

**sokratov
inštitút**

REALIZUJE ŽIVICA

Súčasná spoločnosť — výzvy a vízie

Vanessa de Oliveira Andreotti | Erik Baláž | Václav Cílek
Zuzana Čaputová | Zuzana Gallayová | Naďa Johanisová
Eva Kováčechová | Karolína Miková | Marie Stracenská
Dušan Ondrušek | Jana Škvareninová | Ján Šlinský | Ivan Verný

TECHNICKÁ UNIVERZITA VO ZVOLENE

2013

Technická univerzita vo Zvolene, Fakulta ekológie a environmentalistiky
Centrum environmentálnej a etickej výchovy Živica

Súčasná spoločnosť — výzvy a vízie

Vanessa de Oliveira Andreotti | Erik Baláž | Václav Cílek
Zuzana Čaputová | Zuzana Gallayová | Naďa Johanisová
Eva Kováčechová | Karolína Miková | Marie Stracenská
Dušan Ondrušek | Jana Škvareninová | Ján Šlinský | Ivan Verný

Publikácia bola vydaná v rámci švajčiarsko-slovenského projektu ME-2012-002 „Sokratov inštitút“, ktorý je podporovaný prostredníctvom Programu švajčiarsko-slovenskej spolupráce v rámci rozšírenej Európskej únie.

Súčasná spoločnosť — výzvy a vízie

Učebné texty

Autori:

prof. Vanessa de Oliveira Andreotti
Ing. Erik Baláž
RNDr. Václav Cílek, CSc.
Mgr. Zuzana Čaputová
Ing. Zuzana Gallayová, PhD.
RNDr. Naďa Johanisová, PhD.
Mgr. Eva Kováčečochová
Ing. arch. Karolína Míková
Mgr. Marie Stracenská
Mgr. Dušan Ondrušek, CSc.
doc. Ing. Jana Škvareninová, PhD.
Ing. Ján Šlinský
MUDr. Ivan Verný

Recenzenti:

prof. RNDr. Míkuláš Huba, CSc., Geografický ústav SAV v Bratislave
doc. RNDr. Pavel Nováček, CSc., Univerzita Palackého v Olomouci, Přírodovědecká fakulta
doc. Ing. Branislav Olah, PhD., Technická univerzita vo Zvolene, Fakulta ekológie a environmentalistiky

Editori:

Ing. Zuzana Gallayová, PhD., Technická univerzita vo Zvolene
Mgr. Juraj Hipš, CEEV Živica
Mgr. Ján Markoš, CEEV Živica
Mgr. Zuzana Dovalová, CEEV Živica

Schválené rektorom Technickej univerzity vo Zvolene ako učebné texty,
evidenčné číslo Edičného plánu 216/2013.

Rukopis neprešiel jazykovou úpravou.

1. vydanie, 228 strán

Náklad: 500 výtlačkov

Vydavateľ: Technická univerzita vo Zvolene

Rok vydania: 2013

Tlač: Komprint, spol. s. r. o.

Grafická úprava: Mgr. Art. Juraj Balog, Petra Kozáková

© Technická univerzita vo Zvolene, www.tuzvo.sk

© CEEV Živica, www.zivica.sk

© Vanessa de Oliveira Andreotti, Erik Baláž, Václav Cílek, Zuzana Čaputová, Zuzana Gallayová, Naďa Johanisová, Eva Kováčečochová, Karolína Míková, Marie Stracenská, Dušan Ondrušek, Jana Škvareninová, Ján Šlinský, Ivan Verný, Juraj Hipš, Ján Markoš, Zuzana Dovalová

ISBN 978-80-228-2550-4

Všetky práva vyhradené. Nižaká časť textu ani ilustrácie nemôžu byť použité
a šírené akoukoľvek formou bez predchádzajúceho súhlasu autorov.

**Kam smeruje súčasná spoločnosť?
Odpoveď na túto otázku majú vo svojich rukách
smelí mladí ľudia. Veríme, že im táto kniha bude
užitočným nástrojom na ceste za ich víziami.**

Obsah

Predslov	7
O Sokratovom inštitúte.....	8
Poďakovanie	10
Úvod.....	11

1) KRÍZA A KOLAPS

Kolapsy a regenerace společnosti

Civilizace jako konečná a přechodná záležitost / V. Cílek.....	20
Alternativní ekonomické systémy v souvislostech / N. Johanisová	38

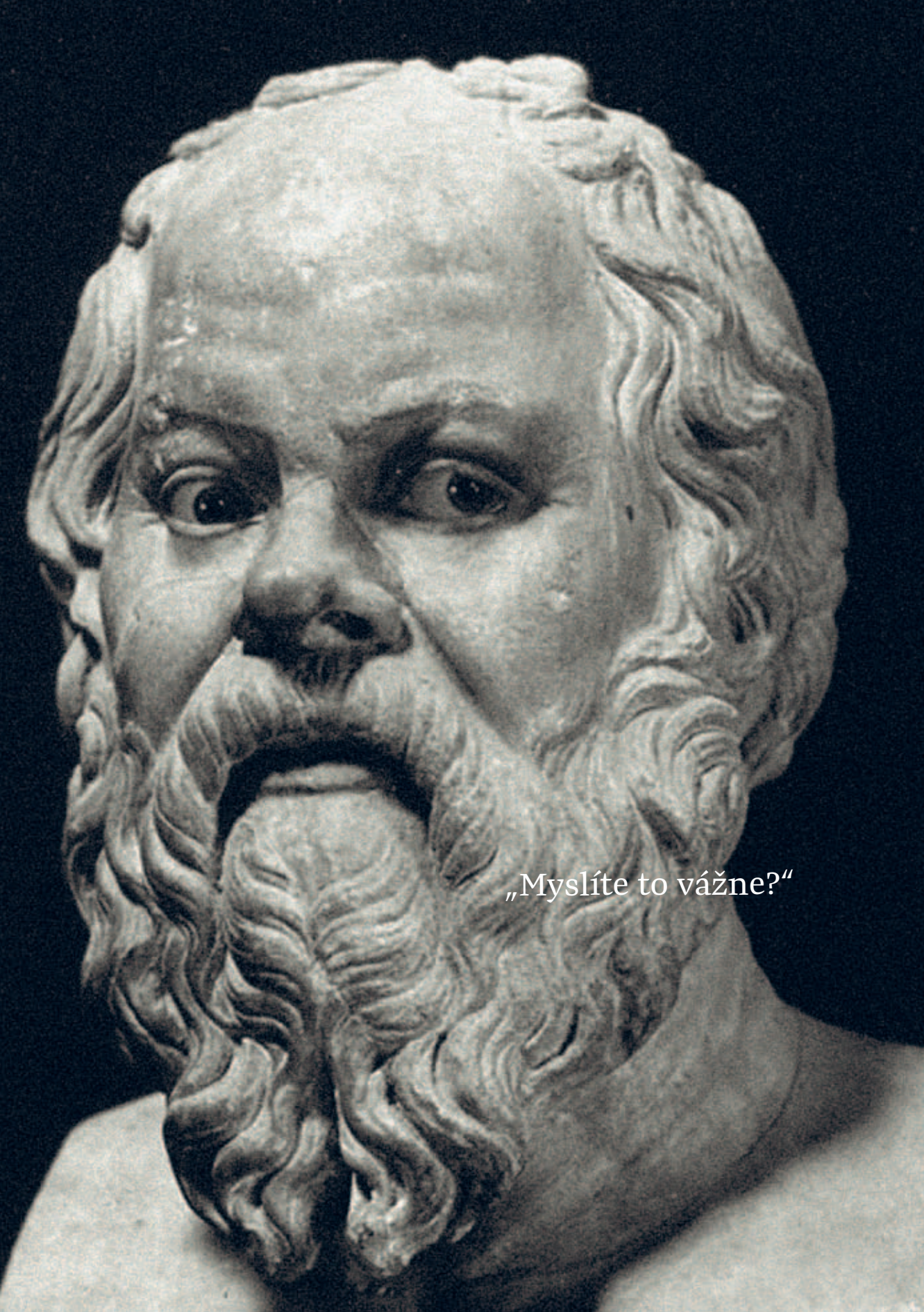
2) KOMUNIKÁCIA A KONFLIKT

Médiá — nazretie pod pokrievku / M. Stracenská	70
Tichá voda brehy myje: pohľad procesorientovaného psychológa / I. Verný.....	92
Vzdelávanie, vedomosti a naprávanie neprávostí / V. de Oliveira Andreotti	106
Facilitácia a spoločné plánovanie vo verejných konfliktoch / D. Ondrušek, K. Míková	120
Obhajoba práv občanov na zdravé životné prostredie / Z. Čaputová, E. Kováčechová.....	140

3) PRIRODZENÉ A POTREBNÉ

Alternatívy v poľnohospodárstve / J. Šlinský, Z. Gallayová	164
Vplyv klimatickej zmeny na fenologické prejavy drevín / J. Škvareninová.....	186
Európska divoká príroda / E. Baláž.....	206

Záver: od pozlátka k nádeji	222
-----------------------------------	-----

„Myslíte to vážne?“

Predslov

Keď som mal sedemnást rokov, zobral som si z knižnice Xenofónove „Spomienky na Sokrata“. Čítal som ich jedným dychom. A keď som si v Platónovi prečítal pasáž, kde Sokrates s pokojom v duši vypije pohár jedu a prijme svoj osud, pochopil som, čo znamená byť mudrcom. V nadšení som sa o rok neskôr prihlásil na štúdium filozofie. Mudrcom som sa nestal a pochopil som, že akademický svet je v mnohom iný ako Sokratove hľadanie pravdy. Vždy som však veril v silu vzdelania a moc inšpirácie, ktorá môže vzniknúť pri stretnutí so skutočne múdrymi ženami a mužmi. Mal som sen vytvoriť priestor, kde poznávanie seba a sveta je hlbokým zážitkom. Miesto, kde sa stretávajú zapálení mladí ľudia túžiaci po hľadaní múdrosti. Miesto, kde múdri starší odovzdávajú svoje skúsenosti, poznanie, delia sa o svoje pády aj úspechy s mladšími. A v neposlednom rade: inšpirujú a dodávajú odvahu na ceste k hľadaniu. Tento priestor sa vďaka pomoci mnohých ľudí zhmotnil do podoby Sokratovho inštitútu. Inštitút nesie meno po človeku, ktorého som si vždy nesmierne vážil. S pokorou hľadal pravdu, bol skromný, nákazlivo zvedavý, čestný a vedel, že nič nevie. Skutočný „sofos“. Mojmím snom je, aby sila a múdrosť Sokrata dýchali v spoločenstve ľudí – študentov aj lektorov, ktorí sa v inštitúte budú stretávať.

A prečo Sokratov inštitút zriadilo Centrum environmentálnej a etickej výchovy Živica? Prečo sme ho nepomenovali po niektorom významnom ekológovi? Pretože ochrana životného prostredia je v prvom rade stavom našej mysle a vedomia. Je o skúmaní seba samého, hľadaním zmyslu bytia a pokorným odhaľovaním tajomstiev života. Sokrates nevedel veľa o ekosystémoch. Vedel však veľa o povahe ľudskej mysle. Traduje sa o ňom jeden príbeh. Rád ho používam ako príklad skutočnej ochrany prírody. Mierne som ho upravil pre potreby dneška.

Sokrates sa každý deň objavoval vo veľkom nákupnom centre. Prechádzal sa, zastavoval pri výkladoch a vošiel aj do najdrahších predajní, lež nikdy si nič nekúpil. Niektorí si mysleli, že sa tam chodí len ohriať — veď vyzeral ako bezdomovec, a ešte k tomu zabalený v nejakej bielej plachte. Raz sa ho jedna z predavačiek predsa len spýtala, prečo tam chodí každý deň, keď si nič nekúpi. „Chodím sa sem pozeráť, bez koľkých vecí som úplne šťastný,“ odpovedal jej s úsmevom Sokrates.

Je mnoho ciest, ako sa učiť, poznávať svet aj seba samého. Sokratov inštitút ponúka vysokoškolským náročné štúdium so skvelými lektormi. Od svojich študentov očakáva nielen schopnosť mať jasnú víziu, ale ju aj vedieť naplniť. Nečakáme „večných študentov“, ale ľudí, ktorí sú ochotní ponúknuť svoje schopnosti pre dobro tejto krajiny. A raz budú túto krajinu viesť skutočne múdri ľudia. Sokratov inštitút chce k tomu tiež prispieť.

Juraj Hipš
riaditeľ Centra environmentálnej a etickej výchovy Živica

O Sokratovom inštitúte

Príjemné popoludnie. Pri šálke kávy sa zišlo zopár žien a mužov. Téma? Súčasná spoločnosť. Aká je? Kam smeruje? Aké výzvy ju čakajú? A kam by mala smerovať? Odpovede sa rôznia. Skutočnosť je vždy bohatšia než akýkoľvek uhol pohľadu. Aj témy sa neustále menia — podľa profesie, skúseností, zmýšľania i presvedčenia. Škála tém je široká, ich rozsah ešte širší. Zachytím útržky rozhovoru:

- ... *prioritné je začať od seba... veď spoločnosť je tvorená ľuďmi...*
- ... *tak sa zamerajme najmä na mladých: dôležité je dať vzdelávaniu nové rozmery...*
- ... *zákony, tie tvoria predsa pravidlá, ako spoločnosť funguje...*
- ... *nezabúdajme na vplyv médií, tie nás ovplyvňujú viac, než si dokážeme priznať...*
- ... *v akomkoľvek spore má každá dotknutá skupina svoju pravdu; sústreďme sa najmä na riešenie konfliktov...*
- ... *a denný život bežných ľudí?*
- ... *Ako produkujeme potraviny?*
- ... *Aký priestor dávame zachovaniu prírodných procesov?*
- ... *Existujú alternatívy v ekonomike?*
- ... *a keď sa k tomu ešte pridajú klimatické zmeny...*
- ... *čaká nás kolaps dnešnej civilizácie? V akej podobe? Či už ho zažívame?*

Spoločnosť je tvorená ľuďmi — rôznych profesií, rôznorodých skúseností, odlišného zmýšľania i presvedčenia. Ak sa má spoločnosť meniť, musia vedieť jej členovia navzájom komunikovať, pochopiť sa navzájom v postojoch, zmýšľaní, rozumieť si aj v odborných otázkach. Spoločnosť je tvorená ľuďmi. Môže ju výrazne ovplyvniť aj jediný človek, pokiaľ má dostatok znalostí, empatie, odvahy, pracovitosti a má charizmu. Preto sme pripravili projekt Sokratov inštitút pre vysokoškolákov z rôznych študijných odborov — ekológov a environmentalistov, lesníkov, právnikov, ekonómov, filozofov, lekárov, žurnalistov i umelcov...

Sokratov inštitút je projektom Centra environmentálnej a etickej výchovy Živica a Technickej univerzity vo Zvolene, ktorý bol podporený v rámci Blokového grantu pre mimovládne organizácie a podporu partnerstiev švajčiarsko-slovenskej spolupráce Nadácie Ekopolis. Vo svojej práci na univerzite hľadám spôsoby, ako prepájať výučbu s praxou. Už v minulosti absolvovali naši študenti niekoľko vzdelávacích kurzov, ktoré CEEV Živica ponúka. Veľmi pozitívne hodnotili profesionálny prístup, použité metódy aj odovzdávanie skúseností z praxe. Niektorí z nich začali pre Živicu pracovať ako dobrovoľníci. Mám radosť, že postupne sa niektoré naše absolventky stali súčasťou tímu Živice a dnes prichádzajú na Alma mater odovzdávať svoje skúsenosti študentom. Viem, že v dnešnej dobe len vyštudovať (hoci s červeným diplomom) nestačí, preto ma spolupráca na spoločnom dlhodobom projekte oslovila. Sokratov inštitút vnímam ako výnimočnú príležitosť nielen pre vzdelávanie, ale najmä pre kontinuálny, celistvý rozvoj študentov.

Problémy životného prostredia sú úzko zviazané s ekonomickými aj sociálnymi problémami a na ich riešenie je potrebná spolupráca odborníkov z rôznych oblastí. Sokratov inštitút je preto určený študentom vysokých škôl na Slovensku akéhokoľvek odboru. Je príležitosťou pre tých, ktorí chcú popri štúdiu na svojej domovskej univerzite získať ďalšie skúsenosti, zručnosti, rozvíjať sa prácou v praxi už počas vysokoškolského štúdia. Pre naplnenie tejto ambície im Sokratov inštitút ponúka ročný vzdelávací kurz *Súčasná spoločnosť — výzvy a vízie*. Je zostavený z 10 workshopov a záverečného kolokvia. Na Technickej univerzite vo Zvolene figuruje ako voliteľný dvojsemestrálny predmet (v rámci systému ECTS zaň študent dostane kredity). Médiá, globálne vzdelávanie, ekologické poľnohospodárstvo, alternatívne ekonomické systémy, medzikultúrna facilitácia, procesorientovaná psychológia, európska divočina, kolapsy a regenerácie civilizácií — to sú len

niektoré z tém, o ktorých budeme diskutovať, vymieňať si skúsenosti, či učiť sa interaktívnou formou od významných odborníkov z rôznych oblastí. Verím, že sme vytvorili podmienky pre rozvoj mladých ľudí, ktorí sa neboja na sebe pracovať, niesť zodpovednosť za svoje rozhodnutia, ísť si za svojou víziou. Pre ľudí, ktorí majú snahu posúvať našu spoločnosť.

Prijmite pozvanie do našej pomyselnéj kaviarne. Prisadnite si k našim lektorom. Vychutnajte si aspoň na diaľku šálku dobrej kávy či čaju a ich rozprávanie o skúsenostiach z praxe, názory a ďalšie informácie, ktoré spracovali do jednotlivých kapitol.

Zuzana Gallayová
Technická univerzita vo Zvolene

Pod'akovanie

Ďakujeme Nadácii Ekopolis za podporu projektu Sokratov inštitút v rámci Blokového grantu pre mimovládne organizácie a podporu partnerstiev švajčiarsko-slovenskej spolupráce.

Ďakujeme spoločnosti ZSE za podporu projektu Sokratov inštitút. Spoločnosť ZSE je hlavným firemným partnerom projektu.

Za posúdenie rukopisu, podnetné rady, pripomienky aj diskusiu Ďakujeme recenzentom, ktorí nás nasmerovali pri konečnej úprave učebných textov.

Zvlášť sme vďační Mgr. Zuzane Labašovej za preklad kapitoly prof. Andreotti.

Úprimné poďakovanie patrí vedeniu Fakulty ekológie a environmentalistiky Technickej univerzity vo Zvolene: doc. Ing. Brankovi Slobodníkovi, PhD. za podporu myšlienky projektu, Ing. Magdaléne Pichlerovej, PhD. a Ing. Jurajovi Modranskému, PhD. za všetku pomoc pri zdolávaní administratívnych krokov a Ing. Michalovi Wiezikovi, PhD. za poskytnuté konzultácie k rukopisu.

Ďakujeme za ústretovosť spoločnosti Komprint s. r. o., ktorá tieto učebné texty vytlačila na kvalitnom recyklovanom papieri.

Viac informácií o projekte nájdete na: www.sokratovinstitut.sk

Úvod

„Prírovnajme spoločnosť k posádke automobilu, ktorý ide po ceste v noci so zhasnutými svetlami. Pred nami sa v tme týči hora. Niektorí veria, že v tej hore je tunel, že teda nie je potrebné sa obávať a môžeme ďalej v jazde pokračovať. Iní sa obávajú, že tam tunel nemusí byť a chcú zmeniť smer jazdy alebo aspoň pribrzdiť. Prvá skupina je ochotná uvažovať o zmene smeru až vtedy, keď bude úplne jasné, že v skale naozaj tunel nie je. Pokiaľ sa prvá skupina mylí, môže to s nami skončiť tragicky. Pokiaľ sa mylí skupina druhá a tunel tam je, dôjde iba k omeškaniu v dôsledku predbežnej opatrnosti. V tomto prirovnaní hrá dôležitú úlohu čas. Čím dlhšie budeme diskutovať a skúmať, či tunel v hore je alebo nie je, tým kratšia doba nám zostáva na pribrzdenie alebo zmenu smeru.“ (NOVÁČEK, 1998)

V rukách držíte učebné texty, v ktorých sme sa zamerali na vybrané výzvy súčasnosti a vyskladali z nich mozaiku tém z rôznych oblastí. Ich voľba nebola náhodná. Dôraz sme kládli na logickú prepojenosť zdanlivo spolu nesúvisiacich tém do zmysluplného celku. Sme presvedčení o význame medziodborovej spolupráce, vychádzajúc z myšlienok Jozefa Vavrouška:

„Já jsem šel záměrně tam, kde problémy životního prostředí a lidstva je možné spojovat, zejména v sociální oblasti. To není otázka přírodovědná, přírodní věda nám poskytuje základní informace o tom, jak funguje příroda, technika umožňuje hledat technická řešení, ale klíč k tomu je v sociálních vědách, počínaje filozofií, přes psychologii, sociologii. Propojení sociálních, technických a přírodních věd je prostě nevyhnutelné, protože to nutí lidi uvažovat v souvislostech.“

Učebné texty **Súčasná spoločnosť — výzvy a vízie** budú pre študentov Sokratovho inštitútu vstupným minimom pred absolvovaním jednotlivých workshopov pod vedením lektorov — autorov kapitol. Ich úlohou bude svoje skúsenosti z praxe posunúť študentom, rozšíriť ich vedomosti získané v učebniach k riešeniu modelových situácií na workshopoch a k realizácii študentských mikroprojektov v praxi. Dúfame, že budú prínosné a zaujímavé aj pre ďalších študentov, učiteľov, pracovníkov v neziskovom sektore a ostatných záujemcov.

Jednotlivé kapitoly sme zoradili do troch ťažiskových častí. Úvodná časť **„KRÍZA A KOLAPS“** predostrie, k akým dôsledkom nás môže doviest' neriešenie zásadných ekonomických a spoločenských problémov. V jej prvej kapitole sa s **Václavom Cílkom** zamyslíme nad kolapsami starovekých civilizácií. Za akých podmienok k ním dochádzalo? Sú nevyhnutné? Ako prebiehajú? A čo nasleduje po nich? Hrozí kolaps i našej civilizácii? V druhej kapitole vstúpime s **Nadou Johanisovou** do sveta ekonómie. Autorka opisuje slabiny súčasnej mainstreamovej ekonómie a následne sa sústreďí na charakteristiku alternatívnych ekonomických systémov s popismi príkladov dobrej praxe.

V druhej časti **„KOMUNIKÁCIA A KONFLIKT“** sa budeme učiť diskutovať, vyjednávať, komunikovať — s mlčiacou väčšinou, inou kultúrou, štátnymi inštitúciami, alebo dokonca sami so sebou. Bez riešenia konfliktov a pravdivej komunikácie našich potrieb a postojov nie je možné presadiť akúkoľvek pozitívnu zmenu, či už v nás alebo v našej komunite, či v globalizovanej spoločnosti.

Médiá za veľmoc označil už Napoleon. Prehlásil, že okrem Anglicka, Rakúska, Pruska a Ruska musí čeliť ešte i nemeckým novinám *Rheinische Merkur*. Na Slovensku je vplyv médií a ich schopnosť ovplyvňovať verejnú mienku vyšší ako európsky priemer (EUROBAROMETER, 2004). **Marie Stracenská** v tretej kapitole predstaví mediálne prostredie, priblíži novinárske postupy i poradí, ako s médiami komunikovať.

S psychológom **Ivanom Verným** sa v štvrtej kapitole zamyslíme nad vnútornými konfliktami, ktoré z času na čas trápia každého človeka. Naše túžby, náš sebaobraz a očakávania spoločnosti stoja často v príkrom rozpore. Procesorientovaná psychoterapia pomáha tieto konflikty prekonať, dospieť k vnútornému konsenzu.

Piata kapitola je venovaná konfliktom medzi ekonomicky rozvojovými a rozvinutými krajinami. Profesorka globálneho vzdelávania **Vanessa Andreotti** vyrastala v Amazonskom pralese. Po pôsobení v Amerike a na Novom Zélande dnes učí na univerzite vo Fínsku. Pozná tak mentalitu Západu, ktorý chce pomáhať, i mentalitu ekonomicky rozvojových krajín, ktoré pomoc často vnímajú ako zasahovanie do svojej identity. Jej kapitola o globálnom vzdelávaní je tak cenným príspevkom k pochopeniu globálnych spoločenských dejov na našej planéte.

V šiestej kapitole facilitátori **Dušan Ondrušek** a **Karolína Miková** priblížia na praktických príkladoch, ako riešiť konkrétne spory medzi jednotlivými záujmovými skupinami v spoločnosti. Ako uľahčiť vzájomnú komunikáciu, ako sa dohodnúť, spoločne rozhodovať, plánovať a ako hľadať cesty riešenia. Ukážu, ako vzájomná úcta a otvorená komunikácia dokáže viesť ku konsenzu i tam, kde sa pôvodne postoje oboch strán zdali byť úplne protichodné.

Niekedy však jednoducho nie je možné dospieť k dohode a spor skončí na súde. Právo na kvalitné životné prostredie, informácie o jeho stave, právo zúčastňovať sa na rozhodovacích procesoch má každý z nás. Zapájanie sa občanov do vecí verejných však nie je na Slovensku ešte bežne zaužívané. Právničky **Zuzana Čaputová** a **Eva Kováčechová** na niekoľkých environmentálnych kauzách ilustrujú, že aktívne zapájanie sa občianskej spoločnosti do verejných súdnych sporov má zmysel. Je životne dôležité zaujímať sa o to, čo sa na našich súdoch deje, žiadať si informácie, pripomínať konania, informovať médiá.

Autori kapitol záverečnej časti „**PRIRODZENÉ A POTREBNÉ**“, hľadajú krehkú rovnováhu medzi potrebami spoločnosti a snahou zasahovať čo v najmenšej miere do prirodzených procesov v prírode. Poľnohospodárska pôda tvorí približne polovicu rozlohy Slovenska. Poľnohospodárstvo na jednej strane produkuje potraviny, na strane druhej významne ovplyvňuje kvalitu životného prostredia. V ôsmej kapitole **Jána Šlinského** a **Zuzany Gallayovej** sa sústreďíme na možnosti získavania lokálnych potravín a zoznámime sa so špecifickým systémom obrábania pôdy – Agrokruhom.

Už naši predkovia sledovali sezónne zmeny v prírode a ich vplyv na produkciu poľnohospodárskych plodín, o čom svedčia mnohé pranostiky. **Jana Švareninová** predstaví v deviatej kapitole výsledky fenologických pozorovaní a opíše možný vplyv klimatických zmien na posun vegetačného obdobia na Slovensku, zmenu areálov pôvodných druhov, prezimovania a výskytu chorôb a škodcov a ich dôsledky.

Napokon sa vydáme s **Erikom Balážom** do európskej divokej prírody. Ako vyzerala kedysi? Vyskytuje sa aj dnes v urbanizovanej Európe? Zamyslíme sa, prečo je pre súčasnú spoločnosť hodná pozornosti a aké sú jej podmienky ochrany. Naša cesta, ktorú sme začali vo svete starovekých civilizácií, sa tak uzavrie v lone divokej prírody, ktorá je staršia ako celá ľudská kultúra.

Pri zostavovaní učebných textov sme vízie na riešenie problémov súčasnej spoločnosti nespracovali do podoby prognóz. Namiesto teoretického popisu možného ďalšieho vývoja spoločnosti sme hľadali príklady z praxe — lokálne, alternatívne. Na príkladoch dobrej praxe by sme radi ukázali, že aj v dnešnej spoločnosti je možné dosiahnuť vymožitelnosť práva, úspešne zmiernovať konflikty, produkovať lokálne potraviny, zachovať miesta pre divokú prírodu. Čo nám dáva nádej, že existujú cesty postupnej premeny spoločnosti, hoci univerzálny recept samozrejme neexistuje.

V Sokratovom inštitúte sa zámerne stretávajú študenti rôznych odborov s cieľom vzájomného obohacovania sa, vytvorenia pôdy pre medziodborové diskusie, výmeny názorov, hľadania riešení. Didakticky sme sa snažili témy podať formou, ktorá bude prijateľná pre študentov rôznych (zväčša užšie špecializovaných) odborov. Miestami sme sa tak nevyhli nutnosti vysvetľovať i to, čo by odborníci v danej téme považovali za jej úplný základ. Preto sú naše učebné texty tiež doplnené „úvodnými vetami“ pred jednotlivými kapitolami, ktoré sa môžu čitateľovi-odborníkovi zdať prehnané zjednodušujúce či nadbytočné. Prosíme o zhovievavosť, plnia svoj účel. Kapitoly sme tiež doplnili o graficky odlišné vysvetlenia niektorých pojmov pre lepšie pochopenie podávanej problematiky. Uvedomujeme si, že v niektorých konceptoch nie je terminológia ešte ustálená a niektoré výrazy nemajú adekvátny slovenský ekvivalent.

Stav súčasnej spoločnosti bol pre nás výzvou k príprave projektu Sokratov inštitút. Našou víziou pre jej premenu sú mladí, vzdelaní, zodpovední študenti s vlastnými názormi rozvinutými v diskusiách so skúsenými lektormi, vybavení už počas štúdia na vysokej škole praktickými skúsenosťami. Či sa táto naša vízia stane skutočnosťou, preverí čas.

Editori

1) KRÍZA A KOLAPS

Naša spoločnosť je z určitého pohľadu veľmi úspešná. Jej víťazstvá nad obmedzeniami prirodzeného sveta sú viditeľné voľným okom, impozantné a fascinujúce. Máme byť na čo hrdí: na rýchlosť áut na diaľnici, na výšku mrakodrapov, na pestrosť našej stravy, na dokonalosť zvuku v kinách, na temer magickú úspešnosť našich liekov.

Naša spoločnosť je však tiež veľmi pyšná a má krátku pamäť. Nie je predsa prvou úspešnou spoločnosťou v histórii ľudstva. Ešte dnes sa môžeme prechádzať medzi ruinami našich predchodcov, či už ideme na dovolenku do Egypta, Ríma či Mexika. Pýcha predchádza pád; boj s prirodzeným svetom v sebe samozrejme skrýva možnosť prehry.

Túto možnosť porážky, kolapsu nášho sveta si nesmieme sami pred sebou tajiť. Nebuďme ako malé deti, ktoré sa domnievajú, že nepríjemné veci spreď ich očí zmiznú, ak sa na ne nebudeme dívať.

Václav CÍLEK

Kolapsy a regenerace společností

**Civilizace jako konečná
a přechodná záležitost**

„Prakticky všechny přírodní a zřejmě i sociální procesy mají cyklický charakter, ve kterých je období růstu vystřídáno často chaotickým a konfliktním obdobím rozpadu, na které nevyhnutelně navazuje další období regenerace. Kolaps civilizace můžeme nejlépe charakterizovat jako ztrátu complexity, která je obvykle doprovázena zhoršující se dostupností přírodních zdrojů, zejména vody, potravin, dříví (či dnes fosilních paliv) a obvykle se odehrává v prostředí závažných změn prostředí či nového klimatického režimu.“

Václav CÍLEK

geológ, spisovateľ a filozof / Česká republika

Vedecký pracovník Geologického ústavu Akademie věd ČR v Prahe. Zaoberá sa vývojom krajiny a interakciami civilizácií s ich okolitým prostredím, najmä klimatickými zmenami. Spolupracuje s pamiatkármi, archeológmi aj egyptológmi. Ako člen Nezávislej energetickej komisie sa podieľa na príprave podkladov pre dlhodobú energetickú koncepciu Českej republiky. Napísal stovky článkov a esejí o krajine a spoločnosti. Je autorom či spoluautorom troch desiatok kníh (Krajiny vnitřní a vnější, Pravěká Praha, Tři svíce za budoucnost atď.) Prednáša na niekoľkých vysokých školách. Je držiteľom viacerých ocenení, napr. Česká hlava, Cena ministra životného prostredia Českej republiky.

Kolapsy a regenerace společností

Civilizace jako konečná a přechodná záležitost

Archeologové 19. a 20. století si začali s úžasem uvědomovat, že prakticky všechny velké říše světa — až na Egypt a do jisté míry Čínu a Japonsko — zanikly. Nejlépe to je patrné v pouštních oblastech, kde cestovatel pravidelně nalézal celá zavátá města a hřbitovy nejenom lidí, ale celých dynastií. Většina starších literatur od starověké řecké až po arabskou středověkou filosofii dějin považovala pády říší za nevyhnutelné, protože i lidé a stromy stárnou a zanikají a dokonce i mocná souhvězdí se na obloze posouvají. Pro staré Řeky byla myšlenka, že by někdo mohl zastavit přirozený cyklus úpadku nesmyslná. Stabilitu vnímali ne jako neměnnost, ale stabilitu pohybu směřujícího ke svému konci, obratu a novému počátku. Lidé i říše měly své osudy a nedalo se s tím skoro nic dělat.¹⁾

Studium konce civilizací stojí na tradici trvající déle jak dvě století a stalo se zvláště v posledních deseti či dvaceti letech téměř módní záležitostí do jisté míry živěnou „hollywoodskou“ poptávkou po katastrofách. K čemu dospěli historici, filosofové a přírodovědci, kteří své poznatky uložili ve stovkách knih a desítkách tisíc článků? Především je nutné říct, že studium civilizačního konce není nevinná záležitost, protože zejména v období velkých společenských změn vzbuzuje strach a povzbuzuje ty politiky, kteří dávají jistotu železné ruky. Není náhodou, že v Německu 20. let minulého století se tak často hovořilo o evropském světě soumraku — *Abendlandu*. Podobně i dnes obavy z klimatických změn, růstu počtu lidí a vyčerpání přírodních zdrojů podporují jak výzkumy kolapsů, tak chiliastickou²⁾ atmosféru, která je doprovází.

I přes velké množství poznatků jsou **hypotézy o konci civilizací** vždy kontroverzní, protože historici mají tendenci zesilovat význam nájezdů, občanských válek a politických třenic, zatímco přírodovědci nejraději mluví o klimatických změnách, nedostatku energetických zdrojů a erozi půdy. V podstatě však panuje shoda, že hlavní příčinou úpadku je pokles tzv. primární produkce, kterou si nejlépe můžeme představit jako souhrn všech potravin, domácích zvířat, palivového a stavebního dříví a nerostných surovin, kterou je daná země schopna poskytnout. Tento pokles je doprovázen neklidem a strachem, který se vyvíjí ve všech druzích konfliktů.

Z hlediska historie a vývoje lidstva není kolaps jednoznačnou katastrofou, protože často stojí na počátku nové, vyspělejší říše, ale z hlediska jednotlivce je neštěstím. Počet obyvatelstva většiny říší, které prodělaly kolaps, kleslo na nejméně polovinu (ale někdy i na pouhých 10 %) dřívějšího počtu a to jak v městě, tak na venkově. Málokterý kolaps je jednoznačná a průzračná záležitost. Většina konců civilizací je směsicí různých faktorů a zpětných vazeb a má individuální charakter.

DEFINICE KOLAPSU

Rozpad společnosti označujeme stále častěji i v češtině slovem „kolaps“, tedy jazykově nejbližší formou anglického „collapse“, které po úspěchu knihy Jarreda DIAMONDA „Kolaps, jak společnosti upadají a přežívají“ (2008) již téměř zlidovělo. Kolaps je ve skutečnosti široký termín, který pokrývá řadu procesů. TAINTER (1988) nabízí tuto definici kolapsu: „Společnost prodělává kolaps, pokud vykazuje rychlou a významnou ztrátu určité (dlouhodobě) ustanovené úrovně sociopolitické komplexity“. Pod pojmem „dlouhodobý“, který v původní definici není obsaženo, rozumí Tainter trvání nejméně

¹⁾ Téma kolapsu civilizací je spracovaná aj v e-learningu Sokratovho inštitútu: <http://www.sokratovinstitut.sk/e-learning/>

²⁾ chiliastický = očekávající koniec sveta (poz. ed.)

dvou generací. Rozpad říše Karla Velikého tedy není kolaps, ale pouze neúspěšný pokus tvorby velkého státního celku. Pokud proces probíhá pomalu a projevuje se chronickými potížemi, mluvíme slovy Edwarda GIBBONA, autora knihy „The Decline and Fall of Roman Empire“ (1776 — 1786) o úpadku (*decline*).

KOLAPS JE ZŘETELNÝ ZEJMÉNA V TĚCHTO OBLASTECH ŽIVOTA:

- nižší stupeň sociální stratifikace a diferenciacie
- snížení počtu profesních skupin a zaměstnání
- menší regulace a integrace společnosti způsobená sníženým řízením elitami
- snížení investic do toho, co tvoří viditelný i duchovní základ kultury jako jsou velké veřejné stavby nebo významná literární a kulturní díla
- snížený tok informací mezi skupinami i mezi centrem a perifériemi.

Anatomii civilizačního kolapsu můžeme popsat tímto obecnějším scénářem: delší dobu dochází k oslabení centrální autority, objevují se nepokoje a vzpoury. Vláda je schopna vybírat méně daní. Roste vnější tlak lidských skupin z oblastí mimo vliv centrální vlády. Vláda se snaží mobilizovat různé záložní zdroje primární i sekundární produktivity, ale je neúspěšná. Tato mobilizace zvyšuje tlak na obyvatelstvo, které se zlobí a brání. Politické centrum upadá a na jeho místě se objevují periferní střediska. Stát přestává chránit své občany. Nastává období bez zákonů. Velké stavby zůstanou nedokončeny. Kultura upadá. Ve městech dochází k prudkému poklesu obyvatelstva a jeho odchodu na venkov. V městských domech jsou rozdělovány velké místnosti na malé, lidé žijí ve vyšších patrech, a když se budova rozpadne, přestěhují se do jiné.

Ustává dálkový obchod, stavební materiál je získáván z ruin města. Technologie se zjednodušuje a výrobky se omezují na několik základních typů. Redukovaná zemědělská populace se stává soběstačnou v míře, jakou řadu generací nepoznala. Svět se zmenšuje, za horizontem krajiny opět leží neznámo. Nastávají temná staletí, ze kterých se opět po nejméně 200 — 300 letech může vynořit nová civilizace. Na kolaps se tak z perspektivy mírného pásma můžeme dívat i jako na přechodné stádium mezi dvěma fázemi vývoje. Přichází-li však sucho a poušť nebo trvalá degradace půd, je další vývoj zastaven nebo vyloučen.

Kolaps není jednoznačnou, finální katastrofou, nicméně jeho charakteristickým rysem je významná redukce velikosti a hustoty populace. Jinými slovy: města se rozpadnou tak jako tak, ale venkov dílem vymře také. Může se jednat o extrémně rychlý proces. Historik S. CASSON popsal pád tureckého impéria v roce 1918 slovy: „Když spojenci vstoupili do Istanbulu, našli mrtvé město. Vláda prostě přestala fungovat. Nešel, nebo jenom občas, elektrický proud. Nejezdily tramvaje, které blokovaly ulice. Nikdo nic neuklízěl, z policie se stali bandité vydávající za úplatek své spoluobčany. Všude leželi mrtví koně a lidská těla bylo vidět na chodnících a v bočních ulicích. Voda nešla pít... a to vše byl důsledek pouhých tří týdnů, kdy se městské autority přestaly starat o své povinnosti.

Už samotná skutečnost, že kolapsy se neustále opakují a přitom vykazují určitou podobnost struktury, podle našeho názoru, ukazuje na tyto hlavní **aspekty**:

1. **Civilizace** a tedy lidé jsou obtížně poučitelní, protože lidská povaha se mění jen málo a je určena převážně geneticky jako povaha lovce a sběrače, žijícího ve skupinách o počtu nejvýše 200 osob. Setrvačnost lidské povahy si dobře uvědomujeme při četbě antických děl, jako je např. Sallustiova „Válka s Jugurthou“ nebo četných děl byzantské říše (např. Michal Psellos „Byzantské letopisy“).
2. **Historie se neopakuje**, opakují se jenom její prvky a tvary. Každá historická situace je neopakovatelná a zdaleka nejvíc jedinečná je situace současné společnosti. K tomu, čím žijeme a tím i k naší budoucnosti neexistuje žádná celková paralela, ale jenom dílčí podobnosti. Poučení z historie pro nás buď vůbec neexistuje, anebo se týká témat tak obecných, byt' zásadní důležitosti, jako je pozorování, že veškeré civilizace jsou *přechodné a zranitelné záležitosti*.

Žádná civilizace nebyla ohrožena nedostatkem ropy, ale částečnou příčinou několika jiných kolapsů (Mesa Verde v Arizoně, Velikonoční ostrov) bylo odlesnění a tím nedostatek materiálu a energie. I přestože je situace naší civilizace bezprecedentní, máme řadu dobrých důvodů k historickému pesimismu i historickému optimismu.

- 3. Pesmistický postoj:** už v nejstarších literaturách světa, tedy egyptské a sumerské, nalezneme překvapivě velké množství katastrofických textů. Ve „Sloveh Nefertiových“ čteme: „Řeka egyptská je suchá... země je v ruinách... neboť srdce člověka se stará jen o sebe...“ Svědectví literatury ukazuje, že úpadek či kolaps je vnímán současníky a intelektuály, jejichž hlas však nedoléhá do míst, kde se tvoří reálná politika.
- 4. Optimistický postoj:** anglická pobřežní města byla řadu staletí ničena bouřlivým příbojem, což je kombinace vysokého přílivu a silných větrů, které dál zvedají hladinu moře. Britové vydali zákon, který zakazoval výstavbu v kritických oblastech a přemístili sídla dál od moře, takže podobné katastrofy se již neopakovaly.

POVAHA SLOŽITOSTI

Na českém venkově 15. století existovalo dvacet, třicet profesí (napr. WOICZIECH, 2011). V současné Mladé Boleslavi existuje mnoho tisíc druhů různých povolání. Indiáni severní Ameriky používali kolem 3–6 tisíc různých kulturních prvků, jako jsou nástroje, ornamenty, součásti lodí a pod., ale ve vojenském skladišti americké armády v Casa Blanca se koncem druhé světové války, účetní starali o půl milionu různých položek (CZERWINSKI, ALBERTS, 1997). Vzrůstající míru komplexity si můžeme dobře představit při srovnání běžné samoobsluhy v 60. letech a současného hypermarketu. Množství výrobků je z hlediska předcházejícího vývoje daleko nad jakoukoliv mezi tradiční přirozenosti. Pro složitost je charakteristická nerovnost a heterogenita, protože na různých ekonomických úrovních existuje mnoho sociálních skupin. U starých společností existovala vysoká míra nerovnosti, protože elity byly nesmírně bohaté, ale malá míra heterogenity, protože zbytek obyvatelstva se sobě víceméně podobal. Moderní společnost je navíc ještě heterogenní. Téměř každá složitá společnost je permanentně podobně jako složitá molekula ve stavu snadného rozpadu a aby k němu nedošlo, je nutné investovat poměrně velké množství neustálého integračního úsilí. Složitě společnosti mají velké množství interakcí, jejichž udržování stojí velké množství energie.

Sociopolitická organizace a energetická základna jsou dvě strany jedné mince. Ropa a uhlí jsou svým způsobem metaforami počátku a možná i konce moderní společnosti. Člověk je schopen dlouhodobě vykonávat práci odpovídající asi pětině koňské síly, tedy dost na to, aby při vytrvalé práci poháněl jednu silnější žárovku. Zejména díky spalování fosilních paliv však máme k dispozici víc než středověký velmož — armádu 50 — 150 energetických otroků. Mnoho z nich pracuje zbytečně, plýtvavě anebo se soustředí na pseudočinnost byrokratického rázu. Každý vyřízený služební dopis vlastně představuje ekvivalent několika kilogramů spáleného uhlí.

PRINCIP KLESAJÍCÍCH ZISKŮ

V jednoduché společnosti pomáhá dělba práce zvyšovat produktivitu a snižovat celkové množství energie nutné např. k výrobě keramického zboží. Hrnčír vyrábí zboží pro celou vesnici, hotové výrobky snadno roznese. Energetické náklady na výrobu hrnců budou dosahovat dejme tomu 90 % a na distribuci jenom 10 %. Protože je úspěšný, pořídí si vola a zboží bude odvážet na městský trh. Náklady na prodej a distribuci stoupnou na 20 %. Vydělá další peníze a bude mít pocit, že jeho sociálnímu statutu lépe odpovídá kůň. Kůň má tu nevýhodu, že je nutné jej přikrmovat zrním, zatímco volovi stačí se popásat. V Anglii roku 1900 sloužila celá čtvrtina orné půdy na krmné obilí pro koně (DINTEFASS 1992). Náklady na distribuci okamžitě překročí 30 %. Celá situace začne být mnohem složitější, protože hrnčír již nejedná jenom se zákaznicí z řad sousedů, ale s výběřčím

daní, správcem tržiště a obchodníkem s obilím. V podobné situaci se však ocitne nejenom hrnčír, ale značná část celé společnosti, jejíž komplexita vzrůstá. Složitá situace potřebuje nějaké organizované vedení, tedy hierarchii a byrokracii. Ale i zisky plynou do jedné, dvou centralizovaných kapes, takže aristokrat uживí hudebníka a opat přepisovače starých knih. První postaví hrad a druhý katedrálu.

Další rozvoj bude obtížný. Hrnčír bude investovat o 20 % své energie navíc, ale protože její většinu spolknou různé transakce, tak získá jen 5 % zisk. Pokud nedojde k nějakému objevu a inovaci výroby, bude se dít jako mezek a vlastně ani nepozná, že vydělal něco málo navíc. V ekonomii se tomu říká *princip klesajících zisků*. Podobně jako v předcházejícím případě, se v situaci neocitá jenom hrnčír, ale celá společnost. Když Říši římskou „krmil“ Egypt, bylo všechno v pořádku, protože ležel u moře. Když se středozezemní obilnice začala vyčerpávat, nastaly problémy, protože suchozemská doprava za císaře Diokleciána byla 26 – 58 × dražší než lodní doprava a rovněž vojenské ovládání vzdálenějších provincií stálo velké prostředky (TAINTER 1988).

Evropská civilizace dosáhla nejméně dvakrát bodu kolapsu. Poprvé jej v 15. století vyřešila koloniální expanzí, podruhé jej vyřešila během průmyslové revoluce využíváním fosilních paliv. Americké civilizaci hrozila významná energeticko-sociální krize kolem roku 1970, kdy došlo k vrcholu těžby domácí ropy a USA se staly více závislé na dovozu. Kritikové říkají, že globalizace začala v okamžiku, kdy Amerika začala naléhavě potřebovat ropu.

Složitá společnost investuje do oběhu informací, udržuje silnice a technické sítě. Za malé zvýšení bezpečnosti platí enormní částky. Komplexita je vnímána jako pokrok a obecně chválena. Z hlediska pokroku je krásné zahustit dálniční síť, z hlediska údržby to je problém. Nevíme, zda e-mailové spojení je naším dobrodiním nebo prokletím a je těžké srovnat, zda nás víc stály přepřahovací stanice císařské pošty nebo údržba a zabezpečení serverů a komunikačních družic. Základním motivem knihy TAINTERA (1988) o kolapsu složitých společností je názor, že civilizace nezacházejí např. na vyčerpání půdy a odlesnění, ale na vzrůstající komplexitu, jež je čím dál dražší a od určitého bodu přináší jenom neustále se snižující zisky. To vytváří atmosféru beznaděje a apatie, která vede k úpadku.

OCHRANA JEDNODUCHOSTI

Málokterý kolaps je jednoznačná a průzračná záležitost. Většina konců civilizací je směsicí různých faktorů a zpětných vazeb. Pokud uvažujeme o nás samotných, vnímáme nebezpečí, které vyplývá z eroze půdy, energetické závislosti, sociálních dysfunkcí a měnícího se klimatu. Ve skutečnosti nás stejně tak ohrožuje i složitost. Cesta pochopitelně není v návratu do nějaké jednoduché společnosti, protože ztráta komplexity je ztrátou civilizace. Cesta je v tom dávat přednost jednoduchým řešením. Byrokracie všeho druhu nás nejenom štve, ale také stojí obrovské množství fosilních paliv a ve svém důsledku podkopává své vlastní civilizační základy.

JE I DNES HISTORIE UČITELKOU?

Jedna z krajních definic historie je ta, že se jedná o nauku o současnosti, kdy se ve světle minulosti snažíme pochopit vlastní přítomnost. Přesto žijeme ve světě, který již svojí velikostí a propojeností nemá precedens. V našem případě se historie neopakuje, historie vzniká. Nová a nikdy předtím neviděná stavba přítomnosti však v sobě obsahuje hodně recyklovaného materiálu, jako jsou energetické zákony, ekonomické cykly a podobnost lidské povahy. Velká deprese³⁾ roku 1929 se nebude opakovat, ale přesto je intenzivně studována, protože některé její zárodky jsou obsaženy i v hypotéčnické krizi. V čem nám studium kolapsů pomáhá porozumět dnešní době?

³⁾ Velká hospodářská krize (pozn. ed.)

Civilizační kolapsy a jejich přechodná období vedoucí k regeneraci byly intenzivně studovány v oblasti mezi Mezopotámií, Syrií, Palestinou a Egyptem. Egyptská přechodná období trvají jedno až dvě staletí, v Syropalestině je původní úroveň zemědělství během kolapsů bronzové doby dosažena během tří staletí a v Evropě přechod mezi pozdně antickou fází a rozvojem středověké kultury trvá nejméně čtyři sta let, ale třeba Řekům trval přechod od chaosu do archaického státu jen asi 200 let (1000 — 800 p. n. l.). Pokud nedojde k velkým migracím, tak vývoj keramiky a obecně hmotné kultury je překvapivě kontinuální, ale rychle mizí přepychové zboží. Rovněž posvátná místa zůstávají nečekaně stabilní — bohové sice přicházejí a odcházejí a jejich chrámy se vrství jeden přes druhý, ale místo zůstává.

Španělští kronikáři popisují, že Inkové si byli dobře vědomi toho, že před Cuscem měla říše jiné, tehdy již zaniklé centrum — Tiwanaku. Inkové navazovali na své předchůdce obnovováním úspěšných zavlažovacích strategií, ale neméně důležitých byl zvyk dodržovaný v mnoha kulturách — hodovat a veselit se s mrtvými. Předci totiž byli schopní žijícím poradit, jak se vyhnout neštěstím, která je potkala. Ze stejného důvodu byla u Řeků a Římanů pěstována historie. Teprve kolem počátku našeho letopočtu pochopil Tacitus a po něm další, posmutněle skeptičtí antičtí historici, že problém ani tak není v nedostatku informací, ale v lidském charakteru. Antická literatura neustále hovoří o přiměřenosti poměřované právě minulostí. Velké územní zisky a dokonce i velká vojenská vítězství vytvářejí touhu po dalších ziscích, vyzvedávají dravé povahy a ve svém důsledku vytvářejí prostor pro problémy. (THUKYDIDES, Dějiny peloponézké války. Kniha VIII, 15 — 20)

KULTURA A KREATIVITA JAKO ZDROJ

Od určitého okamžiku například, když je kolonizátory obsazena veškeré orná půda, se materiální zdroj stává konečný a tehdy je nutné se s tím buď smířit, nebo se jej naučit lépe využívat např. nejprve za použití přírodních hnojiv, pak syntetických hnojiv a nakonec geneticky modifikovaných organismů (GMO). Jedná se o intelektuální a technologické překonávání několika bariér.

Zemědělské výnosy v nejméně vyspělých zemích západní Evropy již deset let prakticky nerostou, takže se někdy hovoří o jevu nazývaném *peak soil*, neboli o dosažení produkčních možností půdy a to i za použití moderních technologií. Určitým průlomem mohou být geneticky modifikované organismy, které mohou výnosy dál posunout, ale asi ne o víc jak 30 %. **Vysoké výnosy**, jak ukazují zkušenosti s nájemci půdy v USA, vytvářejí dvě **rizika**:

1. Skryté dopady, tedy degradaci půdy, která se projeví až za určitou dobu.
2. Vysoké výnosy bývají doprovázeny vyšším rizikem v případě neobvyklých událostí, jako jsou klimatické výkyvy. Studium osiva v Sahelu ukázalo, že tradiční, málo výkonné zemědělství, používá osivo, ve kterém je typicky zastoupeno kolem šesti genetických typů rostlin. Pokud přijde sucho, tak některé typy rostlin nevyrostou, ale jiné ano. Je to situace jako v bance, kde nízký výnos znamená menší riziko. Komplexní společnosti jsou sice až k bodu klesajících zisků výkonnější a tím zranitelnější, ale také jsou schopné své problémy lépe řešit.

Tím se otázka lidské kreativity stává tím nejméně odhadnutelným faktorem při výpočtech, kolik materiálních zdrojů má pravěká civilizace — či dokonce my sami — k dispozici. Na jedné straně je zde pesimistický názor podobný závěrům Římského klubu v 60. letech, že jsme již narazili na meze růstu, a na druhé straně lidový názor, že „lidská vynalézavost nemá žádné hranice“. Aniž bychom se pomocí mnoha dostupných, sofistických argumentů pokusili podpořit některé z těchto stanovisek, myslíme si, že říkají něco o významné roli kreativity a tím i určité posvátnosti umění v tradiční společnosti, kterou kreativita opakovaně zachraňuje. Možná by šlo navrhnout, že v relativně statických společnostech jako je egyptská, se v posvátné pozici objevuje princip řádu („*maat*“), zatímco v dynamických společnostech jako byla řecká, myšlenka umění a dovednosti („*techné*“). Zásadní slabostí současné technocentrické společnosti by byl právě jednostranný důraz na pragmatismus, který odmítá jak omezení plynoucí z „odvěkého řádu“, tak i roli umění jako něčeho nadbytečného.

Cena energie a ekonomický růst

I v příštích letech je pravděpodobné, že se sejdou dvě základní, vzájemně provázané veličiny — vysoká cena ropy s rostoucími cenami potravin. Podle různých ekonomických studií (IAEA ENERGY OUTLOOK, April 2011) ubírá zvýšení cen ropy o 10 % v prvním roce nejméně 0,2 % ekonomického růstu a v dalších letech víc. Přitom hodnota 0,2 % je nejnižší odhad, běžně se odhaduje propad HDP o 0,3 % a někdy až o 0,7 %. Znamenalo by to, že růst cen ropy o polovinu je schopen srazit očekávaný růst nejméně o jedno procento, ale možná i o dvojnásobek, tedy v podstatě vymazat evropská ekonomická očekávání a to včetně nepříjemných úprav splátkových kalendářů. U potravin platí trochu jiné počty. Zdražení potravin o desítky procent znamená pád do chudoby nejprve o procenta, později o desítky procent světové populace. Tady už nejde jen o peníze, ale o životy lidí, politické převraty a sociální bouře (viz např. webové stránky Food and Agriculture Organization of the United Nations Committee on World Food Security www.fao.org/cfs/).

GLOBALIZACE POČASÍ

Pokud bychom měli uvažovat o třech nejdůležitějších komoditách, které do značné míry určují běh světa, pak by to byla ropa, pšenice a rýže. Shodou okolností všechny tyto tři suroviny v posledním roce potkal nárůst cen o desítky procent a žádná z nich není ve větším měřítku nahraditelná. Ropa je citlivá na mezinárodní situaci, ale produkce potravin závisí hlavně na klimatickém průběhu roku. Pšenice a rýže jsou do určité míry zastupitelné. Ale pokud je drahá pšenice, tak obvykle do tří měsíců poskočí i ceny rýže, protože potravinářské firmy chvíli čekají, zda nedojde k zvratu cen a pak nějakou dobu upravují technologii na lacinější surovinu. Podobná vazba platí v energetice pro ropu a zemní plyn.

Všimněte si, že v případě pšenice a rýže se de facto jedná o globalizaci počasí, protože v tomto případě náklady na špatné počasí na severní polokouli nese i ta jižní a snadno to může být naopak. Zrádný aspekt tohoto klimatického obchodu jsou dopady na chudé lidi. Takový farmář ve Vietnamu by měl pár let dobrou úrodu a každých 5—7 let horší nebo špatné výnosy. V bohatých letech by si vytvořil rezervu na špatný rok. Jenže teď je ohrožen i počasím v USA, Rusku či Kanadě a ani nadprůměrná úroda mu příliš nepomůže, protože mu rostou náklady na energii a hnojiva a výkupní ceny jsou uměle drženy na nízkých úrovních. To, co jsme zde nazvali globalizací klimatu je součástí většího procesu, o kterém se hovoří jako o globalizaci rizik.

ENERGIE V HNOJIVECH

Do cen potravin navíc razantně vstupují energetické náklady. Tradiční zemědělství energii vyrábělo, protože energetické výnosy byly díky fotosyntéze větší než náklady na pěstování. Dnešní zemědělství spotřebovává zhruba desetkrát víc energie, než kolik ve formě potravin produkuje. Přímá vazba mezi naftou a úrodou je nejlépe vidět u závlahového hospodářství třeba v Indii nebo severní Africe. Voda na pole je čerpána ze sto metrů hlubokých studní anebo ze vzdálené řeky. Čerpadla běží skoro neustále, protože čím víc vody, tím víc obdělávané půdy a tím větší úroda. Při použití tradičního osiva a ruční práce je na zemědělské výrobě nejdražší právě nafta používaná na čerpání vody.

Výnosy se podstatně zlepšují, když farmář použije vyšlechtěné osivo, umělá hnojiva a herbicidy. Tím sice vykročí z bludného kruhu chudoby, ale octne se v začarované pastí zvyšujících se nákladů, protože i ceny hnojiv závisí na energetickém vkladu. Odhaduje se, že z pocitu bezmoci ročně spáchá sebevraždu až kolem dvaceti tisíc indických farmářů a za tu dobu, kdy je jevu věnována alespoň částečná pozornost (zhruba od roku 1997) se jedná o asi čtvrt milionů sebevražd (viz např. webové stránky „Vasantrao Naik Sheti Swavlamban Mission <http://vnss-mission.gov.in/>). Základem umělých hnojiv je dusičnan amonný, tedy látka sestávající ze dvou prvků, kterých je na světě doopravdy hodně — dusíku a vodíku. Jejich cena je v podstatě funkcí cen energie. Na umělá

hnojiva se tak můžeme dívat jako na energetického prostředníka, který přenáší energii mezi výrobou a rostlinou. Přenos přitom není příliš účinný, protože jedna až dvě třetiny syntetických hnojiv nejsou rostlinami využity a končí ve vodotečích.

REGENERACE KOMPLEXNÍCH SPOLEČNOSTÍ

Když uvážíme veškeré problémy této doby od rostoucí a stárnoucí populace přes ekonomické šoky, erozi půdy a rostoucí ceny, tak bychom měli tendenci podlehnout velké beznaději. Ukazuje se však, že v cyklickém vývoji existuje další nevyhnutelný proces, kterým je regenerace společnosti.

Tradiční archeologie měly vždy tendenci studovat „zlatou dobu“ nějaké kultury. Bylo to totiž období rozkvětu řemesla, umění i dálkového obchodu. Teprve v 80. letech minulého století se pozornost začala přenášet na studium kolapsů a to zejména jako následek klimatických změn anebo vnitřní složitosti určité civilizace, která již nedokáže dobře vybírat daně a pružně reagovat na sociální změny. Teprve v poslední době se tato studia posouvají dál a to směrem k tomu, co se děje po kolapsu, jakým způsobem dochází k regeneraci systému. Podobným vývojem prošla i paleontologie, která se původně soustřeďovala na druhově bohatá společenstva, pak řešila otázku hromadných vymírání a paleoekologie, aby se nakonec věnovala těm průměrným pěti milionům let, během kterých dojde k oživení (*recovery*) systému.

Je zjevné, že tato studia sledují nejenom tok vědeckého poznání, ale rovněž nějakým způsobem reagují na současný svět. Řečeno jazykem přírodních věd, nejprve jsme byli svědky zvyšování komplexity bankovního systému, pak málem došlo k jeho hromadnému vymírání a nyní se ocitáme v přechodovém období mezi starým a novým polem stability. Pokud si s touto situací nevíme rady, je to v pořádku, protože fáze znovuoživení po velkém šoku má (ale jen pro vítěze) obvykle rysy singularity, tedy nepředpověditelného, kreativního řešení. Archeologové se rychle uvědomili, že kolaps je málokdy celkový a úplný, protože většinou přežívají zárodky měst, zbytky obyvatel i něco z dřívější kultury. Jinými slovy: kolaps málokdy znamená úplný konec. Rozpad Rakouska-Uherska je sice proces příliš mírný, než abychom jej mohli označit tímto slovem, ale přesto vidíme, jaký kreativní potenciál uvolnila smrt jedné říše.

Již v roce 1925 navrhl francouzský historik Henri PIRRENE v knize „Medieval cities, their origin and revival of trade“ (1925), že hlavním viditelným projevem kolapsu je ztráta dálkového obchodu, protože s ním mizí vrstva bohatých obchodníků, udržování karavanních tras a tím i diplomacie a mezinárodní politiky. Dnes tuto situaci vnímáme spíš naopak — rozvoj mezinárodního obchodu je vždy indikátorem regenerace společnosti. Jedním z důležitých faktorů, který pomohl „nastartovat“ rozvoj středověké Evropy byla arabská touha po otrocích ze severu. Jedním z překladišť otroků byla podle arabských zpráv i Praha. Slovanští otroci přispěli k regeneraci Evropy po temných staletích konce antiky. Kolaps je vždycky problém, ale i regenerace něco stojí. Vůbec nejvýhodnější jsou správně a dlouhodobě nastavené základní podmínky, třeba ústava, která by vydržela sto let beze změny.

Další důležitý faktor regenerace Evropy koncem prvního tisíciletí byl těžký pluh, tedy technologická inovace, která se vhodně propojila s čínským vynálezem chomoutu a zahrnala každoroční hrozbu hladu. Regenerace skoro nikdy neznamená návrat do původního stavu, jen do podobné složitosti společnosti, ve které opět vzniknou sociální vrstvy a skupiny jako jsou řemeslníci, obchodníci, duchovní či filosofové.

Příklady a typy regenerací

ČÍNA

Velmi zjednodušeně můžeme říct, že některá stará čínská království jsou stejného věku zhruba jako Egypt, zatímco v Kambodži, Malajsii či na Sumatře se setkáváme se státními celky starými jako antické Řecko nebo Řím. Mezi Čínou a Evropou se nejpozději v císařském Římě vyvinul poměrně intenzivní dálkový obchod a to jak na zemi na slavné Hedvábné stezce, tak rovněž na moři. Čínské lodi zajížděly až na egyptské pobřeží do několika přístavů ležících v okolí Hurghady. Dynamika asijských společností a jejich dávné kontakty jsou dnes intenzivně studovány, abychom si vůbec uměli udělat představu, kam směřuje nejenom Čína, ale také Vietnam či Indonésie.

Ukazuje, že v této oblasti existuje poměrně výrazná cyklicita, kdy každých několik staletí dochází k rozvratu společnosti, změně obchodních tras a přesunům hlavních měst. Rychle však dochází k obnovení nového státního celku, který sice mívá odlišnou ideologii, ale podobnou sociální architekturu. V ekologii se pro odolnost a pružnost ekosystému, který je schopen fungovat v širokém rozmezí životních podmínek, používá slovo *resilience*. Tento termín byl v podobném smyslu převzatý i do historické antropologie. V jihovýchodní Asii jsou státní celky charakterizované právě vysokou resiliencí, tedy vydrží i takové stresy, ve kterých by se jiné státy již dávno rozpadly. Z archeologického záznamu se tak dají vyčíst nejenom bouřlivá desetiletí bojujících států, ale i obecná tendence ke stabilitě, která má svůj původ snad v monzunovém klimatu a nutnosti obdělávat zemi jedním určitým způsobem.

MAYOVÉ

Obvyklý pohled na mayskou civilizaci zdůrazňuje velký růst měst s obrovskými chrámovými komplexy, plochými pyramidami a zdobenými hrobkami, pak náhlý konec v průběhu 9. století našeho letopočtu a tajemný odchod obyvatelstva na nějaké neznámé místo. Detailní archeologický výzkum tento model zpochybnil. Především se ukázalo, že různá města byla opouštěna v průběhu víc jak jednoho staletí, takže civilizační kolaps měl regionální charakter.

Rozvinul se nový směr výzkumu, jemuž se říká postklasická mayská archeologie. Ta se poněkud podobá středověké archeologii evropské vesnice a specializuje se na malá venkovská sídla rozestá prakticky na celé ploše Yucatanu. V té době zde už nejsou velká města, žádné centrální chrámy a nedá se identifikovat organizační střed země. Místo obrovských chrámů typu „katedrála“, ale nalézáme kolektivní venkovské kapličky a posvátné niky umístěné v jednotlivých domech. I přes kolaps města zůstává celková hustota obyvatel vysoká. Dál, ale v menší míře, pokračuje dálkový obchod ze zlatem a obsidiánem. Náboženství se „internacionalizuje“, migrující kmeny se mísí a vytváří bohatší systém představ a symbolů. Vše je však malé a prosté. Jasně se ukazuje ústup od původní velkolepé dynastické organizace a zbožnosti směrem k vesnickým a osobním formám spirituality.

Zdá se, že v době sucha na konci klasického mayského období (790—900 n. l.) se lidé cítili opuštěni svými bohy a přestali věřit ve své elity. Nezbylo jim nic jiného než bolestivé „stěhování národů“ na venkov, během kterého se ochudil jejich hmotný život, ale obohatil vnitřní osobní svět. Mayskou regeneraci postklasického období tak můžeme popsat jako posun od dynastie ke komunitě, ze které však v měřítku dalších dvou staletí vyrůstá další aristokratická kultura s centrem v rozsáhlém městě Mayapán.

TYPY REGENERACE

Archeolog Bennet BRONSON (2010) rozlišuje tři způsoby, jakými **dochází k regeneraci společnosti**:

- a) **opakovaná regenerace** (*template regeneration*), která probíhá podle určitého vzoru nebo šablony. Ta je obvykle daná existencí písemných materiálů o dřívějším státním zřízení. Opakovaná regenerace je charakteristická pro Čínu a obecně pro oblasti, kde existuje nějaká třída napůl nezávislých literátů a veřejných intelektuálů, kteří z minulé doby udržují v paměti určitý vzor.
- b) **nepravá regenerace** (*false regeneration*), kdy po kolapsu vzniká na stejném místě nová společnost, ale nemá s tou první skoro nic společného. Lidé, elity i bohové se mezitím vyměnili. To je běžný případ na Blízkém východě, kde telly — sídelní pahorky — zvedající se nad říční nivou jsou osídlovány celá tisíciletí, protože představují jediná vhodná místa k založení pevnosti a města.
- c) **vzorová regenerace** (*stimulus regeneration*), kdy skupina vzdělaných držitelů moci volí nějaký ideální, obvykle jen neurčitě známý model, například antický Řím a podle něj a zároveň své doby vytváří kadlub nové říše, což je případ Svaté říše římské nebo Spojených států amerických. Moderní Evropa je v podstatě založena na antickém pojetí státu či říše. Svědčí o tom instituce jako senát nebo kultura politické diskuze, ale schází zde otroctví a došlo ke změně náboženství.

SOUČASNÉ PŘECHODOVÉ OBDOBÍ

V současné době se díky růstu populace a zvyšujícím se nárokům lidí ocitáme v dalším z mnoha milníků zhruba třítisícileté evropské civilizace. Pro toto období je charakteristické určité dosažení mezi tradičního růstu a relativní či absolutní nedostatek některých surovin a zdrojů. Surovin, které již brzy nenávratně dojdou, není mnoho — patří sem např. hélium. A opět je typické, že zatímco se bez něj neobejde řada měřících přístrojů, tak bylo vyplýváno na balonky. Relativní nedostatek se týká prakticky všeho s výjimkou hliníku, železa, zemního plynu a několika dalších surovin. Většina tradičních ložisek zlata, stříbra, cínu, ale také ropy se nalézá v poslední třetině svého života a tak je nutné je za cenu obrovských investic nahrazovat jinými ložisky či surovinami. Zejména ropný průmysl je na západě chronicky podinvestovaný již padesát let.

Na většině světa dosáhla plocha zemědělské půdy svého maxima, výnosy rostou jen pomalu nebo vůbec ne a nedostává se vody. Roste počet států jako je Egypt, které překročily kapacity vlastních zdrojů a slabá ekonomika nedovoluje větší dovoz státem dotovaných potravin. Signály nedostatku určité komodity jsou trhem neúměrně zesilovány reakcemi strachu či paniky a spekulace, takže skutečné globální nebezpečí nepředstavuje např. malý propad těžby ropy, ale reakce na tuto okolnost. O ekonomice začíná platit rčení o ohni, který je dobrým sluhou, ale zlým pánem.

REGENERACE JE VÍC NEŽ KOLAPS

Navrhujeme dvojí obrácenou perspektivu. Především víc se zabývat mechanismy obnovy a regenerace společnosti, než jejího kolapsu. Druhá věc se týká využití přítomnosti pro poznání minulosti. Např. současná situace v arabských státech do značné míry připomíná období před počátkem Velké francouzské revoluce, kde dlouhodobě neřešené sociální, ekonomické a politické problémy jsou revolučně iniciovány vysokými cenami potravin, které navíc mají svůj původ ve dvou klimaticky špatných rocích.

Málokterý kolaps má nějakou jednu určitou příčinu, ale obvykle se jedná o kombinaci změny životního prostředí, neřešeného sociálního napětí a tlaku nájezdníků zvenčí, kteří v oslabené zemi cítí kořist. Podobně neexistuje ani nějaký jednotný návod pro regeneraci. Příznivě působí, zůstává-li zachován nějaký politický orgán, jakým je rada starších nebo nějaká forma senátu. Tento kolektivní poradní sbor navíc může fungovat od měřítka trampské osady až po celou říši. V Mezopotámii se ukázalo, že je velmi výhodné, když v zemi trvají napůl nezávislé městské státy. Kolaps regionu pak bývá postupný a regenerace je o to rychlejší, čím dřív se podaří v jednom inspiračním centru.

V této záležitosti bude nutné promyslet globalizaci i koncepci Evropské unie. Nejedná se o to, aby všechny regiony či státy měly jednotnou ekonomiku, ale aby byly kompatibilní. V okamžiku vážné krize by došlo ke kolapsu jen některých členů a rovněž regenerace by díky soupeření myšlenek a pokusů našla rychleji vhodné řešení.

Případová studie: saharská etnická pumpa a střeoevropský prostor

Povaze kolapsu či proměně společnosti můžeme nejlépe porozumět na konkrétním případě. Volil jsem zde případ Egypta, protože v této zemi jsem pracoval, ale např. ve Francii je aktuální arabská otázka a řada zemí včetně ruské Sibiře se v měřítku dalších zhruba třiceti let obává možné čínské expanze. Čínská populace totiž poroste a severní polovině země přitom podle klimatických prognóz hrozí postupné vysoušení a tím potravinový nedostatek.

Historie egyptského území je poměrně dobře a pro určitá dějinná období výjimečně dobře známa v období posledních šesti tisíc let. Zhruba před šesti tisíci lety dochází k vysoušení celé Sahary, což způsobuje příliv nomádů do nilského údolí, kde zhruba po tisíci letech (kolem 3000 p. n. l.) vykrytalizuje mocný centrální stát Staré říše. Ten je ohrožován sérií suchých období, která začínají kolem 25. století p. n. l. a posléze končí kolem roku 2100 p. n. l. úplným rozpadem a vznikem tzv. Prvního přechodného období. Tato situace se posléze ještě dvakrát opakuje a to na konci Střední i Nové říše. Po dobu několika staletí nilské území ovládnou Řekové a Římané, pro které Egypt představuje významnou obilnici Říma, ale další suché období, tzv. koptské sucho 5. století n. l. definitivně ukončuje období vysoké primární produktivity. K podobnému menšímu poklesu dochází kolem roku 1000 n. l.

Prakticky všechny tato přechodná období jsou doprovázena sociálním chaosem, invazemi, migracemi a hladomory. Jejich dozvuky pravděpodobně cítíme i na našem území, kde se ve stejných dobách, kdy dochází k civilizačním kolapsům v severní Africe a na Blízkém východě, mění kultury střeoevropského eneolitu a doby bronzové. Nápadný je zejména civilizační kolaps, který potkal prakticky všechny středomořské civilizace v letech 1200—800 p. n. l. Kolapsy egyptské říše a dalších civilizací Mezopotámie či syrsko-palestinské oblasti nebyly ani tehdy izolovanými jevy, ale promítaly se i do evropských měřítek.

Sahara leží v oblasti, kde se klimatický, přírodní a sociální systém pohybuje v režimu přepínače sucho-vlhko (písek-půda, poušť-savana, chaos-řád, divokost-civilizace). Je pro ni charakteristický chod „saharské pumpy“, kdy v období dostatku příroda a lidé rychle obsadí obrovská území, odkud se přelévají do periferních území. Pak začne suché období, lidé a zvířata migrují na periferie saharské oblasti, střed je mezitím pohlcen pouští a periferie se osamostatňují. Tento „saharský pulzní stroj“ ovlivňuje celé své široké okolí. Podobným způsobem funguje i „azijská pumpa“, která ovlivňuje migrace etnik jako byli Turkové, Tataři, Hunové, Maďaři a další lidé ze střeoaazijské oblasti dál na východ i na západ. Vzhledem ke klimatickým událostem a velkému moru let 530—540 n. l., které se kryjí s příchodem prvních Slovanů do panonské nížiny i české kotliny, jsme i my pravděpodobným produktem podobného klimaticko-sociálního jevu.

Města mají svá stálá staletí jako v Evropě v letech zhruba 1280—1500, ale také období prudkého růstu jako v renesanci, kdy během jednoho století mnohá z nich zdvojnásobila počet svých obyvatel. V jiných obdobích jako třeba Budapešť pod osmanskou vládou nebo německá města během třicetileté války prudce upadají na polovinu či dokonce třetinu počtu obyvatel nebo obyvatelných domů. A tento obraz je ještě dramatičtější, když volíme archeologické měřítko proměny: Alexandrie roste z rybářské osady v milionové helénské velkoměsto velikosti Říma, upadá na menší obchodní osadu, pak v 19. století vyrůstá na egyptskou riviéru a opět přerůstá antické základy.

Velikost není jediným měřítkem — na místě Alexandrie se v antice prodávaly ryby a obilí, později obchodní náklady slonoviny ze Súdánu, státní banky půjčovaly na předem regulované a odstupňované úroky, došlo zde k vytvoření několika filosofických škol a editaci posvátných písem křesťanství i judaismu, ale pak město upadá a místní rybáři zase v lokálním měřítku mění ryby za pšenici z delty nebo Fajúmu.

Naše každodenní současná zkušenost je zkušenost extrémního přechodného období, kdy se město nezvětšuje dvakrát jako v 16. století, ale třeba tisíckrát jako současné Athény, které měly v roce 1810 pět tisíc lidí a dnes jich mají pět milionů! Tuto zkušenost bereme jako přirozený stav světa, ale ve skutečnosti to je anomálie — dějinný záblesk, jejíž magnituda nemá v dějinách člověka žádnou obdobu. Úpadek Káhiry začal podle místních obyvatel ve chvíli, kdy se přestaly opravovat chodníky. Bylo to tak před pětadvaceti lety a město mělo tehdy méně než polovinu dnešní populace, která se dnes podle různých výpočtů pohybuje kolem 18—22 milionů, ale zdá se, že je poloviční než třeba keňská aglomerace vyrůstající kolem Nairobi.

Káhira, kdysi první a hlavní město Afriky, představuje výrazný příklad města, které si při svém růstu ničí vlastní základy. Egypt je poušť a v ní nilské údolí. Pár oáz může stěží uživit větší populaci než nějakých 200 tisíc lidí a to pravděpodobně po dobu jen kolem 60 let, kdy dojde k vyčerpání podzemních zásobníků. Většina Káhiry je postavena na zemědělské půdě údolní plošiny a to jak z betonu, tak z cihel. Cihly se vyrábějí z nivních půd, takže město ztrácí potravinovou základnu jednak zastavováním půdy, jednak jejím zpracováním na stavební materiály.

Egypt má pravděpodobně kolem 100 milionů lidí (ale existují odhady až o 20 milionů vyšší). Dávno není potravinově soběstačný. Ekonomika je nevýkonná, takže země obtížně získává úvěry na obilí, kterým sytí své nejchudší. Těch je doopravdy hodně. Archeologie a paleoklimatologie celkem jednoznačně ukazuje, že v Egyptě několikrát došlo k velkým civilizačním kolapsům, které většinou měly svůj základ v suchých obdobích, kdy Nil zaplavoval menší plochu zemědělské půdy. K menším hladomorům však docházelo každých několik desítek let. Asuánská přehrada je schopná překlenout dva, maximálně tři suché roky, ale egyptská sucha možná nejsou sedmiletá, ale čtyř až pětiletá. Sucho v Egyptě však znamená i sucho ve východoafrickém Mezijezeří (území u východoafrických jezer) a Meziříčí (vymezené řekami Limpopo a Zambezi), kde žije víc lidí než v Egyptě.

Je iluzorní se domnívat, že v případě nedostatku potravin bude 26 milionů relativně bohatých Saudů a pár milionů dalších Arabů v okolních státech schopných poskytnout účinnou pomoc zhruba 80 milionům Egyptanů postižených suchem. Mezinárodní společenství bude váhat nad tím, které z lidnatých zemí má víc pomáhat, anebo bude řešit vlastní potravinové problémy, protože klimatické změny jsou globální. Evropa se octne v roli Švýcarska na počátku 2. světové války, které zvažovalo, kolik uprchlíků může přijmout a kolik vydat smrti či nejistému osudu.

Toto téma je delikátní a z pohledu politické korektnosti se o něm skoro nedá hovořit, takže se tváříme, že neexistuje. Zkusme však k diskusi navrhnout alespoň nějaké realistické řešení nezatížené způsobem, jakým se vede politický rozhovor. Začne-li v Egyptě či nějakém podobném státě docházet k environmentálnímu a tím i sociálnímu kolapsu, ukáže se několik věcí:

- Problém, bude tak velký, že nebude řešitelný plošným způsobem. Můžeme humanisticky pomáhat všem, ale pak dojdou zdroje a nebudeme pomáhat nikomu, protože desítky milionů lidí nelze dlouhodobě uživit. Navíc se pravděpodobně sami ocitneme následkem globálních klimatických změn a propojené světové ekonomiky v menších potížích.
- Bude proto zapotřebí politicky nekorektním či alespoň neobjektivním způsobem vybrat menší oblasti nebo skupiny a těm věnovat dlouhodobou péči. Myslím, že pro zemi velikosti Slovenské či České republiky je limit možné pomoci někde mezi padesáti a sto tisíci lidmi.

- Je nebezpečné vytvářet ghetta, ale je nutné přistěhovalce rozptýlit v celé zemi. Je třeba počítat s vyšší porodností imigrantů, takže pokud bychom přijali dejme tomu čtvrt milionu uprchlíků, kteří by se obtížně asimilovali, tak během třiceti let zde můžeme mít problematickou milionovou menšinu.
- Dívat se na zemi postiženou suchem nebo jiným klimatickým problémem jenom jako na nevinnou oběť vyšší moci není správné. Egyptská vláda je pravidelně, desítky let upozorňovaná na nebezpečnou a nevládnutelnou situaci. Padesát let se o problémech hovoří, aniž by se cokoliv dělo. Vždy je třeba pomáhat, ale nelze platit příliš velkou cenu za dobrovolná opomenutí a chyby jinak dobře informovaných vlád, které za ta léta mají k dispozici desítky solidních studií.

V podstatě nepochybuje o tom, že během příštích dvaceti let budeme svědky různých sociálních kolapsů zejména v zemích třetího světa. Měřítka těchto kolapsů bude tak velké, že nebudeme schopni plošné pomoci a budeme si muset vybírat, které země či skupiny podpoříme či umožníme přesídlení do evropských států.

Příklad: v povodí Nilu žije kolem 370 milionů obyvatel, ale během dalších dvaceti let, jich zde má žít dvojnásobek. Přitom již dnes — za zatím stále ještě relativně stabilního klimatu — se státy jako Egypt a zejména jeho delta (60 milionů lidí) ocitá za hranicí udržitelnosti. Podobným problémem v lidsky menším a politicky mnohem větším měřítku představuje pásmo Gazy, kde slaná mořská voda následkem přečerpání pitné vody z podložních sedimentů pronikla pod celou přímořskou plošinu. Kolaps určitého, byť velice vzdáleného regionu může snadno zasáhnout díky globální ekonomice i Českou republiku a Slovensko. Představme si např. situaci, kdy proměnlivý jihovýchodní monzun způsobí suchu a tím nedostatek potravin v Číně a Indii. Oba státy mají dost státních prostředků na to, aby vykoupily evropské potraviny, následně zvedly jejich ceny a způsobily sociální chaos mezi nižšími a nižšími středními třídami.

Zadání:

Identifikujte aktuální sociální, ekonomické a environmentální problémy jednotlivých kontinentů a jejich možné důsledky na střední Evropu (Slovensko).

Obrazová příloha:

Obr. 1: Kaňon Chaco, jihozápad USA, ruiny anasijského puebla, které zaniklo koncem 13. století. Všimněte si řeky v pozadí, která v té době tekla téměř na úrovni plochého údolního dna, takže hladina spodní vody byla nízká a to umožňovalo zemědělskou produkci. Přepasení způsobila zničení vegetačního krytu. Přívalové deště v nechráněné krajině vylely hluboká koryta a spodní voda klesla o několik metrů. (zdroj: V. Cílek)

Obr. 2: Jeruzalém — obrovské, antické cisterny u rybníka Bethesda. Většina starých civilizací prováděla tzv. „sběr vody“ (water harvesting), který spočíval v okamžitém zachytávání dešťové vody. K podobnému principu se dnes vrací řada měst, která používá na místě zachycenou srážkovou vodu jako vodu technickou a na závlahy. Šetří tím jak vodní zdroje, tak energii potřebnou na čerpání a čištění vody. (zdroj: V. Cílek)

Obr. 3: Nil severně od Chartúmu, Súdán. Nově budované přehrady zachycují část sedimentů, které byly využívány jako přírodní hnojivo a tím roste potřeba syntetických hnojiv, které zejména v egyptské deltě doslova otravují půdu do té míry, že řada států odmítá dovážet egyptské potraviny. (zdroj: V. Cílek)

Obr. 4: Dubské skály na Kokořínsku. V první polovině holocénu zde převládalo vápnitě prostředí s hlubšími úrodnými půdami pokrytými listnatým lesem. Následkem environmentálního kolapsu (tzv. lužické krize, zhruba 1000 let p. n. l. BC) spjatého s erozí, odlesněním a vymytím půdního karbonátu zde dnes převládají extrémně suché půdy porostlé vřesem nebo borůvkou. (zdroj: V. Cílek)

Bibliografia:

- ASSMAN, J., 2003: Smrt jako fenomén kulturní teorie. Vyšehrad. Praha. 91 pp.
- BÁRTA, M. et al., 2008: Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti. Dokořán. Praha. 256 pp.
- BÁRTA M. a KOVÁŘ M. eds., 2011: Kolaps a regenerace, cesty civilizací a kultur. Academia. Praha. 816 pp.
- BROOKS N., 2006: Cultural responses to aridity in the Middle Holocene and increased societal complexity. In: Quaternary International 151, p. 29—49.
- BROWNE A., 2009: Úprk rozumu. Politická korektnost a smrt veřejné rozpravy v moderní Británii. Dokořán. Praha. 157 pp.
- CZERWINSKI, T. a ALBERTS, D., 1997. Complexity, Global Politics, and National Security. National Defense University. USA. 381 pp.
- DIAMOND, J., 2009: Kolaps: Proč společnosti zanikají a přežívají. Akademia. Praha. 752 pp.
- DINTENFASS, M., 1992: The Decline of Industrial Britain, 1870—1980, Routledge. London. 112 pp.
- FAGAN, B., 2007: Malá doba ledová. Jak klima formovalo dějiny v letech 1300—1850. Academia. Praha. 289 pp.
- HILLEL, D., 2006: The Natural History of the Bible. An environmental exploration of the Hebrew scriptures. Columbia University Press. New York. 354 pp.
- ISSAR, A. S., ZOHAR, M., 2004: Climate-Change. Environment and Civilisation in the Middle east. Springer Verlag. Berlin. 252 pp.
- KRUPEN, R. a KRÖPELIN, S., 2006: Climate Controlled Holocene Occupation in the Sahara: Motor of Africa's Evolution. In: SCIENCE 313, 5788, p. 803—807.
- MONTGOMERY, D. R., 2007: Dirt, the Erosion of Civilisations. University of California Press. Berkeley. 295 pp.
- LICHTHEIM, M. 2006: Ancient Egyptian Literature I. The Old and Middle Kingdoms. University of California Press. USA. 245 pp.
- RAYMOND, A., 2001: Cairo, City of History, The American University in Cairo Press, Cairo. 436 pp.
- SAID, R., 1993: The River Nile. Geology, Hydrology and Utilization. Pergamon Press. 320 pp.
- SCHWARTZ, G. a NICHOLS, J. J. eds., 2010: After Collapse. The Regeneration of Complex Societies. The University of Arizona Press. Tuscon. 336 pp.
- SIMMONS, J., 2005: Twilight in the Desert. The Coming Saudi Oil Shock and the World Economy. Wiley. New York. 448 pp.
- TAINTER, J., 1988: The Decline of Complex Societies. Cambridge University Press, Cambridge. 248 pp.
- TAINTER, J., 2009: Rozpady komplexních společností. Dokořán. Praha. 320 pp.
- THUKYDIDES, 1977: Dějiny peloponéžské války (7). Odeon. Praha. p. 15—20, 621 pp.
- WOJCZIECH, I., 2011: Lidé, meče, modlitby a práce. Argo. Praha. 240 pp.
- WORLD ENERGY OUTLOOK, 2013: Dostupné na: <http://www.iea.org/publications/worldenergyoutlook/>

Internetové zdroje:

<http://vnss-mission.gov.in>

Súčasnú hospodársku krízu pociťujú denne milióny ľudí. Jednou z jej príčin je i súčasné nastavenie globálneho ekonomického systému. Je zarážajúce, že namiesto volania po jeho zásadnej reforme sa mocní tohto sveta snažia nájsť cestu z krízy stimuláciou výroby a spotreby. Akoby nás práve slepá viera v nekonečný ekonomický rast do tejto krízy nedoviedla.

Ekonomická úspešnosť krajiny sa dnes hodnotí podľa výšky hrubého domáceho produktu, bez ohľadu na sebestačnosť či perspektívu celého systému. Je však spoločnosť založená na neustále sa zvyšujúcom raste výroby vôbec udržateľná? A ak áno, za akú cenu? S akými dôsledkami na naše životy, život komunity a na životné prostredie?

Nada JOHANISOVÁ

**Alternativní ekonomické
systémy v souvislostech**

„Na otázku, jak nerůst, a přitom nekrachnout, žádná jednoduchá odpověď není. Zvu vás ke společnému hledání.“

Nad'á JOHANISOVÁ

ekologická ekonómka / Česká republika

Absolventka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy. Doktorandské štúdium absolvovala na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity Brno (obor: humanitní environmentalistika). Prednáša na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brne. Zaberá sa ekonomickými súvislosťami environmentálnych a sociálnych problémov a ekologickou ekonomikou. K jej hlavným záujmom patria ekonomické alternatívy na komunitnej úrovni.

Spolupracuje s časopisom Sedmá Generace a s Trastem pro ekonomiku a společnost.

Alternativní ekonomické systémy v souvislostech

Žijeme v době rychlých a znepokojivých změn, v době mnohačetné krize (ekologické, energetické, ekonomické) a podle některých v době kolapsu civilizace, jak ji známe. Klíčovou roli tu hraje dopad produkce a spotřeby lidské populace na přírodu a její „zdroje“. Je tu jednak problém poškozování přírodních ekosystémů lidskou činností (WRI 2005), jednak úbytek neobnovitelných zdrojů (nerosty, fosilní paliva), což má řadu důsledků, jak zmiňuje i Václav Cílek v této knize (viz též TES 2007; HEINBERG 2011). Tato kapitola je orientována na alternativy a možné cesty regenerace našeho ekonomického systému. Pro lepší pochopení souvislostí a významu těchto alternativ je přesto nezbytné shrnout některé základní kritiky současného ekonomického myšlení (a jejich dopadů v praxi) a představit i současný způsob tvorby a cirkulace peněz, který má na ostatní ekonomické jevy nezanedbatelný vliv.

Převládající proud ekonomického myšlení současnosti, shrnutý zejména v učebnicích makro a mikro ekonomie, jak jsou používány na většinu vysokých škol, vychází především z myšlení klasických ekonomů (18. a 19. století: Adam Smith, David Ricardo a další) a neoklasické ekonomie (konec 19. století), která do klasické ekonomie mimo jiné zavedla diferenciální počet.

Pokud zde budeme hovořit o „mainstreamové“ či „středoproudé“ ekonomii, máme na mysli právě tento proud. Jako nepřesné synonymum někdy užíváme pojem „neoklasická ekonomie“.⁴⁾ Vedle mainstreamové ekonomie existuje i řada heterodoxních či „disidentských“ směrů, o některých se zmíníme. Dále je třeba rozlišovat pojem „ekonomika“: ten lze na rozdíl od ekonomie (která se snaží realitu popisovat) chápat jako reálně probíhající (ekonomické) děje.

SVATÁ TROJICE NEOKLASICKÉ EKONOMIE

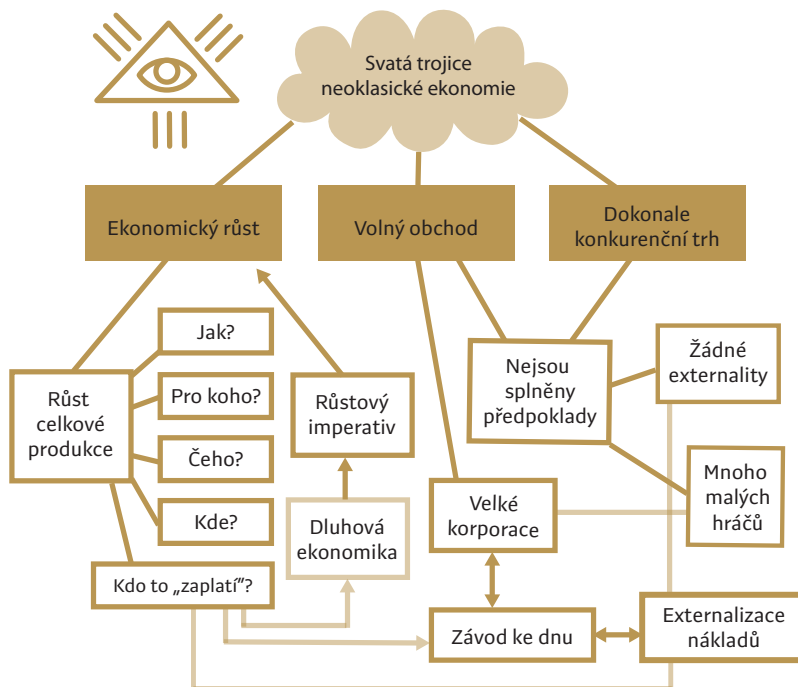
Mainstreamová ekonomie čelí rostoucímu proudu kritiky (JOHANISOVÁ, 1998). Jednou ze základních kritik je, že se zjednodušujícím matematizujícím aparátem snaží postihnout vztahy v nesmírně komplikovaném systému společnost-příroda, přičemž dochází k řadě závažných zjednodušení a opomenutí. Ekonomie je také obviňována z toho, že se prezentuje jako objektivní (tzv. pozitivní) věda, která popisuje realitu bez toho, aby vycházela z nějakých vlastních hodnot.

Podle kritiků, vycházejících z poststrukturalismu či postmodernismu toto není možné, protože žádný obor nemůže být zcela objektivní (DANĚK, 2008). Již otázky, které volí a metody, které užívá, vždy vycházejí z určitého systému hodnot (či z „metaekonomie“, jak tento skrytý systém hodnot nazýval známý kritik mainstreamové ekonomie Ernst F. SCHUMACHER, 1973/2000.)

Nepřiznané a tudíž nereflektované hodnoty vyznávané mainstreamovými ekonomy ovlivňují předpoklady ekonomických modelů a obsah ekonomických učebnic. Tyto předpoklady se tak mění v axiomy, které nelze v rámci myšlenkové soustavy mainstreamové ekonomie vyvrátit, protože nejsou podrobována zkoumání (GOČEV 2006). Podle kritiků (např. DALY a COBB 1990, BINKA 2008)

⁴⁾ Jako nepřesné toto synonymum označují proto, že současná mainstreamová ekonomie vstřebala i některé prvky keynesiánství, které jsou s neoklasickou ekonomikou v rozporu. Pokud použiji výraz „neoklasická ekonomie“, mám na mysli hlavně ty prvky mainstreamu, které vycházejí z neoklasického přístupu. Tyto prvky od 70. let v rámci mainstreamu prožívají renesanci (FUCHS a TULEJA), někdy se proto hovoří o dnešním mainstreamu jako o „neoliberalní ekonomii“.

Obr. 5: Svatá trojice neoklasické ekonomie (zdroj: N. Johanisová)

proto nelze dnešní mainstreamovou ekonomii v jistém smyslu nahlížet jako vědu. V některých rysech se blíží spíše „víře či náboženství“. Pokud se soustředíme na tyto „náboženské“ aspekty středoproudé ekonomie, znázorňuje obr. 5 tři z jejích nejvýraznějších skrytých hodnot.

Těmito třemi hodnotami či axiomy neoklasické ekonomie jsou víra v **ekonomický růst**, **volný obchod** a **dokonale konkurenční trh**. Vezměme je jeden po druhém.

A. EKONOMICKÝ RŮST

Ekonomický (či hospodářský) růst je nejčastěji definován jako nárůst peněžní hodnoty statků a služeb vytvořených za dané období (nejčastěji rok) na území daného státu. Měří se pomocí meziročního nárůstu ukazatele, zvaného „hrubý domácí produkt“ (HDP).⁵⁾ Protože se ekonomický růst uvádí v procentech, většinou nejsou diskutovány jeho absolutní hodnoty. Na rozdíl od klasických ekonomů, kteří se domnívali, že ekonomický růst jednou skončí, dnešní středoproudá ekonomie si otázku konce růstu explicitně neklade. Implicitně předpokládá, že růst bude pokračovat do nekonečna. Současně si ani neklade otázku, zda je to dobře, nebo špatně, resp. předpokládá, že to je dobře.

Následující pasáž z české vysokoškolské učebnice ekonomie dobře vyjadřuje tento skrytý předpoklad mainstreamové ekonomie: „Společnost vykazuje tendenci k růstu potřeb, a proto požaduje, aby se výkon ekonomiky zvyšoval. Růst výkonnosti je považován za neoddelitelnou vlastnost hospodářství, je jedním z klíčových kritérií sloužících k posuzování hospodářského vývoje země. Proto se otázka výkonnosti stala jednou ze základních otázek řešených na makroekonomické úrovni.“ (FUCHS a TULEJA, 2003)

⁵⁾ Synonymum „produktu“ je „výkon“. Na rozdíl od indikátoru HNP (hrubý národní produkt), který měří produkt všech výrobců s právní příslušností v daném státu, se HDP týká peněžní hodnoty statků a služeb, vyprodukovaných na území daného státu.

Ačkoliv mainstreamová ekonomie hospodářský růst neproblematizuje a hledá cesty, jak k němu přispět, je ekonomický růst jako existující jev (v rámci ekonomiky) i jako jev žádoucí z hlediska ekonomického (a s ním politického) mainstreamu v posledních desetiletích kritizován řadou autorů (např. MISHAN 1994/1967, SCHUMACHER 2000/1973, DALY a FARLEY, 2004).

K základním námitkám patří:

- nárůst HDP je současně nárůst produkce:** znamená nárůst spotřeby neobnovitelných zdrojů a energie a rostoucí zátěž pro ekosystémy.⁶⁾
- indikátor HDP **neměří tzv. nepeněžní či neformální ekonomiku**, např. péči o členy rodiny, vzájemnou sousedskou pomoc či samozásobitelství. Ekonomický růst tak může provázet eroze sociálních sítí a vazeb a ztráta možnosti nepeněžního uspokojování potřeb.
- ekonomický růst **nehodnotí způsob rozdělení** tzv. ekonomického koláče — spravedlnost distribuce bohatství. Může jej proto provázet rostoucí nerovnost v příjmech v dané společnosti.

Jak naznačuje obr. 5, údaje o nárůstu HDP také neberou v potaz, **co** se vlastně vyrábí (např. Je to užitečné? Jak dlouho to vydrží?), **pro koho** se to vyrábí (např. Nakolik bude produkt putovat, než dorazí k finálnímu příjemci?), a **jak** se to vyrábí (např. Dostane výrobce spravedlivou mzdu? Jak výroba poškozuje životní prostředí?). Odpůrci ekonomického růstu navíc argumentují matematickou nemožností pokračovat v růstu stávajícím tempem: stabilní nárůst produktu měřený procenty maskuje exponenciální nárůst v absolutních hodnotách (produkt se v pravidelných intervalech zdvojnásobuje). Trvalý exponenciální růst tedy není podle nich udržitelný ze své podstaty.

B. VOLNÝ OBCHOD

Další nereflekтовanou hodnotou, z níž neoklasická ekonomie vychází, a kterou, podobně jako postulát ekonomického růstu, od ní přebírá politický mainstream, je prospěšnost tzv. volného obchodu. Přesvědčení, že specializace na určitý výrobek, který umí produkovat efektivněji než jiné země, je pro danou zemi za všech okolností výhodná, se datuje již od Adama Smithe.

David Ricardo tento koncept tzv. **absolutní výhody** v roce 1817 obohatil o koncept **relativní (či komparativní) výhody**: podle této teze je pro zemi vždy výhodné se specializovat, i když žádný produkt nevyrábí tak efektivně, jako jiná země. Stačí, když se specializuje na produkt nebo produkty, které vyrábí relativně efektivněji, než jiné. Pokud svůj výrobní a finanční kapitál a pracovní síly soustředí na tyto produkty, vyrobí jich větší objem. Vyroběné produkty pak smění s jinou zemí, která postupovala podobně, a obě budou mít nakonec více, než před specializací.

Ačkoliv je teorie komparativní výhody dodnes v mainstreamových učebnicích prezentována jako důkaz prospěšnosti neregulovaného obchodu mezi státy, byla již vícekrát podrobena kritice (např. LUTZ 1999, DALY a COBB 1990).

K základním námitkám patří:

- teorie platí jen tehdy, když je finanční kapitál nepohyblivý a omezený na jednu zemi (což dnes není)
- teorie nepočítá s náklady na dopravu, včetně tzv. externích nákladů, jako je spotřeba dopravních paliv, stavba dálnic, globální oteplování, potřeba většího balení produktů apod.
- teorie počítá s plným využitím zdrojů a tedy s ekonomikou, která pracuje na hranici svých produkčních možností: není zde např. nevyužitý vyrobený kapitál (továrny), půda, a neexistuje nezaměstnanost.

⁶⁾ S touto námitkou polemizují mainstreamoví ekonomové nejčastěji postulátem zvyšování efektivnosti při výrobě a tzv. nahraditelnost zdrojů. K této diskusi a podrobněji k danému tématu viz JOHANISOVÁ a FRÁNKOVÁ (2012)

Kritik teorie komparativní výhody je více (shrnutí viz JOHANISOVÁ 2010). Přesvědčení o prospěšnosti deregulovaného obchodu mezi zeměmi je nicméně v současnosti součástí mainstreamového politického přesvědčení. Dochází k celé řadě mezinárodních dohod, které mají volný pohyb zboží, služeb i finančního kapitálu dále usnadnit. Jedním z problémů, které tento vývoj přináší, je nárůst moci nadnárodních společností, které získávají stále větší politický a ekonomický vliv a které stále úspěšněji externalizují své náklady na jiné, slabší hráče.⁷⁾ Tyto společnosti se pak účastní tzv. **závodu ke dnu**. V rámci závodu ke dnu se státy či regiony předhánějí v tom, kdo velkým firmám nabídne lepší podmínky (např. daňové prázdny) pro tzv. přímé zahraniční investice (viz k tomu též KORTEN 1995). Nadnárodní společnosti přitom dokáží velmi dobře využít možností daňových úniků. Závod ke dnu tak oslabuje daňový základ jednotlivých zemí, ale ohrožuje i stávající sociální a environmentální legislativu a právní stát (FRANZ a NEZHYBA 2007). Podle HINEZE (2000) je volný obchod a s ním spojený závod ke dnu příčinou situace, kdy státy de facto ztrácejí svou suverenitu a nemohou uskutečnit opatření, která by mohla napomoci řešit sociální a environmentální problémy, protože jsou rukojmím nadnárodních společností a trhů, na nichž ekonomicky závisejí.

Přijmeme-li tuto tezi, může být aktuálním příkladem (2012) odmítnutí britské vlády přistoupit na tzv. daň z finančních transakcí (známou též jako Tobinovu daň), kterou prosazuje část zemí EU. Britská vláda toto odmítnutí zdůvodňuje obavou, že by se finanční sektor z londýnské City odstěhoval, což by znamenalo ztrátu pracovních míst.

Zadanie pre študentov:

Zistite, kam sa v súčasnosti posunula diskusia ohľadom Tobinovej dane.

Poslední problém, který zmíníme v souvislosti s tzv. volným obchodem, je skutečnost, že ideologie volného obchodu je uplatňována selektivně. Příkladem jsou tzv. **celní eskalace**, kdy např. Evropská unie, USA či Japonsko (navzdory tezí, že volný obchod prospívá všem) zdaňují finální produkty mnohonásobně více, než nezpracované suroviny (např. v případě kaka, podrobněji viz BÍLÝ a FRANKOVÁ 2012).

C. DOKONALE KONKURENČNÍ TRH

Dokonale konkurenční trh je abstraktní představa (model) trhu, kde platí řada předpokladů. Například:

- všichni účastníci mají dokonalé informace o budoucnosti
- neexistují monopoly ani oligopoly
- cenové signály dokonale odrážejí všechny společenské náklady: neexistují žádné externality⁸⁾
- neexistují žádné dotace ani jiná zkresení
- nexistuje žádné zdanění
- neexistuje naprosto nic, co by se nedalo reálně koupit a prodat
- každý je motivován pouze maximalizací osobního užítku, který se často měří výší příjmu

⁷⁾ Externalizací nákladů je míněna situace, kdy výrobce neplatí všechny skutečné/reálné náklady své činnosti. Např. platí zaměstnancům mzdu příliš nízkou na pokrytí jejich životy, čerpá neobnovitelný zdroj za příliš nízkou cenu, přesune výrobu do země, kde je mírná environmentální legislativa a ušetří tak na čistírně odpadních vod. Vzniklé náklady pak v nějaké podobě „platí“ zaměstnanci, příroda, budoucí generace.

⁸⁾ Externalita je důsledek obchodní aktivity mezi A a B, který (negativně či pozitivně) ovlivní C, přičemž se tento důsledek neobjeví v nákladech obchodní transakce. Příkladem negativní environmentální externality je znečištění řeky firmou A, které způsobí úhyn ryb. Tato externalita (nezapočítaný náklad) zdeformuje průběh tržní transakce, protože A nezaplatí plně náklady své činnosti (cena uhynulých ryb), tyto náklady pak nese někdo jiný (rybář C v podobě ušlého zisku). Výhodné je to pro A, případně pro zákazníka (B), který dostane levnější produkt od firmy A. Všimněme si, že z hlediska mainstreamové ekonomie zde není problémem to, že ryby uhynuly. Problém je, že náklady na toto uhynutí zaplatí někdo jiný, než ten, kdo škodu způsobil. To narušuje dokonale konkurenční trh. Viz též pozn. 4

Tyto a řadu dalších předpokladů dokonale konkurenčního trhu shrnují HAWKEN et al. (2003). Pokud by takový trh existoval, a na všech jeho jednotlivých křivkách nabídky a poptávky by panovala rovnováha (tzv. všeobecná rovnováha: nabídka by odpovídala poptávce na všech trzích současně), pak lze matematicky dokázat, že nastalo tzv. **paretovo optimum** (stav společnosti z hlediska ekonomického, kdy žádný jedinec nebo skupina již nemůže dosáhnout lepšího postavení bez toho, že by se naopak postavení někoho jiného zhoršilo. Je to tedy jakýsi rovnovážný stav, kdy, pokud se někdo chce mít ještě lépe, než na tom je, může tak učinit jen na úkor něko-ho jiného.)

To znamená, že v této chvíli žádný ze subjektů na trhu na tom nemůže být lépe, aniž by jiný subjekt na tom nebyl hůře. Necháme-li stranou kritiku paretova optima jako něčeho žádoucího (viz BRONCK 1999), zůstává nám nejednoznačnost celého tohoto konstruktů. Již ze sedmi zmíněných předpokladů modelu dokonalé konkurence je patrné, že se jedná o velmi abstraktní model, o něco, co ve skutečnosti nikdy existovat nemůže.

Samotní mainstreamoví ekonomové to ovšem nepopírají. Např. FUCHS a TULEJA (2003) vysvětlují, že se jedná o „abstrakci, kterou ekonomie používá k tomu, aby byly objasněny vzájemné souvislosti tržního prostředí v ideálních podmínkách“. Podíváme-li se však na použité výrazy: „dokonale konkurenční trh, pareto optimum, ideální podmínky“, vidíme, že se jedná o hodnotící koncepty, a to hodnotící kladně: něco dokonalého, optimálního, ideálního je jistě žádoucí?

Heterodoxní ekonomický myslitel KARL POLANYI (2006/1944) hovoří o „samoregulujícím trhu“ jako o utopii, tedy ideálním cíli, vizi, které se ekonomie snaží dosáhnout, resp. hledá cesty, jak se k tomu to cíli přiblížit. Můžeme pozorovat, že stejně tak hledá cesty, jak se přiblížit vizi nekonečného ekonomického růstu. Podle kritiků však zároveň popírá, že by o nějaké takové cíle usilovala a zaštiťuje se vědeckostí a hodnotovou neutralitou svého oboru. To vytváří schizofrenní situaci, kdy o zásadních otázkách ekonomického růstu, volného obchodu a příznivosti trhu jako ideálního modelu není mnohdy možné veřejně diskutovat, protože tyto otázky jsou chápány jako otázky „odborné“ a příslušející mainstreamovým ekonomům.

Zároveň nepřiznané a nezkoumané priority a hodnoty středoproudé ekonomie prosakují nejen do politického a mediálního jazyka („vše pro konkurenceschopnost“, „rovné hrací pole“ pro malé i velké, zahraniční i místní subjekty), ale i do politického rozhodování (snahy o omezení daní a dotací) a všeobecných hodnot společnosti.

Tvoba peněz, nestabilita a růstový imperativ⁹⁾

JAK PENÍZE VZNIKAJÍ?

Většina peněz dnes vzniká v bankách procesem, zvaným **multiplikovaná expanze depozit**. Podrobněji popsany jej najdeme ve většině mainstreamových učebnic ekonomie, kde se ale nehovoří o implikacích (zde jen orientačně Tab. 1).

⁹⁾ Text této kapitoly je zčásti převzat z JOHANISOVÁ (2011). Ke kritice peněžního systému viz též DOUTHWAITE (2002), MELLOR (2010), VOTRUBA (v tisku)

Banka	Pasiva — vklady	Povinná rezerva 10 %	Aktiva — úvěry
A	1 000	100	900
B	900	90	810
C	810	81	729
	—	—	—
	—	—	—
Celkem	10 000	1 000	9 000

Tab. 1: Multiplikovaná expanze depozit

Vysvětlení tabulky:

Když si někdo uloží u banky peníze na běžný účet, banka se snaží peníze někomu půjčit. To je pro ni výhodné, protože má z úvěru úroky. V příkladu si klient uložil v bance A 1 000 Kč, banka si ponechala tzv. povinnou rezervu, stanovenou centrální bankou (v praxi to bývá méně, u nás v době psaní 5 %) a zbytek, tedy 900 Kč, někomu půjčila. Tyto zapůjčené peníze si připsala mezi aktiva (protože z nich bude mít příjem v podobě úroku), ale z účtu dotyčnému 1 000 Kč nezmizelo. Pokud si je bude chtít vyzvednout, tak je dostane. Banka společně, že všichni střadatelé nepřijdou naráz.

Ten, kdo úvěr dostal, koupí zboží a ten, kdo peníze od něj zinkasoval, si je uloží v bance B. Zde se proces opakuje. Pokud banky půjčí skutečně vždy 90 % z uložené částky, vznikne tímto procesem až 9 000 Kč navíc. Ty ovšem začnou zase mizet, když je věřitelé začnou splácet a banka si je začne umazávat z rubriky „aktiva“. Když domyslíme uvedený proces, uvědomíme si, že peníze¹⁰⁾ se dostávají do oběhu jako dluh, a stejně rychle mohou i mizet z oběhu, pokud splácené peníze nejsou nahrazeny dalšími, které opět vzniknou z úvěru. Navíc, protože dluhy se splácejí s úrokem (a část úroku zůstává v bance jako její zisk), musí banky půjčovat stále více, jen aby peněz v oběhu neubývalo.

Některé **důsledky tvorby peněz prostřednictvím dluhu:**

- nestabilita celého systému — peněžní zásoba může rychle růst, ale i klesat (pokud si lidé, firmy, vlády... málo půjčují).
- snadný výdělek bank — hovoří se o tzv. ražebném
- růst nůžek bohatí-chudí (zisk z poskytování úvěrů × chudnutí z úhrady úroků).
- systémový tlak na zadlužování rodin, firem, vlád, atd.
- tlak na rozvoj a ekonomický růst

PROBLÉM SYSTÉMOVÉHO ZADLUŽENÍ A RŮSTOVÉHO IMPERATIVU

Otázka tvorby peněz, dluhu a úroku je složitá a zde se jí můžeme jen dotknout. Stranou necháváme např. otázku spekulace a deregulace bankovního sektoru i rozbor jednotlivých bodů výše. Soustředíme se pouze na poslední bod: tlak na rozvoj a ekonomický růst. Jakým způsobem podporuje způsob tvorby peněz ekonomický růst? Richard DOUTHWAITE (2000) a Willem HOOGENDIJK (1991) hovoří o problému **růstového imperativu**. V ekonomice, založené na úvěru, resp. takové, jejíž mechanismus tvorby peněz a investování vede ke stále většímu zadlužování, existují věřitelé (banky, střadatelé, akcionáři, penzijní fondy, i některé vlády), kteří po svých dlužnících (spotřebitelé, firmy, vlády, obce...) požadují úroky (případně dividendy).

¹⁰⁾ Zde necháváme stranou peníze papírové a kovové (tzv. oběživo), kde je situace složitější. Ty však tvoří většinou jen zlomek (v ČR 10 %) celkové peněžní zásoby (FRANKOVÁ 2010)

Faktory růstového imperativu:

1. Zapůjčené peníze tedy musí vydělávat: musí být půjčeny/investovány tak, aby z nich byl co největší zisk a bylo možné je splatit i s úrokem/ziskem pro investora. Odtud tlak na zvětšování firem, na stále větší produkci a inovace, na nové investice a na „rozvoj“ v podobě nových golfových hřišť, spaloven a dalších ziskových projektů, které mohou, ale nemusí být prospěšné. „Peníze musí růst“, jak to formuluje HOOGENDIJK (1991), jinými slovy: splacené úvěry se musí rychle investovat či znovu půjčit, už proto, že jinak by hrozil nedostatek peněz v oběhu. Podle DOUTHWAITEA (2000) se růst nepozorovaně stal z možnosti nutností, právě díky způsobu, jak vznikají peníze.
2. Snaha o vytváření nových pracovních míst. Bohužel ale v podmínkách volného trhu ekonomický růst zároveň nová pracovní místa omezuje, protože firmy se snaží omezit své náklady, především největší náklad: zaměstnance. Automatizace podle Douthwaiteova odhadu ruší 3 % pracovních míst ročně (DOUTHWAITE 2000).
3. Struktura akciových firem, pro jejichž akcionáře je výhodné, aby byly co největší, protože s nárůstem jejich produkce a aktiv stoupá i jejich hodnota.

Lze tedy shrnout, že způsob, jímž se peníze dostávají do oběhu, a obecněji ekonomika, založená na dluhu (a na investování s cílem zisku), je jedním z hnacích faktorů růstového imperativu a tedy ekonomického růstu. Protože „peníze musí růst“, je ekonomický růst zpětně motorem nárůstu peněz v oběhu (HOOGEDIJK, 1991). Pokud dojde k prudkému a dlouhodobému poklesu produkce (tedy k opaku ekonomického růstu), je zde naopak nebezpečí, že prudce poklesne i množství peněz v oběhu. To může vést opět k poklesu produkce atd.

Jsme tedy v pasti? K tématu se ještě vrátíme.

JINÉ EKONOMIE, JINÉ EKONOMIKY? TEORIE

Jak bylo zmíněno v úvodu kapitoly, existují i jiné ekonomie, než mainstreamová: tzv. heterodoxní ekonomické proudy. Z heterodoxních ekonomických proudů se zde dotkneme některých autorů, které lze řadit mezi ekologické ekonomy.¹¹⁾ Spíše než směrů si ale budeme všimnout témat, která vrhají jiné světlo na ekonomiku a autorů, ne nutně ekonomů, kteří vycházejí z jiných hodnot, než ekonomický mainstream.¹²⁾ Zmíníme i významnější autory/autorky a některá hnutí, která s tématem „jiných ekonomik“ souvisejí.

EKONOMIKA USTÁLENÉHO STAVU

Jedním z prvních ekonomů, kteří se pokusili nabídnout jiný pohled na problém ekonomického růstu, je Američan **Herman Daly**. V průkopnické učebnici ekologické ekonomie (DALY a FARLEY, 2004) vychází ze základní představy ekonomiky jako součásti ekosystému Země. Ekologická ekonomie v jeho podání explicitně vyjadřuje své základní hodnoty a cíle. Vedle tradičního ekonomického cíle, **efektivnosti v alokaci zdrojů**, jsou tu ještě dva další:

- a) **spravedlnost**: distribuce bohatství tak, aby každý mohl důstojně žít, přičemž DALY a FARLEY (2004) netradičně rozšiřuje tento cíl i na budoucí generace.
- b) **optimální měřítko ekonomiky**. V případě produkce to znamená snažit se (například prostřednictvím ekologického zdanění) o zachování takového materiálového a energetického průtoku systémem, který by nebyl maximální a stále rostoucí, ale naopak stabilní, a který by neohrožoval planetu a právo budoucích generací na důstojný život.

¹¹⁾ Ekologickou ekonomii, odmítající některé základní předpoklady mainstreamu a vycházející z představy ekonomiky, která je subsystémem zemského ekosystému, je třeba odlišovat od environmentální ekonomie, která je součástí ekonomie středního proudu a snaží se např. o stanovení peněžní hodnoty přírodních zdrojů.

¹²⁾ Jména významnějších současných i historických autorů a autorek s kritickým postojem k ekonomickému mainstreamu v textu kapitoly při první zmínce o nich vyznačuji tučně.

Daly tedy navrhuje jako cíl ekonomiky (a tedy i ekonomie) nikoliv stálý růst, ale tzv. **ekonomiku ustáleného stavu** (*steady-state economy*), kde by celkový materiálový a energetický průtok systémem (tedy spotřeba přírodních zdrojů a energie) v čase nerostl, ale zůstával stabilní. Podobně jako Hines, vidí i on jako velkou bariéru (DALY a FARLEY 2004) tohoto úsilí ekonomickou globalizaci a závod ke dnu: nutnost konkurenceschopnosti na globálním kolbišti brání zavedení ekologické daňové reformy,¹³⁾ která by pomohla znevýhodnit plýtvání zdroji.¹⁴⁾ (K Dalymu a dalším heterodoxním autorům viz též Johanisová v tisku 2013).

NEPENĚŽNÍ EKONOMIKA, KOMODIFIKACE, CO-PRODUCTION A KONVIVIÁLNÍ AKTIVITY

Téma, které je v heterodoxní ekonomické literatuře velmi rozšířené, je téma tzv. **nepeněžní či neformální ekonomiky**. Nepeněžní ekonomika zahrnuje transakce, které probíhají mimo peněžní výměnu. Patří sem péče o rodinné příslušníky, sousedská výpomoc, dobrovolnictví, svépomoc a řada dalších aktivit včetně samozásobitelství, kdy se lidé živí vlastnoručně vypěstovanou potravou. Již jsme zmínili kritiku, poukazující na to, že ekonomický růst neměří tyto aktivity a může i maskovat jejich rozpad. Vlivný myslitel Ivan ILLICH (1973) jde dál a interpretuje celý proces modernizace jako proces **komodifikace**, kdy se aktivity, které byli lidé dříve schopni zastat sami, mění ve zboží – komodity. Tento proces vnímá jako ztrátu svobody a **výrobu vzácnosti**: Jestliže ekonomie hovoří o vzácných statcích, které je třeba efektivně alokovat, ILLICH (1973) tvrdí, že právě proces komodifikace, redukující život na produkci a spotřebu, tuto vzácnost uměle vytváří (tzv. produkce vzácnosti). Ten, kdo si již neumí nebo nemůže vyrobit věc sám, a přitom nemá prostředky na její zakoupení, ztrácí autonomii a stává se chudým (**modernizace chudoby**).

Tam, kde nastala komodifikace, si lidé již nemohou či neumějí vypěstovat, vyrábět a vzájemně poskytovat potřeby k životu svépomocí. Místo toho musejí kupovat průmyslově vyrobené náhražky. Lidé ztrácejí autonomii: nedokáží si již sami zajistit to, co potřebují, avšak často nemají peníze, aby si to koupili. ILLICH (1973) uvádí příklad z Mexika, kde strávil velkou část života. Ještě v minulé generaci si úmrtí v rodině vyžadovalo služeb pouze dvou profesionálů: kopáče hrobu a kněze, který tělu požehnal. O zbytek rituálů, odlišných v jednotlivých krajích, se postarala rodina. Obřady měly mnoho funkcí: smíření sporů, vyjádření smutku, připomenutí osudovosti smrti a hodnoty života. Pak se ve velkých městech objevily pohřební ústavy. Nejprve měly nouzi o zákazníky. Poté získaly kontrolu nad novými hřbitovy a začaly nabízet slevy a balíčky služeb...

Illich volá po tom, aby lidé usilovali o nezávislost na ekonomickém systému a budovali **konviviální** instituce, využívali konviviální technologie a provozovali konviviální aktivity, přičemž slovem konviviální míní „autonomní, tvořivý, osvobozující“.

Slovo konviviální má označovat takové aktivity, instituce či prostředky, které umožňují a posilují lidskou spolupráci, iniciativu a komunikaci. „Konviviálním“ aktivitám, institucím a technologiím se daří tam, kam ještě dostatečně nepronikla ekonomická mentalita, redukující život na produkci a spotřebu, anebo tam, kde se této redukci lidé aktivně brání. Konviviální technologie jsou takové, které umožňují a posilují lidskou spolupráci, iniciativu a komunikaci. Podle Illicha k moderním konviviálním nástrojům patří třeba knihovny, telefony, pošta, podzemní dráha nebo trhy pro drobné výrobce.

¹³⁾ Ekologická daňová reforma je politika, zaměřená na zvýšení zdanění spotřeby zdrojů a odpadů a snížení zdanění práce, přičemž celkové odvody státu by zůstaly stejné (ekologická daňová reforma je tedy „fiskálně neutrální“).

¹⁴⁾ K Dalymu, Illichovi a dalším heterodoxním ekonomickým myslitelům viz též JOHANISOVÁ 2013.

Zadání pro studenty:

Najděte příklady konviviálních institucí, technologií a aktivit:

- v ILLICHOVĚ knize *Tools for Conviviality* (1973), (http://clevercycles.com/tools_for_conviviality)
- v současnosti

Američan Edgar Cahn, zakladatel časových bank (viz dále) v knize *No More Throw-Away People* rozebírá nepeněžní ekonomiku a zdůrazňuje její význam pro společnost i to, že je často neviditelná a neoceněná. Zavádí pojem **co-production** pro aktivity této neviditelné ekonomiky a hledá cesty, jak ocenit a zviditelnit činnosti, které často nevnímáme, protože jsou vykonávány zdarma. Ekologická ekonomka Hazel HENDERSON (2001) ve svém **modelu třípatrového dortu** doplňuje tuto diskusi o další dimenzi, když upozorňuje, že vedle nepeněžní ekonomiky lidské existuje také nepeněžní ekonomika přírody. Své „statky a služby“ nám příroda poskytuje zadarmo a bez nich by nebylo možné přežít. Proto tvoří v jejím „dortovém diagramu“ spodní patro dortu statky a služby přírody, prostřední patro tvoří nepeněžní ekonomika a teprve třetí patro tvoří ekonomika peněžní. Hendersonová svým modelem sděluje, že základní je ekosystém Země, na kterém závisíme, na něm závisí sféra nepeněžní ekonomiky – vzájemné pomoci a sociálních vztahů a na obou z nich je závislé třetí, nejodvozenější patro: peněžní ekonomika.

ENVIRONMENTÁLNÍ KONFLIKTY A OHRAZOVÁNÍ OBČIN

Joan Martinez-Alier je ekologický ekonom, který se vedle měření **sociálního metabolismu** (energetické a materiálové toky mezi zeměmi, regiony, obcemi...) zaměřil na významný problém **environmentálních konfliktů**. Environmentální konflikty jsou konflikty o zdroje či ekosystémy, přičemž na jedné straně stojí místní lidé (mnohdy ti, kdo ekosystém využívají přímo pro svou obživu) a na druhé většinou stát či nadnárodní společnost, které se snaží daný ekosystém využít v rámci peněžní ekonomiky (např. les pro těžbu ropy, řeku pro údolní nádrž či mangrovové mokřady pro krevetové farmy). Kromě mocenské nerovnováhy zde často hraje roli i změna typu

Obr. 6: Schéma „dortového“ modelu ekonomiky
(zdroj: <http://www.communitypartnering.info/resources3.html>)

ekonomiky (z neviditelné nepeněžní na měřitelnou peněžní) a forma vlastnictví: Místní obyvatelé často nemají formální vlastnický nárok na sporné území (či vodní tok apod.), ačkoliv jej po generace využívali. Místo toho zde může být forma využívání regulována komplikovaným a nepsaným zvykovým právem, které zaručuje místním využití ekosystému dlouhodobě udržitelným způsobem a upřednostňuje nepeněžní ekonomiku před peněžní. Taková forma vlastnictví (či spíše správy) se nazývá **commons** — **občina** a vinou článku Garreta HARDINA **Tragédie občiny** (1968) bývá zaměňována za neregulované využití území, vedoucí k jeho degradaci (více např. e-learning www.sokratovinstitut.sk). Ačkoliv to nebylo autorovým cílem, článek zdiskreditoval obecní/komunitní vlastnictví a naznačil, že cesta k ochraně přírody vede přes privatizaci či zestátnění dotyčných území.

Alternativní pohled, formulovaný Karlem POLANYIM (2006/1944) či Joanem MARTINEZ-ALIEREM (2002, též GUHA a MARTINEZ-ALIER, 2000), naopak hovoří o **tragedii ohrazování občiny** (*tragedy of enclosure*). Podle nich environmentální konflikty, pokud vedou k „ohrazení“ (tedy privatizaci, případně zestátnění) komunitního území, vedou k dvojí **tragedii**:

- a) **sociálně-ekonomické**: místní lidé ztrácejí možnost využívat území, na které byli odkázáni svým životem (a často i svou kulturou) a chudnou, protože se jim nedaří proniknout ani do peněžní ekonomiky (Illichova modernizace chudoby).
- b) **environmentální**: území většinou utrpí environmentální degradací. Na druhé straně začne ale fungovat v peněžní ekonomice a pravděpodobně přispěje k ekonomickému růstu. Proces „rozvoje“ a ekonomický růst zejména v zemích globálního Jihu tedy často zakrývá proces, označovaný jako tragedie ohrazování občiny. Environmentálních konfliktů přibývá s tím, jak ubývají zdroje a současně roste jejich globální potřeba.

EKONOMICKÁ DEMOKRACIE

Jak již bylo zmíněno výše, ekologická ekonomie v pojetí Hermana DALYHO (DALY a FARLEY, 2004) explicitně vyjadřuje své základní hodnoty a cíle: optimální měřítko ekonomických aktivit, spravedlivou distribuci a ekonomickou efektivnost. Další explicitní hodnotou, z níž by měla vycházet resp. k ní směřovat ekonomická politika v současné době, je podle JOHANISOVÉ a WOLFA (2012) **ekonomická demokracie**.

V jejich pojetí je ekonomická demokracie paralelou politické demokracie, ale aplikovaná do ekonomické oblasti. Definují ji jako systém kontrol ekonomické moci a podporu práv všech občanů aktivně se podílet na ekonomickém životě.

Konkrétně zahrnuje (JOHANISOVÁ a WOLF, 2012) následující prvky:

1. **Regulaci tržních mechanismů a aktivit velkých ekonomických hráčů**: Jak bylo zmíněno v části o volném obchodu, proces neoliberální ekonomické deregulace zvýšil ekonomickou moc nadnárodních společností, což má řadu implikací. Posílení pravidel omezující ekonomickou moc velkých investičních a nadnárodních společností je zároveň posílením ekonomické demokracie.
2. **Morální, politickou a praktickou podporu sociálního podnikání**: Sociální podniky (a družstva, obojí viz níže) jsou projevem ekonomické demokracie v tom smyslu, že jejich členové či tzv. stakeholderi (ti, které činnost organizace ovlivňuje) mají právo sociální podnik (družstvo) řídit, resp. se podílet na jeho řízení.
3. **Tvorbu peněz místní komunitou a peníze chápáné jako veřejný statek**: Privatizace a centralizace tvorby peněz znamená koncentraci ekonomické moci. Ekonomicky demokratickou alternativou jsou komunitní měny (viz dále), případně měny, které vznikají prostřednictvím instituce, která je demokraticky řízená a odpovědná veřejnosti (též práce NORTH, 2007), Mary MELLOR, 2010).

4. **Právo užívat či znovuvytvořit commons:** správní režim *commons* (občina) často funguje na základě zvykového práva a v nepeněžní ekonomice a není zaměřen na maximalizaci produkce. Lze jej ale chápat jako demokratickou formu správy ekosystému, která upřednostňuje spravedlivou distribuci a environmentální udržitelnost. Systémy *commons* jsou trvale ohroženy ekonomickou mocí i mocí státní správy.
5. **Spravedlivou distribuci:** K aktivní účasti na ekonomickém životě jako spotřebitelé, investoři i producenti (v peněžní i nepeněžní ekonomice) potřebují občané přístup nejen ke zdroji finančního příjmu, ale i ke kapitálům (např. komunitní pozemky, dostupný prostor pro podnikání či skladování produktů, dostupné finanční služby a podnikatelské úvěry, komunitní osivové banky, odborné poradenství). Co nejširší distribuce takovýchto kapitálů je prvkem ekonomické demokracie.
6. **Ekonomickou svobodu:** Podmínkou ekonomické demokracie je ekonomická svoboda nikoliv ve smyslu neregulované svobody podnikání, která podporuje velké obchodní společnosti a komodifikované ekonomiky, ale podpora rozmanitosti výrobních forem: podnikání v malém měřítku, řemeslné výroby, nepeněžních ekonomických sítí a samozásobitelství. Podle **Vandany Shivy** máme právo si zvolit nejen to, *co* vyrábíme a konzumujeme, ale *jak* to vyrábíme a konzumujeme (JOHANISOVÁ, 1993).

EKONOMICKÁ LOKALIZACE

Jako určitá myšlenková protiváha konceptu volného obchodu a s ním úzce související **ekonomické globalizace** se v posledních letech častěji objevuje pojem **ekonomická lokalizace** či některá jeho synonyma (bioregionální ekonomika, relokalizace a další). Jedná se jak o normativní ideál (podobně jako ekonomická demokracie či tři cíle ekologické ekonomie ve smyslu Dalyho), tak o snahu teoreticky uchopit projekty, které vznikají spontánně „sdola“, či které existují již delší dobu, a jejichž významným rysem je místní produkce pro místní spotřebu. Příkladem mohou být bedýnkové systémy a farmářské trhy, ale také místní měny, zahrádkářské kolonie či obecní výtopy na dřevo (viz dále).

Téma ekonomické lokalizace (dále jen lokalizace) shrnuje Eva FRAŇKOVÁ (2012), která ji definuje jako: «proces i výsledek morální, politické a praktické podpory co možná největší škály výroby a spotřeby... konkrétněji preferenci místních výrobních prostředků, jejich místní vlastnictví, místní peněžní a kapitálové toky a orientaci přednostně na uspokojování potřeb místních obyvatel. Zahrnuje také důraz na udržitelnost produkce a spotřeby, rozvoj místních komunit, demokratické rozhodování, posilování místní soběstačnosti a budování vztahu k místu.» Lokalizace neznámá snahu o odříznutí se od okolního světa. A co konkrétně znamená «místní» je vždy otázka diskuse a liší se případ od případu. Za její pozitivní aspekty jsou označovány např.: možnost hlubšího propojení s místem, ochrana proti nestabilitě globálních systémů, zvyšování zaměstnanosti, efektivnost ve smyslu spotřeby materiálů a energie a omezení materiálních škod, omezení vzdálených externalit a konfliktů o zdroje, zvyšování zaměstnanosti, omezení ekonomické moci/ekonomické demokracie (JOHANISOVÁ 2007: 48 – 58).

V souvislosti s lokalizací se hovoří také o **lokálním multiplikátoru**, což je indikátor, který měří cirkulaci peněz v místě: čím víc lidé utrácí lokálně, tím déle trvá nežli peníze, které do regionu přišly, zase odečou pryč. Lokální multiplikátor lze měřit pro jednotlivou domácnost, podnik či jinou organizaci. Metodika jeho měření, kterou vyvinul britský alternativně ekonomický think tank **New Economics Foundation**, byla přizpůsobena pro české poměry (KUTÁČEK, 2007). Z pozice mainstreamové ekonomie by bylo možné proti lokalizaci namítnout, že je možná efektivní z hlediska dlouhodobého šetření zdroji, ale krátkodobě je neefektivní v tom smyslu, že nedokáže vyrobit dostatečně levné zboží pro masovou spotřebu a vývoz, a tudíž je dlouhodobě odsouzená k zániku. Současné ekonomické trendy jsou právě opačné: produkty vznikají v rámci globálních

produkčních řetězců a místní menší výroby, vyrábějící pro místní trhy, zanikají. Reakcí na tento argument ze strany zastánců lokalizace může být tvrzení, že jsou to právě současné trendy, které jsou neudržitelné, protože plýtvají vzácnými zdroji, vyžadují drahou infrastrukturu a brzy, až příslušné zdroje vyčerpáme, se začnou hroutit. Lokalizace je podle nich jednou z cest, jak tomuto hroucení čelit. Jeden z autorů, kteří se lokalizací dlouhodobě zabývají, Richard DOUTHWAITE (1996, viz též JOHANISOVÁ, 1999), navrhuje tři cesty, jak ji podpořit sdola v rámci jednotlivých regionů:

- 1. V rámci rozvoje regionů začít přemýšlet o tom, jaké jsou zde zdroje a jak je využít pro uspokojení základních potřeb obyvatel přímo.** To znamená přestat přemýšlet v intencích teorie komparativní výhody a upustit od snah o specializaci a podpory výroby statků a služeb určených k vývozu s tím, že za utržené prostředky si koupíme vše, co potřebujeme a co vyrobí mezitím někdo jiný. Tato cesta se v době extrémní komplexity a nestability světové ekonomiky a závodu ke dnu přestává osvědčovat.
- 2. Odmítnout světové ceny jako měřítko, které by mělo určovat, co se bude v regionu vyrábět.** Jednak proto, že světové ceny nemusejí odrážet skutečnou hodnotu, kterou pro nás daný produkt má. Např. potraviny jsou na světových trzích zatím levné. Ale protože jsou nutné pro naše přežití, je jejich hodnota pro nás mnohem vyšší, než jejich tržní cena. Měli bychom si proto zachovat jejich místní produkci. Druhý důvod je v tom, že i hodnota místních podniků je pro nás daleko vyšší, než pro běžného investora. Pro místní je místní podnik zárukou zaměstnanosti, posiluje lokální multiplikátor a je dlouhodobým zdrojem příjmů pro obec. Z hlediska prospěchu regionu (obce) není důležitá vysoká a rychlá návratnost investice do takového podniku, ale jeho dlouhodobá stabilita.
- 3. Usilovat o to, aby místní produkce dokázala cenově konkurovat dovozu zvenčí, ale využít pro to jiné cesty, než mainstreamově ekonomické.** K těmto alternativním cestám k nižším cenám produktů patří:
  - a) tzv. krátké spojení (*short circuit*): pokud výrobce dokáže prodávat své produkty místně, místním zákazníkům, ušetří na reklamě, transportu, případně i balení a pod.
  - b) získání některých vstupů do výroby za nižší, nežli tržní ceny, což opět ušetří náklady.

DOUTHWAITE (1996) uvádí, jak ušetřit náklady pomocí levných vstupů:

- a) nižší mzdy, přistoupit k tomuto kroku by se mělo skutečně jen tehdy, pokud výrobce vše prodává místně. Jen tak dojde ke kýženému lokálnímu multiplikačnímu efektu a zamezí se závodu ke dnu.
- b) získání levného úvěru. Pokud místní výrobce získá půjčku s nižším úrokem, nežli je běžný úrok obchodních bank, např. od etické banky či místního úvěrního družstva (viz dále) opět to sníží jeho náklady a tím i cenu zboží.

Výzkum ukázal (JOHANISOVÁ, 2005), že řada sociálních podniků využívá takovéto levné vstupy jako významné strategie přežití. Kromě levné pracovní síly (např. dobrovolníci) a výhodných úvěrů od etických finančních institucí je to mnohdy i levnější nájem prostor či půdy. Johanisová nazývá tyto vstupy, které podniky získávají za cenu, která je nižší, nežli tržní, netržní kapitál. Zde můžeme najít souvislost s pátým prvkem ekonomické demokracie, který požaduje co největší distribuci kapitálů v populaci, a s prvkem šestým: právě co největší distribuce a dostupnost netržních kapitálů (spolu s přístupem „krátké spojení“) může snad přispět k přežití řemeslných dílen, drobných výrobců a pod. a přispět tak k podpoře rozmanitosti výrobních forem a k ekonomické svobodě ve smyslu Vandany Shivy (např. <http://www.navdanya.org/>).
Pozn. eds.: o etickom podnikání víc např.:
<http://www.bio-info.cz/zpravy/eticke-bance-triodos-vloni-rostla-aktiva-o-30-procent>
www.sedmagenerace.cz

MĚSTA PŘECHODU, HNUTÍ NERŮSTU A ALTERNATIVY VŮČI KAPITALISMU

I když diskuse o ekonomické lokalizaci nabírá intenzitu až v posledních letech, v různých podobách ji v literatuře jako potenciální ekonomický cíl nacházíme již od 50. let 20. století (BOOKCHIN ex BIEHL, 1997, SCHUMACHER, 2000/1973). Teprve v nedávné době se ale objevují společenská hnutí, která vycházejí z nejen sociálně, ale i environmentálně laděné kritiky současného ekonomického systému, a v jejichž programu hraje ekonomická lokalizace výraznou roli.

Jedním z nich je **Transition Network** či **Transition Towns** (česky Síť přechodu či Města přechodu, na Slovensku „Miesta premeny“). Vzniklo v roce 2005 v Británii z iniciativy **Roba Hopkinse** a v současné době (2013) má podle webové stránky hnutí¹⁵⁾ kolem tisíce místních skupin v řadě zemí světa. Aktivisté Transition Towns vycházejí ze skutečnosti, že spalováním fosilních paliv dochází ke klimatickým změnám nehledě na to, že dostupná fosilní paliva docházejí (zejména hovoří o ropném zlomu). Industriální společnosti se proto podle nich musí přeorientovat na nižší spotřebu energie, na jiné, šetrnější vzorce výroby a spotřeby a na ekonomickou lokalizaci, jinak hrozí kolaps. Zástupci hnutí se ale domnívají, že pokud se této změny ujmu sami a včas, může to být docela zábava. Místní skupiny hnutí (mapa na <http://www.transitionnetwork.org/>), často ve spolupráci s radnicemi, se scházejí, tvoří pracovní skupiny a organizují konkrétní tranzitní aktivity. Např. zakládají místní měny, společné akce vzájemného zateplování domů, komunitní zahrady či projekty komunitou podporovaného zemědělství ve spolupráci s místními zemědělci (viz též dále). Hnutí vydalo i řadu příruček, zaměřených na konkrétní oblasti přechodu na lokální ekonomiku, odolnou (*resilient*) vůči očekávaným náhlým změnám.¹⁶⁾

Dalším hnutím, vymezujícím se vůči současnému ekonomickému a sociálnímu mainstreamu, je hnutí **Décroissance** či **Degrowth**, česky (nevyhnutelně nepřesně)¹⁷⁾ překládané jako **Nerůst**. Nejsilnější je na jihu Evropy, zejména ve Francii, Španělsku a Itálii. Hnutí nerůstu vychází z pestřejšího myšlenkového zázemí, než Města přechodu, a jeho cíle jsou širší (více zdůrazňuje distribuční spravedlnost a solidaritu, pořádá veřejné akce, někdy usiluje i o politické změny, jako je zkrácení pracovní doby či tzv. základní či občanský příjem.¹⁸⁾ S Městy přechodu má však společné přesvědčení, že aktivity, zaměřené na obnovu místních cyklů, omezení spotřeby a zpomalení života, mohou pro jejich aktéry znamenat obohacení spíše nežli ochuzení. Zatímco Města přechodu kladou důraz na energetické aspekty současné krize, zdůrazňují zástupci hnutí nerůstu širší problém rostoucího materiálového a energetického průtoku systémem (viz část Ekonomika ustáleného stavu) a s ním spojené environmentální problémy. Hnutí má silné akademické křídlo, které uspořádalo již několik mezinárodních konferencí.¹⁹⁾ Jeho zástupci zdůrazňují, že hnutí usiluje především o snížení materiální a energetické spotřeby společnosti, a ač s tím pokles ekonomického produktu úzce souvisí, není jejich primárním cílem.

Podle jednoho z nich, **Giorgose Kallise**, je nerůst: „sociálně udržitelné a spravedlivé snižování (a případně stabilizace) materiálového a energetického průtoku na úrovni společnosti“ (KALLIS v GLOPOLIS 2012a). Vrátime-li se k závěru kapitoly o tvorbě peněz, snaží se vlastně akademici nerůstového hnutí zodpovědět klíčovou ekonomickou otázku dneška: Jak nerůst a přitom nekrachnout?

¹⁵⁾ <http://www.transitionnetwork.org/>

¹⁶⁾ K tématu Transition Towns viz též KLENOVSKÁ (2012)

¹⁷⁾ V některých jazycích obsahuje slovo předponu de-, která naznačuje jakýsi pokles či odtážení se od růstu. V češtině ale „odrůst“ nezní dobře. Slovo „nerůst“ naproti tomu nevjadřuje dobře podstatu celého (poměrně složitého) konceptu.

¹⁸⁾ Povinnost státu poskytnout všem (pracujícím i nepracujícím) občanům malý základní příjem.

¹⁹⁾ Viz <http://www.degrowth.org/conferences>. Znakem konferencí nerůstového hnutí je velký podíl dobrovolníků na jejich přípravě, skromné a průhledné financování a snaha tam, kde to jde, nahradit peněžní ekonomiku sítěmi vzájemné solidarity: organizátoři nerůstové konference v Benátkách (2012) nabídli účastníkům bydlení zdarma v bytech příznivců hnutí.

Města přechodu a hnutí Nerůstu nejsou jediné aktivity „sdola“, které lze chápat jako projevy sociálně a environmentálně udržitelnější ekonomické alternativy k mainstreamu, i když jsou možná nejviditelnější a nejlépe organizované. V poslední době se množí výzkumy, které mapují alternativní či „postkapitalistické“ ekonomické aktivity a projekty domácností či větších skupin (JEHLIČKA et al. 2013, NORTH 2007, CASTELLS et al. 2012). Setkáváme se tu opět, ale v jiné perspektivě, s nepeněžní ekonomikou Hazel Hendersonové či s konviviálními aktivitami Ivana Illiche. V poslední kapitole shrneme některé (převážně organizačně strukturovanější) formy ekonomických alternativ a dotkneme se jejich souvislosti s nastíněnou teorií.

Jiné ekonomiky: Družstva, (eko)sociální podniky, komunitní měny, etické finančnictví a projekty ekonomické lokalizace

V následujícím přehledu nejprve shrnuji podstatu právní formy družstva, což je typ organizace, který byl v období 1948—1989 zdiskreditován tak, že si je dosud řada lidí v České republice a na Slovensku spojuje právě s tímto obdobím nesvobody. Z textu vyplývá, proč je pojetí družstva jako „komunistického projektu“ mylné a ochuzující. Sociální podnik je koncept, který k nám přichází z Evropské unie a může zahrnovat jak družstva, tak jiné právní formy organizace. Stejně je tomu u etického finančnictví, komunitních měn a lokalizačních projektů. Ty všechny mohou mít podobu družstva či jinou právní formu (např. občanské sdružení, s. r. o. vlastněné obcí, obecně prospěšná společnost), nebo mohou mít strukturu neformální, t. j. nejsou úředně registrované.

DRUŽSTVA

První družstva začala vznikat na evropském kontinentě v polovině 19. století, předcházely jim však organizace vzájemné solidarity dělníků již v 18. století. Příkladem mohou být tzv. *building societies* ve Velké Británii (skupina dělníků společně po dobu dvaceti let šetřila na vlastní bydlení, pomáhala si se stavbou a ti, co již bydleli, dále přispívali do společné pokladny). Dalším příkladem jsou „pokladny“ či „bratrstva“ pražských dělníků v kartoukách (barvírny bavlněných látek), vzájemně podpůrné spolky, které sloužily jako pojišťovna v případě nemoci či úmrtí (MATOUŠEK, 1947). Na Slovensku vzniklo první družstvo v Sobotišti v r. 1845.²⁰⁾ Jen několik měsíců předtím r. 1844 bylo založeno v Rochdale u Manchesteru známé družstvo **Rochdale equitable pioneers** (Rochdaleští spravedliví průkopníci), inspirované texty **Roberta Owena a Williama Kinga**. Jeho členové (místní chudí řemeslníci) nakoupili ve velkém potraviny a další zásoby a prodávali si je za velkoobchodní cenu ve vlastním obchůdku. Rochdaleké spotřební družstvo úspěšně rostlo a poté, co rochdaleští vydali tiskem základní principy svého fungování, stalo se vzorem pro další družstva po celém světě a podnítilo jejich rychlý rozvoj. Zatímco Velká Británie je považovaná za kolébkou spotřebních družstev, v Německu vznikala především úvěrní družstva, ve Francii výrobní a v Dánsku zemědělská (BIRCHALL, 1997). Čestné místo zde zaujímá i předválečné Československo, kde se družstva rozvíjela již za Rakouska-Uherska a v době první republiky udivovalo rozmanitostí, četností a dobrou organizační provázaností svých družstev.²¹⁾

Boom družstev v druhé polovině 19. století vedl roce 1895 k založení Mezinárodního družstevního svazu,²²⁾ který rochdaleké principy fungování družstev několikrát přepracoval (naposledy v roce 1996) a dnes jsou tyto principy, zveřejněné na jeho stránkách, považované za základní prvky družstevního fungování, které zároveň shrnují některé odlišnosti autentického družstva od běžného podniku.

²⁰⁾ Jednalo se o úvěrní družstvo, známé jako Gazdovský spolek, které založil Samuel Jurkovič. Fungovalo v období 1845—1851, mezitím po jeho vzoru vznikla řada dalších podobných družstev. Slovensko je tak jednou z kolébek družstevnictví (Podrobně viz HOUDEK, 1935, stručněji též webové stránky obce Sobotiště v rubrice Osobnosti).

²¹⁾ O předválečném (nejen zemědělském) družstevnictví a jeho násilném potlačení po r. 1948 píše v knize Zemědělské družstevnictví v Československu do r. 1952 Ladislav Feierabend, družstevní činovník a člen londýnské exilové vlády, který r. 1948 emigroval do USA. Kniha, kterou napsal v exilu r. 1952, byla přeložena do češtiny r. 2008. V roce 1938 bylo v Československu podle něj přes 16 tisíc družstev a ta měla dohromady zhruba 3 miliony členů (FEIERABEND 2007).

²²⁾ International Co-operative Alliance, <http://ica.coop/en>

Sedm družstevních principů (viz též HOYT, 1996; GLOPOLIS, 2012b):

- 1. Dobrovolné a otevřené členství.** Člen nesmí být do členství nucen, ale ani mu nesmí být odpíráno na základě jeho etnicity, pohlaví, politických či náboženských názorů apod.
- 2. Demokratická kontrola družstva členy.** Na rozdíl od např. akciové společnosti (kde síla hlasování akcionáře závisí na počtu jím vlastněných akcií, tedy na investovaném kapitálu), je autentické družstvo řízeno demokraticky na principu „jeden člen — jeden hlas“. Z vlastních řad si členové volí představenstvo, největší pravomoc má však členská schůze. Svou demokratickou formou řízení tak autentické družstvo připomíná občanské sdružení nebo obec. Problém může nastat ve velkém družstvu s mnoha členy či v družstvu, kde špatně funguje 5. princip (viz dále) a členové se řízení dostatečně aktivně neúčastní. Družstvo, kde nefunguje členská kontrola, přestává být autentické družstvo.
- 3. Ekonomická účast členů.** Na rozdíl od občanských sdružení či obcí vkládají členové družstva vlastní finanční podíly (tzv. členské vklady) a ručí většinou do výše těchto svých členských podílů. Družstvo, nerozhodne-li se jinak, může celý svůj zisk nebo jeho část rozdělit mezi své členy v podobě podílů ze zisku (dividendy). Autentické družstvo hledí na to, aby odměnilo podílem na zisku spíše ty, kdo se na úspěchu družstva podíleli svou aktivitou v družstvu, než ty, kdo pouze do družstva vložili peníze, protože panuje přesvědčení, že družstva neexistují proto, aby koncentrovala kapitál v rukou investorů, ale aby poskytovala určitou chybějící službu a aby uspokojovala potřeby svých členů (či jiné definované cílové skupiny). Autentické družstvo má většinou i společný majetek (nedělitelné rezervy), který se buduje v průběhu historie družstva.
- 4. Autonomie a nezávislost.** Tento princip praví doslova, že družstva jsou autonomní, svépomocné organizace kontrolované svými členy. Princip reaguje na situaci v minulosti, kdy vlády podporovaly a kontrolovaly družstva do té míry, že tato pozbyla svou svobodu rozhodování. Princip zmiňuje i význam finanční nezávislosti družstev: navzdory 2. principu může dojít k omezení nezávislosti, pokud by člen vložil do družstva neúměrné množství peněz v porovnání s jinými členy.
- 5. Vzdělávání členů a osvěta.** Tento princip je klíčový pro fungování autentických družstev. Mají-li členové družstvo efektivně řídit, musí znát svá práva i praktické aspekty fungování družstva, ale také družstevní étos, jinak hrozí, že se družstvo postupně promění v běžnou obchodní společnost. Důležitá je i osvěta navenek ohledně družstevních principů a étosu.
- 6. Spolupráce mezi družstvy.** Družstva by měla spolupracovat a propojovat se na různých úrovních (od lokální po mezinárodní). Střešové organizace (svazy apod.) mohou hájit zájmy členů a pomáhat jim v řadě dalších ohledů. Družstva si ale musí zachovat svou autonomii i vůči střešovým organizacím.
- 7. Péče o komunitu.** Členové by měli vedle vlastních zájmů zohledňovat i zájmy komunity, jejíž jsou součástí. Tento princip zmiňuje i udržitelný rozvoj a má tak i určitou zelenou dimenzi.

Z uvedených principů lze odvodit specifičnost družstev oproti jiným obchodním společnostem. Družstva nemají za hlavní cíl finanční zisk, ale službu svým členům (či jiné skupině). Protože zisk není jejich hlavním cílem, mohou se rozhodnout, že jej namísto dividend využijí např. k podpoře místní komunity. Členové jsou totožní s investory, s pracovníky (výrobní družstva) a většinou do velké míry i s klienty (spotřební a úvěrní družstva). Družstva jsou řízena demokraticky svými členy, jejichž finanční podíly bývají omezeny tak, aby se příliš (řádově) nelišily a nebyla tak ohrožena rovnováha moci. Výše jsme zmínili souvislost tohoto rysu s principem ekonomické demokracie.

Z hlediska cílů ekonomiky ustáleného stavu a ekonomické lokalizace jsou družstva vhodnější z následujících důvodů:

- Protože cílem družstev není zisk, ale služba cílové skupině, je větší naděje, že budou uspokojovat skutečné a naléhavé potřeby. Tam, kde jsou skutečné potřeby uspokojeny, utichá volání po ekonomickém růstu.

- Členské podíly si v autentických družstvech běžně zachovávají svou původní hodnotu, i když družstvo roste, a nejsou volně obchodovatelné (člen nemůže svůj podíl prodat přímo někomu jinému). To znamená, že je vyloučena spekulace s členskými podíly a členové nejsou motivováni k růstu družstva pouze z důvodu zhodnocování svých finančních podílů.
- Díky principu jeden člen-jeden hlas, nemožnosti přímého prodeje členských podílů, základního cíle družstva (služba svým členům) a skutečnosti, že člen je často zároveň pracovník či klient družstva, je zde často silnější a dlouhodobější vazba členů k družstvu, nežli tomu bývá u běžného podniku. S tím souvisí i častá hlubší vazba družstev k určitému místu či obci.

Podle Mezinárodního družstevního svazu je celosvětově dnes členy družstev okolo miliardy lidí. Nevíme ovšem, kolik z nich je členy autentických družstev. Skutečnost je ale taková, že družstevní strukturu dnes volí řada alternativních iniciativ a projektů. Z České republiky lze jmenovat např. Kulturní noviny, mediální družstvo, které má za cíl vydávat nezávislé tištěné politicko-kulturní periodikum (<http://www.kulturni-noviny.cz>) a car-sharingové družstvo Autonapůl. To vlastní automobily, které si jeho členové (ale i nečlenové) půjčují podle potřeby (<http://www.autonapul.org>).

(EKO)SOCIÁLNÍ PODNIKY

Pojem **sociální podnik** k nám přichází ze západní a jižní Evropy prostřednictvím institucí EU a protože zde nemá tradici, často je mylně ztotožňován s podnikem, který zaměstnává znevýhodněné skupiny obyvatel.²⁴⁾ Situace je ještě komplikovaná dalším pojmem, **sociální ekonomika**, který u nás bývá s pojmem sociální podnik ztotožňován. Ve skutečnosti se jedná o pojem širší, který shrnuje vedle sociálních podniků i neziskové organizace, které nemají podnikatelskou dimenzi.

Ačkoliv definice **sociálního podniku** není ustálená, většinou zahrnuje následující **prvky**:²⁵⁾

- Má explicitní sociální či environmentální cíl, např. podpora zaměstnanosti, poskytování služeb v regionu, vzdělávání, zachování místního genofondu, zkracování vazeb mezi spotřebitelem a dodavatelem.
- Alespoň část jeho příjmů pochází z vlastní obchodní činnosti.
- Jedná se o autonomní organizaci, na jejímž strategickém směřování se podílejí její zaměstnanci, členové či stakeholderi.
- Případný zisk jde alespoň zčásti na rozvoj sociálního podniku a/nebo pro naplnění veřejně prospěšných cílů.
- Sociální podnik má vazbu na určitý region a usiluje o přednostní uspokojování potřeb místní komunity a o využívání místních zdrojů.

ROZDÍL MEZI SOCIÁLNÍM PODNIKEM A DRUŽSTVEM

Nejprve je třeba říci, že podle jedné z evropských definic sociální ekonomiky,²⁶⁾ která vychází z právní formy sledovaných organizací, patří všechna družstva do kategorie „sociální ekonomika“ (a tedy potažmo, protože operují na trhu, i do kategorie „sociální podnik“). Ze srovnání principů družstev a prvků sociálního podniku je navíc patrné, že obojí si jsou v mnoha směrech podobné. Na druhé straně lze namítnout, že ne každé družstvo pracuje explicitně ve veřejném zájmu, a že běžná družstva mohou veškerý svůj zisk rozdat členům, pokud se tak rozhodnou. Jak jsme zmínili, pokud družstvo není družstvem autentickým, může být svým étosem a fungováním velmi blízké běžné obchodní organizaci, či naopak být kooptované (doplňované) státem. Lze tedy shrnout, že družstvo může, ale nemusí být sociálním podnikem.

²⁴⁾ Pro tento specifický typ sociálního podniku je podle BEDNÁRIKOVÉ a FRANCOVÉ (2011) vhodnější pojem „integrační sociální podnik“. Opět jiné pojetí sociálního podnikání přichází z USA, kde se pojem „sociální podnikatel“ týká jakékoliv inovativní a veřejně prospěšné aktivity (parkanová). Synonymem pojmu „sociální ekonomika“ je „třetí sektor“.

²⁵⁾ Zpracováno podle JOHANISOVÁ (2005) a BEDNÁRIKOVÁ a FRANCOVÁ (2011)

²⁶⁾ Podle této, tzv. institucionální definice EMES, patří do sféry sociální ekonomiky všechny organizace, které mají právní statut sdružení (association), družstva, nadace a vzájemně podpůrné společnosti (mutuals) (PARKANOVÁ).

Kategorie „sociální podnik“ je ostatně vyšší kategorií v tom smyslu, že sociální podnik může nabývat řadu právních forem, a může se jednat i o neformální uskupení bez jakékoliv právní inkorporace. Proto je velmi těžké odhadnout jejich počet a aktivity i v evropském měřítku. V České republice bylo v r. 2011 cca 50 sociálních podniků nejrůznějších právních forem, které se k tomuto označení aktivně hlásily, přičemž většina z nich se zaměřovala na zaměstnávání znevýhodněných osob. (BEDNÁRIKOVÁ, FRANCOVÁ 2011). Ve skutečnosti je projektů, které odpovídají principům sociálního podnikání, i v ČR jistě více, včetně řady environmentálně zaměřených. Z hlediska ekonomických cílů a hodnot, zmíněných v této kapitole, má sociální (či lépe v budoucnosti: eko-sociální) podnikání velký potenciál z důvodů analogických těm, které jsme zmínili u družstev.

KOMUNITNÍ MĚNY

Počátky komunitních (též místních, sociálních, zelených, doplňkových, alternativních) měn lze vystopovat do 30. let 19. století ve Velké Británii, kdy první družstevní společnosti zakládaly směnná tržiště, kde se ceny produktů určovaly podle nákladů a času, nutného k jejich výrobě.²⁷⁾ Další velká vlna místních měn přišla za hospodářské krize ve 30. letech (podrobněji viz DOUTHWAITE, 1996; JOHANISOVÁ, 1999), inspirována prací **Silvio Gesella**, který kritizoval instituci úroku a požadoval uvalit na oběživo naopak úrok negativní (viz dále), aby rychleji kolovalo (JOHANISOVÁ 2013). Nejnovější boom komunitních měn nastává od sedmdesátých let (časové banky v Japonsku, viz MILLER, 2008) a zejména od poloviny let osmdesátých, kdy Kanaďan Michael Linton vyvinul systémy LETS, které se rychle rozšířily zejména v anglicky mluvících zemích. Nejmasověji (miliony uživatelů) se rozvinuly komunitní měny v Argentině na přelomu tisíciletí poté, co selhala oficiální měna (NORTH, 2007). I dnes v Jižní Americe zůstávají tyto měny rozšířené.

Komunitních měn je řada druhů a existuje mezi nimi mnoho přechodů. Všechny mají ale společné to, že je vydává místní komunita, které také většinou výlučně slouží (i když mohou existovat systémy směny mezi jednotlivými komunitními měnami).

Tři ideální typy komunitních měn:

1. **Systémy LETS**²⁸⁾ fungují převážně bezhotovostně a ačkoliv dnes jsou k jejich provozu většinou využívány počítačové programy, je možné LETS systém založit i na základě šekové knížky a použití klasické pošty. Jejich výhodou je jednoduchost. Počáteční skupina lidí se sejde, vymyslí název nové měny (např. „rozinky“) a udělá seznam aktivit, které je každý z nich schopen nabídnout ostatním v rámci systému. Tyto své nabídky (např. oprava kola, výpěstky ze zahrady, výuka angličtiny) každý ohodnotí v nové měně (vodítkem bývá, alespoň zpočátku, cena, kterou by si dotyčný řekl v měně oficiální) a vznikne tak jejich seznam. Seznam se rozmnoží a pravidelně aktualizuje. V případě využití počítačové sítě je možné do nabídky doplňovat údaje průběžně a zavést i rubriku „poptávka“. Dále je třeba určit koordinátora, kterému se posílají šeky a který zaznamenává příjmy a výdaje do účtů účastníků. Počítačový program toto umí automaticky. Všichni mají na začátku na účtě nula. Jakmile A koupí od B nějakou službu nebo produkt, předá mu šek a B jej pošle koordinátorovi, který B na účtě přičte příjem a A výdaj. V případě využití počítačového softwaru B pošle např. elektronicky fakturu, kterou A kliknutím přijme. Tím se „rozinky“ přesunou z účtu A na účet B. Pokud je A v mínusu, nic se neděje, protože systém je bezúročný. Člen má tedy de facto k dispozici neomezené množství „rozinek“. Je limitován jen svým časem a možnostmi „rozinky“ smysluplně utratit. V systému většinou funguje nějaká forma sociální kontroly, zajišťující, aby systém nebyl zneužíván. Jako horní hranice počtu členů se z tohoto důvodu doporučuje cca 500 lidí (Douthwaite). V ČR může být příkladem LETS systému brněnský Rozlet (<http://www.rozletse.cz>).

²⁷⁾ Tu nejznámější z nich založil Robert Owen v r. 1932 (JOHANISOVÁ, 2013). Podrobný rozbor příčin selhání těchto směnných projektů uvádí NORTH (2007).

²⁸⁾ Zkratka anglického local exchange trading scheme — místní výměnný obchodní systém.

- 2. Německé regionální měny** vycházejí z myšlení Silvio Gesella a navazují na měnu wära, která kolovala v Německu ve dvacátých a začátkem třicátých let (Douthwaite, Zkratky). Měna (říkejme jí chiemgauer podle nejúspěšnější regionální měny v bavorském regionu Chiemgau) není virtuální, je tištěná a lidé si ji kupují směnou za eura v poměru 1: 1 na jednom z výdejních míst. Při nákupu chiemgauerů si kupující může vybrat neziskovou organizaci, která obdrží 3 procenta z částky v eurech, kterou kupující zaplatí. Ty pak reálně zaplatí ten, kdo se rozhodne pro opačnou transakci: výměnu chiemgauerů zpět za eura. Chiemgauery je totiž možné vyměnit zpět za eura, ale již se srážkou 5 procent. Zbylé 2 procenta ze sražené částky částečně pokrývají náklady na fungování celého systému. Chiemgauery pak kupující může utratit v jednom z obchodů, které tuto komunitní měnu přijímají (v regionu Chiemgau jich bylo v r. 2009 přes 600). Obchodníci se mohou pokusit vtáhnout do systému své (místní) dodavatele. V souladu s učením Silvio Gesella o negativním úroku pak ten, kdo má u sebe příslušnou bankovku vždy na konci čtvrtletí, musí koupit známku v hodnotě dvou procent dané bankovky a nalepit je na ni. Jinak bankovka ztrácí platnost. Cílem tohoto opatření je urychlit oběh měny, která se tak stává bezcennou coby uchovatel hodnoty a funguje pouze jako prostředek směny (Zpracováno dle FRAŇKOVÁ 2010).
- 3. Časové banky** je název měnového systému, který je v mnohém podobný systémům LETS. Podobně jako v případě LETS, i zde se účastníci registrují a nabízejí své služby či vyjadřují požadavky a pak si pomáhají navzájem. Jeden rozdíl je v tom, že nabídka a poptávka se týká výhradně služeb, nejčastěji pomoci typu nákup, posekání zahrady, či úklid. Druhý rozdíl je v měření hodnoty práce: jednotky měny mají hodnotu hodiny: za jednu hodinu práce, ať už jakékoliv, obdrží poskytovatel jednu „hodinu“ časové banky²⁹⁾ (která může mít povahu hmotnou i virtuální). Třetí rozdíl je ve větší centralizaci: systém časových bank má svého koordinátora, který propojuje poptávajícího a nabízejícího např. s ohledem na blízkost bydliště. Důvody těchto odlišností jsou dané původem a účelem časových bank. Vznikly totiž převážně jako forma služby pro seniory, handicapované a nemocné občany, přičemž jednou z myšlenek, která je inspirovala, byla teze Edgara CAHNA (2000), že nikdo nemá rád, když jen přijímá a nemůže nic dávat.³⁰⁾ V rámci časové banky může tentýž člověk přijímat i dávat péči, a to i když je starší, nebo handicapovaný. Podle Cahna každý něco umí a každý má co dát, i když se neuchytí v často nemilosrdném systému placené práce, nebo je již v důchodu. Časové banky, které vznikly původně v Japonsku, později v USA a odtud se rozšířily do Evropy, mají i další výhodu: Pokud v integrovaném systému časové banky např. syn pomáhá pravidelně seniorovi v jedné části regionu, získá za to „hodiny“, které může použít k zajištění služeb pro vlastní rodiče, kteří žijí v jiné části regionu a které nemůže tak často navštěvovat. V Japonsku, kde jsou časové banky nejrozšířenější, zahrnují např. i kursy pro seniory apod. a některé tvoří součást systému státního zdravotního pojištění (MILLER, 2008).

Již z této ukázky je patrné, že deklarované cíle komunitních měn bývají hodně odlišné, ještě rozmanitější jsou důvody účasti jednotlivých členů (NORTH, 2007). U časových bank jsme deklarované cíle již zmínili. U Chiemgauerů uvádí FRAŇKOVÁ (2010) jako deklarované cíle snahu podpořit lokální ekonomiku, zaměstnanost a místní neziskové organizace. NORTH (2007) shrnuje podrobný výzkum motivací účasti členů v systému LETS v Manchesteru, který fungoval mezi lety 1992 a 2005. Zatímco někteří členové chápali LETS jako neutrální nástroj směny a způsob, jak zlepšit svou finanční situaci, jiní se blížili stanovisku E. Cahna v tom smyslu, že LETS systém dekomodifikuje práci a „lidé jsou v něm důležitější než zisk a uspokojení potřeb je důležitější než efektivnost“.

²⁹⁾ Je ale třeba říci, že některé systémy LETS také takto fungují (hodnotí svou službu podle času, který zabere).

³⁰⁾ Cahn si tuto skutečnost uvědomil na vlastní kůži, když se po velmi aktivním životě ocitl po infarktu v nemocnici a musel strpět, aby o něj pečovali druzí. Akutní pocit bezmoci, který v něm tato zkušenost vyvolala, ho inspirovala k založení americké verze časových bank (DOUTHWAITE, 1996).

Ještě další zdůrazňovali environmentálně-lokální dimenzi či explicitně hovořili o tom, že LETS jim pomáhá vymanit se alespoň zčásti z moci systému, s nímž nesouhlasí. Z hlediska ekonomických hodnot a cílů, zmíněných v této kapitole, mohou komunitní měny přispívat k omezení tlaku na ekonomický růst jednak proto, že nevznikají jak dluh a neplatí se z nich úrok, jednak (podobně jako družstva) tím, že uspokojují skutečné potřeby. Vzhledem k tomu, že kolují větší lokálně, mají i lokalizačně ekonomický potenciál a již v kapitole o ekonomické demokracii jsme zmínili, že je lze chápat jako projev ekonomické demokracie (k tomu obecněji viz též NORTH, 2007). Po stránce formální organizace jsou systémy místních měn velmi rozmanité, mohou mít např. podobu družstva, občanského sdružení, či mohou zůstat neformálním uskupením. Na základě prvků sociálního podnikání uvedených výše bychom pravděpodobně mohli komunitní měny označit za sociální podniky.

Prípadová štúdia: LETS v Zaježovej

Zaježová je lokalita na strednom Slovensku, známa vďaka aktivitám ľudí, ktorí sa sem prisťahovali v snahe vytvoriť si tu podmienky na život podľa svojich predstáv. Tie sú u každého jednotlivca iné, ale ich prienik sa dá nájsť v snahe o život v súlade s prírodou a v dobrovoľnej skromnosti, či potrebe sebapoznávania, a osobnostného rozvoja. Na samotách, v rozľahlom údolí a tesne za jeho hranicami žije (2013) cca 110 novousadlíkov, vrátane 40 detí. Priestor zdieľajú s približne rovnakým počtom pôvodných obyvateľov — zväčša staršími ľuďmi. Mladí túto relatívne odľahlú vidiecku oblasť v nedávnej minulosti hŕfnie opúšťali, najmä kvôli nedostatku pracovných príležitostí.

Už v roku 1999, keď počet nových obyvateľov zaježovských lazov prekročil 20, si uvedomovali, že pokiaľ tu chcú ostať dlhodobo, musia nájsť riešenie problému, ktorý odtiaľto „vyhnal“ potomkov pôvodných obyvateľov. Prvý krok už urobili — presťahovaním na vidiek a uskromnením sa znížili potrebu zarábania peňazí. Druhým krokom v tomto smere bolo vytvorenie systému, ktorý podporoval vzájomnú bezpečnú pomoc. Igor Chýra — jeden z prvých novousadlíkov a kľúčová osoba pri vzniku viacerých miestnych iniciatív, navrhol vytvorenie systému miestnej výmeny — LETSu a menovej jednotky nazvanej „Ježe“. Niekoľko mesiacov po spustení možnosti obchodovania „cez Ježe“ novousadlíkov navštívil írsky alternatívny ekonóm Richard Douthwaite. Jeho prednáška bola impulzom, ktorý LETS naozaj rozbehol.

Zaježovský LETS bol založený na niekoľkých jednoduchých pravidlách, bežných aj pri iných podobných iniciatívach. Na začiatku mal každý nulový počiatočný stav účtu. Pri výmene boli platcovi z účtu Ježe odčítané a príjemcovi pripočítané. Výmena bola zaznamenaná na „šek“ — bol to ľubovoľný papierik, žiadne formality sa nevyžadovali. Dôležité bolo len to, aby tam bol uvedený platiteľ, príjemca a suma. Tento záznam potom príjemca osobne odovzdal človeku, ktorý mal na starosti evidenciu a ten prepísal stav v účtov v počítačovom súbore. Pri stretnutiach, ktoré mali zvyčajne raz za dva týždne bol tzv. „ježovník“ — čiže evidencia stavu účtov a história výmen voľne k dispozícii na nahliadnutie. Hodnota meny bola odvodená od času. 10 Ježov zodpovedalo 1 hodine bežnej práce, pričom sa (najmä na začiatku) nerozlišovalo, či to bola práca viac, alebo menej odborná. Limity obmedzujúce stav účtov neboli stanovené, ale vzájomnou neformálnou kontrolou sa prirodzene regulovalo, aby sa niekto nedostal do príliš veľkého mínusového stavu.

V roku 2001 aktivita zaježovského LETSu kulminovala — vymenilo sa v rámci neho cca 3 000 hodín práce. Veľká časť z nej bola vykonaná na verejnosprospešných projektoch. Časť členov LETSu sa rok predtým dohodla, že bude prispievať do spoločného fondu desiatimi Ježmi týždenne. Inými slovami — zaviazali sa, že hodinu práce týždenne venujú v prospech komunity. O tom, ako bude spoločný fond využívaný, sa rozhodovalo hlasovaním na spoločných stretnutiach.

V rokoch 2002 a 2003 však zaježovský LETS začal stagnovať a pomaly zanikol. Príčin bolo viacero, ale za všetkými bola kríza vzájomných vzťahov. Proces budovania komunity je zložitý a v určitých fázach aj búrlivý. LETS je založený na dôvere a preto je na takéto „náladové výkyvy“ citlivý. Spoločenstvo novousadlíkov krízu prežilo a ďalej sa rozvíjalo, avšak obchodovanie v Ježoch muselo na svoju obnovu počkať. V čase písania tohto textu (jún 2013) je už sprevádzkovaný nový zaježovský LETS, ktorý sa od toho pôvodného zásadne neodlišuje. Rozdiel je len technický a to v tom, že evidencia výmen prebieha cez komunitný internetový portál. Počas prvých týždňov bol využívaný len sporadicky, avšak miestni ľudia pripravujú projekt rekonštrukcie komunitného centra, kde by mohol LETS zohrať dôležitú úlohu ako nástroj na zefektívnenie dobrovoľníckej práce. To, či sa nový LETS v Zaježovej uchytlí, je ešte nejasné. Dôležité je, že tradícia vzájomnej pomoci a spoločných aktivít v prospech komunity je tu silná bez ohľadu na to, akým spôsobom a či vôbec je takáto práca evidovaná.

Miroslav Kašiak (novousadlík na Zaježovej)

Pozri tiež:

<http://www.kruhzivota.sk/ako-funguje-lets-na-zajezovej>

<http://www.sedmagenerace.cz/text/detail/zajezova-od-motyky-k-notebooku>

PROJEKTY EKONOMICKÉ LOKALIZACE

Projektů ekonomické lokalizace je jistě celá řada. Zde můžeme zmínit jen jejich malou část, přičemž jsem vybrala projekty, které všeměs již v ČR v nějaké podobě fungují. Projekty ekonomické lokalizace lze v mnoha případech chápat jako zvláštní typ sociálního podniku.

- 1. Samozásobitelství a zahrádkářské kolonie** jsou dobrým příkladem ekonomické lokalizace, i když jsou v mnoha případech přehlíženy, protože je považujeme za samozřejmost. Pěstování vlastní zeleniny ovoce či chov užitkových zvířat se navíc pohybuje v nepeněžní ekonomice a proto není registrováno indikátorem HDP, i když se jedná o uspokojování potřeb, navíc s pozitivními externalitami (benefity pro životní prostředí: absence dopravy, balení, v mnoha případech i biopěstitelství — viz JEHLIČKA, 2013). V případě některých zahrádkářských kolonií mohou přistupovat i benefity sociální v podobě kvalitních sociálních a komunitních vazeb. Zatímco v ČR zůstává tato sféra nedocenená, pro aktivisty hnutí Nerůstu či Měst přechodu je zajištění této sféry klíčové např. i z důvodu potravinové bezpečnosti. Někdy pěstují své plodiny společně v tzv. komunitních zahradách.
- 2. Komunitou podporované zemědělství (KPZ) a bedýnkové systémy**³¹⁾ se v ČR objevují spolu s dalšími projekty „jídlá z blízka“ v posledních letech (DVOŘÁKOVÁ, 2013). KPZ je systém, kdy se skupina lidí na začátku sezony spojí se zemědělcem a předplatí si (většinou) týdenní dodávku zemědělských produktů (často to bývá zelenina) na celou vegetační sezonu. Plodiny si pak zpravidla klient/člen vyzvedává na domluveném odběrovém místě, může si ale pro ni jezdit přímo k zemědělci. Většinou dostane, co se urodí. U bedýnkových systémů klient/člen platí za bedýnku se zemědělskými produkty v sezóně každý týden, může si mnohdy i vybrat, co v ní bude, pomocí objednávky na webových stránkách farmy. Často se ani nezavazuje k pravidelnému odběru. Zatímco v ČR se rozlišuje mezi KPZ a bedýnkovými systémy, v USA, odkud koncept KPZ pochází,³²⁾ jsou chápány spíše jako kontinuum. Na jednom konci spektra najdeme farmy, vlastněné členy, kteří najímají farmáře a sami zajišťují distribuci produktů. Na druhém konci jsou systémy, kde farmář vykoná veškerou práci a klienti/členové jen odebírají výpěstky.

³¹⁾ Anglicky *box schemes*

³²⁾ Kořeny KPZ lze ale hledat spíše v Japonsku, kde systém teikei funguje již od 60. let (SUCHÁ, 2010: str. 28)

Mezitím se vyskytují různé přechody, kdy členové pomáhají se zemědělskými pracemi (někdy si tak i odpracují platbu za produkty), zajišťují sklizeň, balíčkování a rozvoz produktů, pořádají na farmě veřejné akce apod. Systémy KPZ i bedýnky mají řadu výhod z hlediska ekonomické lokalizace i nerůstového étosu (uspokojování skutečných potřeb, omezení materiálových a energetických toků), ale tam, kde se klienti/členové aktivně neúčastní, mohou znamenat neúměrnou zátěž pro zemědělce. (JOHANISOVA, 2005; HENDERSON a VAN EN, 2007)

Konkrétní příklad ze Slovenska uvádí Jan Šlinský (kap. Alternativy v poľnohospodárstve).

3. **Potravinové banky** mají svou základní koncepcí blízko spotřebním družstvům, jakými byli i Rochdaleští průkopníci, k historickým slovenským potravním spolkům (PETRÁŠ et al., 1992) či k současným americkým potravním družstvům **food coops**: Skupina lidí (s formální či neformální organizační strukturou) si zajistí skladovací prostory a nakoupí od pěstitele či velkododavatele určitý objem (trvanlivých) biopotravin ve velkém balení, které pak svým členům prodává levněji, než by bylo možné je získat v běžném obchodě (resp. v některých případech potravinové banky vznikly proto, že prodejna biopotravin v okolí chyběla, JOHANISOVÁ, 2005). Někdy bývá ve stejném smyslu, jako potravinová banka, používán koncept **bioklub**, jindy je bioklub chápán jako nadřazený pojem, zahrnující potravinové banky, KPZ a bedýnky (SUCHÁ, 2010 : 29— 32). Potravinové družstvo, vědomě navazující na první slovenský potravní spolek, založený r. 1869 tamtéž, vzniklo r. 2001 v Revúcej. Na stránkách občanského sdružení Alter Nativa si lze přečíst i stanovky tohoto historického sociálního podniku.
4. **Farmářské trhy** se v ČR objevily až v posledních letech a zatím (2013) jejich počty strmě narůstají.³³⁾ Organizují je nejčastěji města či městské části a občanská sdružení (DVOŘÁKOVÁ, 2013). Od tradičních trhů s potravinami a zemědělskými výpěstky, které místy přetrvávají (ale kde se často prodává i nelokální zboží), se liší explicitním lokalizačním étosem, který vyjadřuje i Kodex farmářských trhů, vydaný Ministerstvem zemědělství ČR v roce 2011. Tento kodex definuje cíle farmářských trhů jako: „podporu malých a středních pěstitelů, chovatelů, zpracovatelů a výrobců potravin, zásobování občanů čerstvými zemědělskými plodinami a potravinami převážně českého a regionálního původu, vytvoření nového společenského prostoru, který vedle prodeje zemědělského zboží slouží k setkávání lidí, přiblížení městských obyvatel zemědělské sezoně a přírodním cyklům.“ (DVOŘÁKOVÁ, 2013). Nevýhodou farmářských trhů jsou často vysoké ceny nabízených potravin a v případě některých (pražské farmářské trhy) i poměrně velká vzdálenost, odkud prodejci přijíždějí.
5. **Obecní produkce energie** je způsob, jak se mohou obce do určité míry odpojit od globální závislosti na fosilních palivech a využít místní/obnovitelné zdroje energie, přitom zde může být i přínos sociální v podobě nižších/stabilnějších cen energie, čistšího ovzduší, lokálního multiplikátoru a zaměstnanosti. V ČR se jedná především o výtopy na biomasu (dřevoštěpka, sláma), z nichž bylo v roce 2010 devatenáct v obecním vlastnictví. Jak ukázal výzkum Trastu pro ekonomiku a společnost (NĚMCOVÁ, 2010), tyto pozitivní efekty u zkoumaných obcí skutečně nastaly. Zároveň se ale v některých případech projevovaly problémy v oblasti ekonomické: občané např. očekávali nižší ceny tepla, než bylo možné splnit tam, kde obce neměly vlastní lesy a byly závislé na dodávce biomasy zvenčí.

Problém byl i tam, kde obec musela splácet úvěr, který si poměrně náročnou investici vzala. Z výzkumu je patrné, že pro přechod na obecní vytápění často obcím chybí podnikatelské zkušenosti a know-how, je zde tedy velký prostor pro poradenské a další podporující organizace. Příkladem takovéto podpůrné organizace může být občanské sdružení Priatelja Zeme-CEPA, které se dlouhodobě soustřeďuje na budování energetické autonomie regionu Poľana (41 samospráv, 60-tisíc obyvatel) na středním Slovensku.³⁴⁾

³³⁾ V Brně proběhl první farmářský trh v r. 2010, v r. 2012 jich bylo v Brně již deset (DVOŘÁKOVÁ, 2013).

³⁴⁾ Viz ZAMKOVSKÝ (2010), též <http://www.priateliazeme.sk/cepa/sk/aktivita/k-udr-rozvoju-reg-polana/inteligentna-a-sebestana-regionalna-energetika>

ETICKÉ FINANČNICTVÍ

Do kategorie etického finančnictví spadá celá řada typů formálních i neformálních institucí, z nichž zde můžeme zmínit jen malou část. Z neformálních jsou v řadě kultur rozšířená sdružení, anglicky zvaná ROSCAS (*Rotating savings and credit associations*), kdy se skupina lidí pravidelně schází, na schůzkách všichni přispějí stejnou částkou a jeden účastník (pokaždé jiný) dostane celou nashromážděnou částku.³⁵⁾ Dále nezmíníme např. vzájemné pojišťovny (*mutuals*), jaké fungují např. v Holandsku (DOUTHWAITE, 1996), americké neziskové reinvestiční trusty (JOHANISOVÁ, 2008), islámské bankovníctví ani novou vlnu přímého půjčování zprostředkované internetem (*crowdsourcing*).³⁶⁾ Tam, kde instituce etického finančnictví poskytují úvěry autentickým družstvům, sociálním podnikům či projektům ekonomické lokalizace, můžeme je označit za podpůrné instituce, které poskytují netržní kapitály (viz kapitola o ekonomické lokalizaci) a umožňují tak finanční přežití uvedených projektů. Na druhé straně většina těchto institucí poskytuje úvěr s úrokem a podílí se tak na růstovém imperativu (viz výše). Kontakty na další etické banky viz: <http://www.inaise.org/>.

- 1. Etické investiční fondy** se objevily v 90. letech a představují spíše mainstreamovou odnož etických finančních institucí. Často jsou tyto fondy součástí velkých bank. Peníze svých investorů se snaží investovat např. do akcií podniků, které relativně nejméně poškozují životní prostředí v daném odvětví (např. investují sice do těžbařské společnosti, ale do takové, která relativně méně poškozuje životní prostředí oproti ostatním těžbařským společnostem). V jiných případech si může investor sám určit, že nechce, aby jeho peníze byly investovány do tabákového průmyslu, zbrojní výroby apod. Tyto fondy neinvestují do lokálních projektů, ale do akcií obchodovaných na burze, čili do akcií velkých, většinou nadnárodních společností. Z hlediska hodnot nerůstu, ekonomické demokracie a ekonomické lokalizace tedy nejsou příliš zajímavé.³⁷⁾
- 2. Etické banky** jsou velmi rozmanitá kategorie, ale v zásadě lze říci, že tyto finanční instituce, které se v Evropě začínají objevovat v druhé polovině 20. století, vznikají, podobně jako sociální podniky, s cílem primárně jiným, nežli je zisk. Podobně jako u družstev či sociálních podniků se zde tedy finanční cíle podřizují etickým. Mají tendenci propojovat střadatele a investory s projekty, které jak to formuluje na svých webových stránkách jedna z nejznámějších etických bank, Tridos, chtějí zlepšit svět. Banka Tridos tak např. investuje do fair trade projektů, obnovitelných zdrojů a do mikroúvěrních institucí v jiných zemích (ale viz sporné aspekty mikroúvěru níže). Banca Etica (na rozdíl od Tridos působí pouze v Itálii) vedle investování do sociálně a environmentálně smysluplných projektů půjčuje peníze drobným podnikatelům a těm, které mainstreamový systém vyloučil (v zemích, jako je Itálie či Velká Británie, je významné procento lidí bez přístupu k mainstreamovým finančním službám). Tyto banky mají většinou také jinou strukturu, nežli je běžná obchodní společnost: Tridos je speciální typ holandské nadace, italská Banca Etica je zčásti vlastněna obcemi, německá banka GLS má družstevní strukturu. Díky rozmanitosti této skupiny ji nelze jako celek snadno hodnotit, řada z etických bank ale představuje skutečnou alternativu mainstreamovému bankovníctví v tom smyslu, že investují do alternativních ekonomických projektů. Část z nich také působí lokálně v tom smyslu, že financuje projekty převážně ve vlastní zemi a díky své organizační struktuře má blíž k ekonomické demokracii. Na druhé straně fungují uvnitř dluhové ekonomiky a v tomto smyslu se příliš neliší od mainstreamových bank.

³⁵⁾ Podobný systém využívaly britské *building societies* zmíněné v kapitole o družstvech. K dalším neformálním systémům patří např. pohřební sdružení v Etiopii, kdy si každý pravidelně přispívá na pohřební obřad a hostinu, kterou mu po smrti komunita uspořádá. Všechny neformální finanční systémy mají výraznou sociální dimenzi (např. „spořicí“ setkání ROSCAS je současně setkáním přátelským).

³⁶⁾ V ČR jeden takovýto web zprostředkovává financování v oblasti kultury: <https://www.hithit.com/cs/search/category/1>. Emise symbolických podílů např. pro nákup pozemků mohou uskutečnit i environmentálně zaměřené organizace, viz např. Brdárský spolek podielnický při obc. sdružení Alter Nativa (<http://www.alter-nativa.sk>)

³⁷⁾ Zpracováno dle VLAŠÍN et al. 2012: str. 135 — 6 (text o etickém finančnictví, autor S. KUTÁČEK)

- 3. Mikroúvěr** je v současné době jednou z nejspornějších forem investování. Po řadu let byl veřejností vnímán jednoznačně kladně (viz např. DOUTHWAITE, 1996), o čemž svědčí o ocenění jeho hlavního propagátora, bangladéšského ekonoma Muhammeda Yunuse, Nobelovou cenou v roce 2006. Princip mikroúvěru, jak jej Yunus rozvinul v 70. a 80. letech v rámci bangladéšské banky Grameen (mimořádně z 95 % vlastněné svými střadatelí), spočívá v poskytování úvěru lidem, kteří žijí pod hranicí či na hranici chudoby, a kteří se z chudoby chtějí vymanit prostřednictvím drobného podnikání (mikropodnikání). Banka Grameen poskytuje drobným podnikatelkám (zaměřuje se z velké části na ženy) základní výcvik v podnikání a malou částku jako počáteční úvěr, přičemž ručitelkami jsou jí ostatní ženy — podnikatelky v jejich (pětičlenné) skupině, které, když žena začne splácet, také postupně obdrží úvěr. Skupina za sebe stále ručí navzájem. Úspěchy banky Grameen (včetně velmi vysoké návratnosti úvěrů) vedla k tomu, že v posledních cca dvaceti až třiceti letech se na mikroúvěr zaměřila řada mainstreamových investorů a vzniklo mnoho mikroúvěrních institucí, které již nepracují s klienty tak ohleduplně, jako banka Grameen. Problémů je celá řada: úvěry jsou využity na spotřebu namísto podnikání, v případě platební neschopnosti instituce neposkytne odklad, problémem bývají i vysoké úrokové míry dané řadou zprostředkovatelů. Klienti se tak často dostávají do dluhové spirály a někdy volí východisko v sebevraždě (např. série sebevražd v indickém státě Ándhrapradéš v r. 2011). Projekty mikroúvěru je proto třeba posuzovat obezřetně a případ od případu. (viz též: YUNUS, 2003; JOHANISOVÁ, v tisku; BATEMAN, 2010)
- 4. Úvěrní družstva** mají v ČR i na Slovensku, jak bylo zmíněno, dlouhou tradici. Ačkoliv úvěrní družstva zakládala na Slovensku již Samuel Jurkovič a v Čechách o nich psal František C. Kampelík, rozhodujícím impulsem k tvorbě úvěrních družstev ke konci 19. století zejména v českých zemích byly aktivity Friedricha Raiffeisena a Hermanna Schulze-Delitzsche, kteří rozvinuli dva základní typy úvěrních družstev, které se záhy ujaly i v budoucím Československu: kampeličky a záložny. Zatímco kampeličky, kde členové uhradili jen malý základní vklad, ale ručili veškerým majetkem, se uplatnily spíše na vesnicích, ve městech se etablovaly komerčnější záložny, kde členové, často řemeslníci či bohatší sedláci, vkládali větší částku, ale ručili většinou jen do výše dvojnásobku svého vkladu (FEIERABEND, 2007: 29). Princip klasických úvěrních družstev, jak se dosud uplatňuje v řadě zemí (Velká Británie, Irsko, USA) je ve vzájemné pomoci a svépomoci: členové družstva pravidelně spoří a pokud naspořili určitou částku, mohou pak počítat s tím, že si peníze, když budou potřebovat, mohou zase půjčit. Spíše než vztah klient-firma je zde model společenství, které si své peníze navzájem dává k dispozici do společného „poolu“. Britská úvěrní družstva mají oproti bankám legislativně určenou výrazně vyšší povinnou rezervu (viz kapitola o tvorbě peněz) a fungují na principu tzv. společné vazby (*common bond*), kdy členy mohou být jen lidé z určité komunity (místa nebo pracoviště). Místně zakotvené byly i československé kampeličky, které většinou fungovaly v rámci jedné obce či farnosti. Úvěrní družstva většinou půjčují na úrok, přičemž výše úroku bývá stabilní a pokud je družstvo spravováno s nízkými náklady,³⁸⁾ je i nízká. Československé kampeličky se chovaly jako sociální podniky v tom, že se jejich zisky (z vybraných úroků po odečtení nákladů) povětšinou skládaly do rezervního fondu, který byl nedělitelný, a když dosáhl určité výše, byla „část zisku použita pro veřejně prospěšné účely, pro propagaci myšlenky kampeliček a k podpoře družstevního hnutí“ (FEIERABEND, 2007: str. 28). Po roce 1948 byla československá úvěrní družstva zestátněna.

³⁸⁾ Meziválečné kampeličky (ale i např. některá současná britská družstva) byla spravována dobrovolníky a využívala prostředky vlastních členů, proto jejich úroky mohly být nízké. Rozvoj kampeliček vedl k zániku lichvy v českých a moravských vesnicích (FEIERABEND 2008: str. 28).

³⁹⁾ Před několika lety to bylo cca 3 procenta p.a. (za rok) z půjčené částky. Kromě toho vložil dlužník na účet banky částku ve výši 6 procent půjčených peněz, které mu banka vrátila, když dluh splatil (JOHANISOVÁ, 2008).

Pokus o jejich renesanci v 90. letech 20 století v ČR skončil neslavně především díky nedostatečné legislativě, která umožňovala podvody (JOHANISOVÁ, 2005 a 2007). V současné době (2013) naopak velmi přísná legislativa a dozor České národní banky nad záložnami znesnadňuje vznik nových úvěrních družstev (i potenciálních etických bank). Klasická úvěrní družstva jsou příkladem ekonomické demokracie a ekonomické lokalizace. Navíc podobně jako etické banky se neúčastní spekulací a tím přispívají ke stabilitě ekonomiky. Většinou ale (až na výjimky, viz dále) se podílejí na růstové ekonomice v tom smyslu, že půjčují na úrok.

5. **Bezúročné bankovníctví**, jak je praktikuje švédská družstevní bezúročná banka JAK Medlemsbank, spočívá v tom, že banka si sice účtuje poplatek za poskytnutí úroku, ale tento poplatek je vypočítán tak, aby pokryl pouze náklady provozu banky. Jakýsi úrok tu tedy přeci jen je, ale postrádá ziskovou složku. Je proto velmi nízký³⁹⁾. Banka nepotřebuje mít zisk, který by převyšoval její náklady, protože její členové nepožadují úroky z uložených peněz. Ukládají si tedy peníze bezúročně s tím, že počítají s tím, že si, až budou potřebovat, budou si opět moci bezúročně půjčit, případně převést toto právo na své děti. Podobně jako v klasických úvěrních družstvech, i zde platí, že člen musí absolvovat minimální spořicí období, aby se prověřila jeho spolehlivost. Pak má teprve na úvěr nárok. Pokud si půjčí víc, než je výše částky, kterou již v období před získáním úvěru naspořil, musí navíc dlužník spořit určitou měsíční částku tak, aby na konci období splácení úvěru činila částka, kterou celkově naspořil, ekvivalent toho, co si půjčil. Toto lze interpretovat tak, že banka netvoří nové peníze, půjčuje vlastně jen to, co dostane od svých členů. Pokud tedy banka JAK nepůjčuje na úrok a netvoří nové peníze prostřednictvím půjček, mohli bychom její přístup hodnotit jako vhodný model pro nerůstovou ekonomiku. Některé problémy ovšem ještě čekají na vyřešení. Jedním z nich je problém inflace, který snižuje hodnotu dlouhodobých vkladů. Blíže o bance JAK viz JOHANISOVÁ (2008) a <http://jak.se/english/english>.

Náměty k dalšímu přemýšlení:

1. Zkuste se ještě hlouběji zamyslet nad teorií komparativní výhody. Souhlasíte s nastíněnými výhradami? Napadají Vás některé další výhrady vůči této teorii?
2. Jedním z dalších předpokladů modelu dokonalé konkurence je okamžitá mobilita výrobních prostředků, včetně pracovních sil. Jaký je váš vlastní názor: měli by lidé být ochotnější stěhovat se za prací?
3. Jak podle vás souvisejí environmentální konflikty s ekonomickým růstem?
4. V kapitole o ekonomické demokracii zkuste najít, jak spolu některé z jejich šesti aspektů souvisejí.
5. Jaký je váš názor na ekonomickou lokalizaci? Označili byste se spíše za její odpůrce, nebo za zastánce? Zkuste vymyslet nějaké její slabiny, které nejsou zmíněny v textu.
6. Zkuste najít ještě jiné konkrétní souvislosti mezi ekonomickou demokracií a ekonomickou lokalizací nežli ty, které jsou zmíněné v textu.
7. Máte osobní zkušenost s některým konkrétním příkladem ekonomické lokalizace?
8. Znáte z osobní zkušenosti nějaké družstvo? Domníváte se, že jde o družstvo autentické, nebo neautentické? Proč?

³⁹⁾ Před několika lety to bylo cca 3 procenta p.a. (za rok) z půjčené částky. Kromě toho vložil dlužník na účet banky částku ve výši 6 procent půjčených peněz, které mu banka vrátila, když dluh splatil (JOHANISOVÁ, 2008).

Bibliografie:

- BATEMAN, M., 2010: Why doesn't Microfinance Work? Zed Books, London. 256 pp.
- BEDNÁRIKOVÁ, D. a FRANCOVÁ, P., 2011: Studie infrastruktury sociální ekonomiky v ČR. Nová ekonomika, Praha. 63 pp.
- BÍLÝ, T. a FRANĀKOVÁ, E., 2012: Globální souvislosti produkce a spotřeba a hnutí fair trade. In: Geografické rozhledy, č. 1, roč. 22, p. 22–25.
- BINKA, B., 2008: Environmentální etika. Masarykova univerzita, Brno, 160 pp.
- BIEHL, J., (ed.): The Murray Bookchin Reader. Cassell, London, 288 pp.
- BIRCHALL, J., 1997: The International Co-operative Movement. Manchester University Press, Manchester, 257 pp.
- BRONCK, R., 1999: Progress and the invisible hand. Warner Books, London, 265 pp.
- CAHN, E., 2000: No More Throw-Away People. Essential Books, Washington. 180 pp.
- CASTELLS, M., CARACA, J., CARDOSO, J., (eds.), 2012: Aftermath: Cultures of the Economic Crisis. Oxford University Press, Oxford. 315 pp.
- DALY, H., a COBB, J., 1990: For the Common Good. Green Print, London. 534 pp.
- DALY, H., a FARLEY, J., 2004: Ecological Economics. Island Press, Washington.
- DANĚK, P., 2008: Vývoj moderního geografického myšlení. Kapitola 1. In: TOUŠEK, V., KUNC, J. a VYSTOUPIL, J.: Ekonomická a sociální geografie. Aleš Čeněk, Plzeň. 411 pp.
- DOUTHWAITE, R., 1996: Short Circuit. Lilliput Press, Dublin, 122 pp.
- DOUTHWAITE, R., 2000: The Growth Illusion. Lilliput Press, London. 383 pp.
- DOUTHWAITE, R., 2002: Ekol6gia peňazí. diveRzita, Dolný Kubín, 77 pp.
- DVOŘÁKOVÁ, T., 2013: Prodej lokálních potravin v Brně. Diplomová práce na Fakultě sociálních studií MU, Brno. Dostupné v elektronickém archivu závěrečných prací MU. <http://is.muni.cz/thesis/>
- FEIERABEND, L., 2007: Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952. Stehlík, Volary. 168 pp.
- FRANZ, P. a NEZHYBA, J., 2007: Zahraniční investice a Czechinvest jako faktory destabilizující demokratický právní stát. Ekologický právní servis, Brno. 56 pp.
- FRANĀKOVÁ, E., 2010: Když platíte chiemgauery. In: Sedmá generace, roč. 19, č. 1, p. 28–30.
- FRANĀKOVÁ, E., 2012: Ekonomická lokalizace v environmentálních souvislostech aneb produkce a spotřeba zblízka. Disertační práce. Fakulta sociálních studií MU, Brno. Dostupné v elektronickém archivu závěrečných prací MU: <http://is.muni.cz/thesis/>
- FUCHS, K. a TULEJA, P., 2003: Základy ekonomie. Ekopress, Praha. 348 pp.
- GLOPOLIS, 2012a: Udržitelný nerůst: Definice, argumenty, otevřené otázky. Glopolis, Praha. Dostupné na: <http://glopolis.org/cs/clanky/briefing-paper-udrzitelny-nerust/>
- GLOPOLIS, 2012b: Družstevnictví nepatří jen do historie. Glopolis, Praha. Dostupné na: <http://glopolis.org/cs/clanky/briefing-paper-druzstevnictvi-nepatri-jen-do-historie/>
- GOČEV, P., 2006: Co opravňuje vertikální přerozdělování? Imanentní kritika neoklasického a neoliberálního přístupu. Trast pro ekonomiku a společnost. Dostupné na: www.thinktank.cz
- GUHA, R., a MARTINEZ-ALIER, J., 2000: Varieties of Environmentalism. Earthscan, London. 224 pp.
- HARDIN, G., 1968: The Tragedy of the Commons. In: Science, roč. 162, p. 1243–1248
- HAWKEN, P., LOVINS, A. a LOVINSOVÁ, L. H., 2003: Přírodní kapitalismus. Mladá fronta, Praha. 476 pp.
- HEINBERG, R., 2001: The End of Growth. Clairview, Forest Row, U. K. 225 pp.
- HENDERSONOVÁ, H., 2001: Za horizontem globalizace. DharmaGaia, Praha. 140 pp.
- HENDERSON, E. a VAN EN, R., 2007: Sharing the Harvest: A Citizen's Guide to Community Supported Agriculture. Chelsea Green Publishing Co., Vermont, USA. 320 pp.
- HINES, C., 2000: Localization: a Global Manifesto. Earthscan, London. 290 pp.
- HOOGENDIJK, W., 1991: The Economic Revolution. Green Print/Jan van Arkel, London/Utrecht. 205 pp.
- HOYT, A., 1996: And Then There Were Seven: Cooperative Principles Updated. Cooperative Grocer, Jan/Feb 1996. Dostupné na: <http://www.uwcc.wisc.edu/staff/hoyt/princart.html>
- HOUDEK, F., 1935: Počiatky československého družstevnictva. Knížnica Lichardova Fondu, Bratislava 366 pp.
- ILLICH, I., 1973: Tools for Conviviality. Harper and Row, New York. 110 pp.
- JEHLIČKA, P., KOSTELECKÝ, T., SMITH, J., 2013: Food Self-Provisioning in Czechia: Beyond Coping Strategy of the Poor: A Response to Alber and Kohler's 'Informal Food Production in the Enlarged European Union' (2008), In: Social Indicators Research, roč. 111, č. 1, p. 219–234.
- JOHANISOVÁ, N., 1994: Monokultura a rozmanitost. Rozhovor s Vandanou Shivou. In: Poslední generace, roč. 3, č. 1, p. 13–14.
- JOHANISOVÁ, N., 1998: Svět podle ekonomie. In: Listy, č. 2, roč. 28, vydavatel p. 73–77.
- JOHANISOVÁ, N., 1999: Zkratky. Seriál v časopise Sedmá generace, č. 2, 4, 6, 8, 10, 12, roč. 8. Dostupné na: <http://lets.ecn.cz/zkratky1.htm>
- JOHANISOVÁ, N., 2005: Living in the Cracks: A Look at Rural Social Enterprises in Britain and the Czech Republic. Feasta, Dublin. Dostupné na: http://www.feasta.org/documents/living_in_the_cracks/
- JOHANISOVÁ, N., 2007: A Comparison of Rural Social Enterprises in Britain and the Czech Republic. Disertační práce na Fakultě sociálních studií MU, Brno, dostupné v elektronickém archivu závěrečných prací MU: <http://is.muni.cz/thesis/>
- JOHANISOVÁ, N., 2008: Kde peníze jsou služebníkem, nikoliv pánem. Stehlík, Volary. 126 pp.

- JOHANISOVÁ, N., 2010: Komparativní výhoda a její kritiky. In: BALHAROVÁ, E., N. JOHANISOVÁ, N. a KUTÁČEK, S. (eds.): Otevřený prostor: Fair Trade, free trade, nebo jinak? Trast pro ekonomiku a společnost. Sborník ze semináře, Krásensko, 27. 1. – 31. 1. 2010. p. 42–43 Dostupné na: www.thinktank.cz
- JOHANISOVÁ, N., 2011: Proč peníze jinak? In: BALHAROVÁ, E., JOHANISOVÁ, N., KUTÁČEK, S. (eds.): Otevřený prostor: Peníze jinak? Trast pro ekonomiku a společnost. Sborník ze semináře, Chaloupky, 26. 1. – 30. 1. 2011. p. 44–46. Dostupné na: www.thinktank.cz
- JOHANISOVÁ, N., 2013: Ekonomičtí disidenti. Stehlík, Volary.
- JOHANISOVÁ, N., FRÁNKOVÁ, E., 2012: Ekonomický růst a jeho environmentální a sociální souvislosti. In: Geografické rozhledy, č. 1, roč. 22, p. 6–8.
- JOHANISOVÁ, N., WOLF, S., 2012: Economic Democracy: A Path for the Future? In: Futures, roč. 44. p. 562–570.
- KLENOVSKÁ, H., 2012: Transition towns ve Velké Británii: koncept a realita. Magisterská diplomová práce na Fakultě sociálních studií MU, Brno, veř. dostupné v elektronickém archivu závěrečných prací MU: <http://is.muni.cz/thesis/>
- KORTEN, D., 1995: When Corporations Rule the World. Earthscan, London. 285 pp.
- KUTÁČEK, S. (ed.), 2007: Penězům na stopě. Trast pro ekonomiku a společnost, Brno. Dostupné na: www.thinktank.cz
- LUTZ, M. A., 1999: Economics for the Common Good. Routledge, London. 320 pp.
- MARTINEZ-ALIER, J., 2002: The Environmentalism of the Poor. Edward Elgar, Cheltenham, U. K. 328 pp.
- MATOUŠEK, M., 1947: Život a působení Dr. F. C. Kampelíka. Alois Svoboda, Praha. 166 pp.
- MILLER, E. J., 2008: Both Borrowers and Lenders: Time Banks and the Aged in Japan. Disertační práce, Australian National University, Australia. Dostupné na: <https://digitalcollections.anu.edu.au/bitstream/1885/47990/5/01front.pdf>
- MISHAN, E., 1994/1967: Spor o ekonomický růst. Sociologické nakladatelství, Praha. 197 pp.
- MELLOR, M., 2010: The Future of Money, Pluto Press, London. 384 pp.
- NĚMCOVÁ, P., 2010: Co přineslo využívání obnovitelných zdrojů energie českým obcím? Trast pro ekonomiku a společnost, Brno. Dostupné na: www.thinktank.cz
- NORTH, P., 2007: Money and Liberation: The Micropolitics of Alternative Currency Movements. University of Minnesota Press, Minneapolis, USA, 142 pp.
- PETRÁŠ, J. et al., 1992: Spotřebné družstevnictvo. In: autor (editor): Družstevní unie ČSFR, 1992: Vývoj družstevnictví na území ČSFR. Svěpomoc, Praha. p. 63–81,
- POLANYI, K., 2006/1944: Velká transformace. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno. 300 pp.
- SCHUMACHER, E. F., 2000: Malé je milé, Doplněk, Brno. 252 pp., 2. vydání
- SUCHÁ, D., 2010: Biokluby v návaznosti na předválečná spotřební družstva. Bakalářská práce na Fakultě sociálních studií MU, Brno, dostupné v elektronickém archivu závěrečných prací MU: <http://is.muni.cz/thesis/>
- Trast pro ekonomiku a společnost, 2007: Ropný zlom. Trast pro ekonomiku a společnost, Brno. Dostupné na: www.thinktank.cz
- VLAŠÍN, M., LEDVINA, P., MÁČHAL, A., 2012: Desatero domácí ekologie. Ekologický institut Veronica, Brno. 46 pp.
- VOTRUBA, A., 2013: Paradox úroku. Doplněk, Brno.
- World Resources Institute, 2005: Ekosystémy a lidský blahobyt. Centrum pro otázky životního prostředí, Praha. 138 pp.
- YUNUS, M., 2003: Banker to the Poor: The Story of Grameen Bank. Aurum Press, London
- ZAMKOVSKÝ, J., 2010: Budovanie energeticky nezávislého regiónu. p. 38–40 V: BALHAROVÁ, E., JOHANISOVÁ, N., KUTÁČEK, S. (eds.), 2010: Otevřený prostor: Fair Trade, free trade, nebo jinak? Trast pro ekonomiku a společnost. Sborník ze semináře, Krásensko, 27. 1. – 31. 1. 2010. Dostupné na: www.thinktank.cz

Internetové zdroje:

- http://clevercycles.com/tools_for_conviviality/
- <http://jak.se/english/english>
- <http://www.autonapul.org>
- <http://www.bio-info.cz/zpravy/eticke-bance-triodos-vloni-rostla-aktiva-o-30-procent>
- <http://www.communitypartnering.info/resources3.html>
- <http://www.inaise.org/>
- <http://www.kruhzivota.sk/ako-funguje-lets-na-zajezovej>
- <http://www.kulturni-noviny.cz>
- <http://www.navdanya.org/>
- <http://www.rozletse.cz>
- <http://www.sedmagerace.cz>
- <http://www.sedmagerace.cz/text/detail/zajezova-od-motyky-k-notebooku>
- <http://www.transitionnetwork.org>

2)

KOMUNIKÁCIA A KONFLIKT

Tok informácií v minulosti a dnes sa významne odlišuje. Voľakedy sa ľudia novinky dozvedali pri stretnutiach od susedov, známych, na trhu či v obchode. Za ostatné desaťročia sa nezmenil len spôsob šírenia informácií. Ich množstvo dostupné za pár sekúnd prostredníctvom internetu je zahlcujúce. Na fungovanie spoločnosti ostatné desaťročia výrazne vplývajú médiá. Nie sú už len zdrojom informácií, ale významne ovplyvňujú názory, postoje, hodnoty, prispievajú k tzv. verejnej kontrole spoločnosti. Dnes získavame informácie ťažiskovo, nie cez priamu skúsenosť, ale sprostredkované — cez televíznu obrazovku, rozhlas, internet... kto však pre nás informácie vyberá? Ako ich spracuje? Na aké informácie sa médiá zameriavajú? A prečo?

Marie STRACENSKÁ
Médiá — nazretie
pod pokrievku

„Neustále ma prekvapuje, ako málo ľudí o pozadí médií vedia, ako sa im niekedy nevedia brániť, ako si myslia, že sú všemocné, ako im mnohí naivne dôverujú a iní ich nemôžu ani vystáť — a pritom sa bez nich nezaobídeme.“

Marie STRACENSKÁ

novinárka / Slovenská republika

Vyštudovala na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského Bratislava žurnalistiku a vedu o výtvarnom umení. Prax nadobudla v rozhlase, televízii i tlačených médiách. Absolvovala rôzne kurzy, napr. moderátorský kurz Slovenského rozhlasu, dramaturgia kurzov pre skupiny, z kurzov PDCS napr. kurz tímovej spolupráce a riešenia konfliktov, kurz práce so skupinou, kurz review a spätnej väzby PDCS.

Aktuálne pôsobí ako vedúca vydania Televíznych novín TV Markíza. Inštruktorka a členka vedenia občianskeho združenia Štúdio zážitku — Outward Bound Slovensko (od roku 1994), kde tvorí nové aktivity, ako trénerka vedie kurzy tímovej spolupráce, práce v skupine, prezentačných a komunikačných zručností pre širokú verejnosť aj firemných zákazníkov.

Médiá — nazretie pod pokrievku

Majitelia a vydavatelia — a teda aj novinári — bojujú o každého čitateľa, poslucháča a diváka. Snažia sa, aby obsah médií aj jednotlivých materiálov bol čo najatraktívnejší. Preto sú plné často nadnesených senzácií a katastrof. Ťažko sa do médií dostávajú prozaické informácie o firmách, ktoré idú podľa plánu a ich výrobky slúžia bez chýb. Novinári sa o firmy zaujímajú najmä v krízových situáciách. Čím väčšia havária, materiálna škoda, finančná strata, ujma na ľudských životoch a zdraví, tým väčšiu pozornosť budú médiá problému venovať. Na otvorených fórach sa vedúci redakcií často stretávajú s otázkami, prečo sú médiá plné práve negatívnych informácií. Odpoveďou je, že práve o ne sa zaujíma najväčšie spektrum čitateľov, divákov, poslucháčov. Konflikt je zaujímavý, ľahšie zapamätateľný, mnoho adresátov sa s ním stotožní, reportáž o problémoch ich často pomáha riešiť.

Typy médií

Médiá môžeme rozdeliť z rôznych hľadísk napr. podľa vlastníctva (verejnoprávne, súkromné), územnej pôsobnosti (celoplošné = pokrývajú územie štátu, regionálne, miestne) alebo vydavateľských špecifik (tlačené a elektronické).

PRINTOVÉ MÉDIÁ — TLAČ

V novinách nájdete spravodajstvo i publicistiku. Printové spravodajstvo má sklon skracovať a zjednodušovať, musí byť stručné.

Správy sa merajú na počet normostrán.

Normostrana = 30 riadkov × 60 znakov = 1 800 znakov (STN ISO 690).

Úlohu hrá každý riadok, každé slovo. Krátka správa má zvyčajne okolo jednej normostrany, dlhší článok máva aj štyri normostrany.

Správy sú najčastejšie písané „pyramídovým spôsobom“, tzn.: najdôležitejšie informácie na začiatku, neskôr sú informácie, ktoré pomáhajú vytvoriť si celý obraz či pripomenúť pozadie. Obvykle v tlačenej správe dostanú priestor na vyjadrenie najmenej dve strany. V novinách sú najdôležitejšie a najčítanejšie správy na 1. — 3. strane. Veľa ľudí číta iba titulky správ, preto sa redakcie snažia byť čo najpútavejšie. Priemerný čitateľ sa k správam nevracia, pokiaľ sa však chce dozvedieť viac, prečíta si správu i viackrát. Pokračovanie správ, ktoré začínajú na titulnej strane číta cca ¼ čitateľov. Čitatelia si viac všímajú správy s fotografiami, čítajú i komentáre k nim. Titulok a fotografie predávajú, preto na nich redakcie kladú dôraz. Keď čitateľ číta aj dlhšie články, nájde si na to zvyčajne čas a venuje im viac pozornosti. Pri dlhších materiáloch sa zvykne v texte aj vracáť. Aj v printoch však už redakcie pracujú s poklesom záujmu čitateľov, preto súvislé texty narúšajú rôznymi grafickými prvkami, výňatkami citátov, tabuľkami, grafmi...

ROZHLAS

Rozhlas je najrýchlejšie autentické médium — pre možnosť takmer okamžite spracovať udalosti a odvysielať ich v éteri. Štruktúrou a formálnym zložením sa rozhlasové správy veľmi podobajú televíznym, samozrejme bez obrazovej zložky. O to tvorivejšie pracujú so zvukom a efektmi.

Na Slovensku má najrozsiahlejšie rozhlasové spravodajstvo Slovenský rozhlas — rozhlasová časť RTVS. Dlhodobu sa drží mixu pôvodného a agentúrneho servisu každú hodinu a štyrikrát za deň v rámci dlhšej relácie *Rádiožurnál*. Okrem toho prináša pravidelnú reláciu *Sobotné dialógy* a denné diskusné relácie *Z prvej ruky* a niektoré vydania *Nočnej pyramídy*.

TELEVÍZIA

Televízne spravodajstvo má v slovenských médiách 18–23 minút (prípadne dvojnásobok, rozdelený na polovice) a je zostavené z 15–18 správ. Priemerný divák si z nich zapamätá priemerne jednu. Strata informácií však nie je taká veľká, ako by sa mohlo zdať. Veľa z tých správ, ktoré divák nevie po odvysielaní pomenovať, vníma podvedome. Ide o opakovanie už odvysielaných skutočností. Nové správy vnímajú diváci pozornejšie. Zo správ veľkej dôležitosti, ktoré ovplyvňujú názory, je divák schopný si zapamätať a vybaviť dve tretiny (DONATH, 2003).

V televíznom spravodajstve sa novinármi spracované informácie skladajú z dvoch neoddeliteľných súčastí:

- 1) téma (o čom hovoria)
- 2) myšlienka (prečo o tom hovoriť).

Téma reportáže je len jej polovica — štartujúca čiara, ktorá dáva dôvod nakrútiť reportáž. Práca s informáciami však vyžaduje, aby novinár poznal „**posolstvo**“ — **myšlienku**, ktorú chce reportáži dať, **prečo** chce o danej téme hovoriť a čo chce reportážou **povedať**. Bez tejto myšlienky bude materiál, ktorý vyrobí, len súhrnom toho, čo už je známe. Divák si zapamätá, že „niečo o tom hovorili v televízii“. Novinár by však mal chcieť, aby sa divák dozvedel viac, aby si zapamätal práve „posolstvo“.

Zo zaužívaného postupu podávania informácií je známe, že reportáž musí odpovedať na základných **päť otázok** (v angličtine 5W):

- Kde? (*where*)
- Kedy? (*when*)
- Kto? (*who*)
- Čo? (*what*)
- Prečo? (*why*)

PRÁCA S INFORMÁCIAMI

1. Zdroj

Častým zdrojom tipov pre novinárov sú **agentúry** (TASR, SITA). Bezpochyby je to spoľahlivý a rýchly zdroj informácií. Pre novinárov však znamená dve nevýhody:

- Všetci ostatní novinári reagujú na rovnakú informáciu, ktorú dostali v ten istý čas.
- Nie vždy sú informácie z agentúr úplne presné a detailné (pre krátkosť času).

Preto je nutné brať informácie z agentúr len ako odrazový mostík a dôvod na hľadanie ďalších dopĺňajúcich faktov v iných zdrojoch (internet, archívy, ľudia). Hľadanie tipov na reportáže v iných médiách nepatrí medzi najlepšie zvyky, navyše ho sprevádzajú dve nebezpečenstvá:

- Ak niečo publikovali noviny, je to ovplyvnené redakčnou politikou danej redakcie (výber témy, zvolenie toho najdôležitejšieho, uhol pohľadu, výber oslovených respondentov atď.). Vtedy sa následná reportáž stáva len prerozprávanou a mierne rozvinutou témou niekoho, kto si tému vybral, pripravil a napísal už predtým.
- Nie vždy sa podarí povedať viac, než bolo oznámené prvý raz. Vzájomná inšpirácia a citácie sú však tiež pomerne obvyklé.

Tip na reportáž často prichádza ako **telefonát, či vyplynie z rozhovoru s ľuďmi**, s ktorými novinári pracujú. Práve v takýchto prípadoch je nutné preveriť jej dôveryhodnosť, nestáť sa manipulovaným v niečí prospech a dodržať novinársku etiku. Je užitočné, ak sa novinár opýta:

- Dali ten tip len mne osobne, alebo som jeden z viacerých novinárov?
- Prečo mi to povedali práve teraz?
- Viem nájsť úplný kontext informácie, ktorú som dostal a doplniť ho?

V tradičnej žurnalistike sa za **dôveryhodnú informáciu** považovalo niečo, čo bolo potvrdené aspoň z troch nezávislých zdrojov. Súťaživosť medzi médiami a potreba byť najrýchlejší však núti robiť výnimky. Najrealistickejšie je teda predpokladať, že dôveryhodnosť získava informácia vtedy, keď ju potvrdia dva nezávislé zdroje. Výnimočne stačí aj jeden zdroj. Nie vždy je možné zdroje pomenovať verejne, vtedy sa využíva formulácia „podľa našich informácií“ prípadne „v redakcii máme materiál“ a podobne.

Vo výhode sú v tomto prípade tlačené médiá — tie majú na spracovanie informácie zvyčajne najviac času. Hoci technické možnosti televíznym novinárom skracujú čas na výrobu materiálov, divák o tom nevie a ani ho to nemá prečo zaujímať. Televízia je otrokom svojej technológie, preto práve kvôli krátkosti času občas riskuje, že ponúkne niečo, čomu nemusia diváci veriť. Táto cesta nie je správna — zábery, ktoré sú v danej reportáži, nie sú pravdivé (reálne), rozhovor s respondentom je skreslený. A to spochybňuje nielen danú reportáž, ale aj všetky ostatné.

Je dobré sa cez časový stres preniesť a ponúkať čitateľom a divákovi len to, **čo je overené a s čím si je redakcia a autor absolútne istý**. Jedna malá chyba sa odstraňuje príliš dlho a nie vždy sa ju podarí napraviť úplne.

V praxi by sa mali novinári riadiť týmito základnými zásadami:

- **Dôveryhodnosť** — vzájomná dôvera partnerov.
- **Pochopiteľnosť a významnosť obsahu** — správa musí mať význam nielen pre novinára/redakciu, ale aj pre príjemcu, musí zodpovedať jeho vlastnému systému hodnôt a byť relevantná pre jeho situáciu. Pre toto je dôležité používať krátke a výstižné vety.
- **Jasnosť** — správa musí byť podaná jednoduchým a zrozumiteľným spôsobom. Aj zložitejšie stanoviská sa dajú zjednodušiť do jednoduchých viet a sloganov, ktoré sú názorné. Čím ďalej správa putuje, tým by mala byť jednoduchšia.
- **Sústavnosť** — komunikácia je nekončiaci sa proces, je nutné ju opakovať a rozvíjať
- **Osvedčené kanály** — využívať preverené kanály. Tam, kde je vytvorený kanál, je aj dôvera — budovanie nových kanálov je zložité, s neistým výsledkom.
- **Znalosť adresáta** — najefektívnejšie je, keď podanie správy kladie čo najmenšie nároky na konečného prijímateľa, je dobré poznať svojich čitateľov a divákov.
- **Stručnosť** — nepísať zbytočne dlhé texty (len menej ako 20 % ľudí číta viac ako dve strany úradného alebo oficiálneho textu). 15 slov na jednu vetu je vhodný priemer.

Časté chyby, ku ktorým dochádza pri komunikácii:

- **„Prekrútenie“ informácie v priebehu toku kanálom.** Spravidla k tomu dochádza pri sprostredkovaní komunikácii cez niekoľko ľudí.
- **Komunikačné zahltenie** — nastáva vtedy, keď adresát dostane príliš veľa informácií a nestačí ich vnímať.
- **Nevhodne zvolený kanál.**
- **Nevhodne zvolené miesto a čas pre komunikáciu.**

2. Množstvo informácií

Ešte pred niekoľkými rokmi bolo obvyklé, že vo väčšine západoeurópskych krajín trvali spravidla šoty okolo 90 sekúnd. Dlhodobá prax a prieskumy však ukázali, že diváci strácajú pozornosť po 50 sekundách. Na ich základe je preto trend reportáže skracať. To, aké dlhé budú, sa nedá rozhodnúť hneď, pri rozhodovaní o téme a myšlienke reportáží, ale postupne, ako novinár získava informácie.

Novinár nikdy nemôže vedieť o danej téme príliš veľa. Ale pre diváka príliš veľa informácií môže pokaziť celú reportáž (známa rozprávka o tom, ako psíček a mačička piekli tortu). Divák je schopný prijať tri „kusy“ informácií v čase, ktorý mu novinár ponúka na pozretie si reportáže. Všeobecne rozhlasové a televízne reportáže v slovenských médiách trvajú 1,20 – 2,00 minúty. Ak je v reportáži viac myšlienok, divák ostáva zmätený. Nevie prijať a spracovať viac ako tri informácie. Nevie rozoznať ich dôležitosť, takže si zapamätá len jednu alebo dve — a tie navyše nemusia byť tie, ktoré novinár zamýšľal ako dôležité. S informáciami preto treba **naštrkať opatrne a uvážlivo**.

To isté platí aj o uhle pohľadu, ktorým novinár danú informáciu spracúva. Ak je v reportáži, ktorá trvá menej než dve minúty viac ako jeden uhol pohľadu, môže to byť na diváka príliš veľa. Jednoduchým pravidlom by malo byť **jedna téma = jedno poslanstvo podané jedným uhlom pohľadu**.

Ludská pamäť pracuje podobne ako počítačová. Používame krátkodobú pamäť, ktorú voláme „pracujúca pamäť“ a dlhodobú „doživotnú“ pamäť. Pamäť ukladá informácie každých päť sekúnd. **Informácie prechádzajú cez krátkodobú do dlhodober pamäte, nie však všetky**. Ak počujeme niečo, čo sa nás osobne týka, zapamätáme si to. Ostatné máme sklon rýchlo zabudnúť, z krátkodobej pamäte to do dlhodober neprejde. Pamäť tiež uloží „zmysel informácie“ ako ho pochopíme, nie jej doslovné znenie. Čo môže byť takým tvorcom „zmyslu informácie“ — teda toho, čo chceme, aby si divák zapamätal ako nosné? Šokujúce vyjadrenie, zaujímavý záber, leitmotív (rovnaký záber použitý viackrát alebo vo viacerých variáciách, jednoducho pomenované poslanstvo povedané krátkymi jasnými vetami či chvíľka ticha, ktorá upozorní na dôležitý moment...).

Pri tvorbe reportáže by mal ísť novinár vždy cestou **od faktov k ich interpretácii**. Znamená to, že absolvuje viacero rozhovorov tak, aby tému celkom pochopil a bol ju schopný vyložiť, podať iným. Znamená to tiež, že na väčšinu rozhovorov ide pripravený. Reportér by mal vždy robiť rozhovor s tými najkompetentnejšími — a hoci ide napríklad o pokrývanie dopravnej nehody, neuspokojí sa s rozprávaním s jej svedkami, ale hovorí aj s policajtmí prípadne ľuďmi, ktorí sú zodpovední za stav cesty, značenie...

Len dôkladné porozumenie témy umožní zanalyzovať množstvo informácií a podať ich zrozumiteľne tak, aby boli pravdivé a mali pre diváka aj pridanú hodnotu. Vtedy nie je správa len popisáním deja, ktorý „je“, ale novinár má šancu odhaliť problém a pomenovať v danom čase to najdôležitejšie pre divákov.

3. Príprava reportáže

Na to, aby bola reportáž dobrá, nestačí, aby bola hotová včas, zrozumiteľná a „pozerateľná“. Zodpovednosť novinára je oveľa širšia — voči svojmu médiu, divákovi (práve oni sú tými sudcami, ktorí držia v ruke prepínač kanálov), ale najmä v otázkach profesionálnej etiky.

Dobrá reportáž znamená **správne a vyrovnané spojenie obrazu a zvuku**. Rozhovory môžu byť extrémne zaujímavé, ale nikto ich nebude počúvať, keď sa v pozadí bude diať niečo rušivé — výraznú gestikuláciu niekoho, dramatickú scénu, dynamický dej... A tiež najkrajšie nakrútené zábery môže doslova „zabiť“ nesprávny komentár. Rovnako tak skvelé zábery môžu odvieť pozornosť od počúvania komentáru, ktorý by im dal plný zmysel.

Nedostatok času, ale najmä neefektívne využitie prípravy a nepremyslenie si výsledku do detailov vedie veľakrát k jednému: reportáže sú často len zložením toho, čo je práve po ruke (najmä obrazovo). A nakoniec sa to končí tak, že hoci redakcia mala ako kuchári k dispozícii dobré ingrediencie, jedlo nie je také chutné ako by mohlo byť, lebo nebolo dost času na varenie.

4. Televízne reportáže — práca s obrazom

Základných päť otázok „5W“ **nemú televízny novinár zodpovedať slovami, komentárom.** Častým problémom je, že obraz a zvuk televízni novinári posudzujú jednotlivo, zvlášť. Iba zvuk obsahuje informácie prostredníctvom synchrónov⁴⁰⁾ a komentára. Tento druh žurnalistiky je robený na počúvanie, nie na sledovanie. Obrázky sú používané len ako ilustrácia, akoby neboli dôležité. Silou televízie sú hýbajúce sa obrázky. Bez nich televízia prestáva byť televíziou — stáva sa skôr rádiom.

„Zabíjakmi“ dobrých reportáží je prílišné **používanie ilustračných obrázkov.** Divákov nudia, berú ich len ako výplň a hovoria o nedostatku materiálu, ktorý novinár používa, rovnako ako o nedostatku invencie (chodiaci ľudia, anonymný dav, budovy...)

Umenie urobiť dobrú reportáž znamená nájsť **rovnováhu medzi jazykom, zvukmi a obrázkami,** tak aby spolu zodpovedali na všetky otázky a zbytočne sa neopakovali, neduplovali. Televízia vie obrázkami (vizuálne) ľahko zodpovedať na otázky „kedy“ a „kto“. Je ľahké nechať odpoveď na ostatné otázky na komentár. Aj tak je vždy potrebné skúsiť aj na tie odpovedať inak — použitím zvuku a obrazu. Často sa to dá, ak o tom uvažujete už pri začiatku výroby šotu. Pritom je veľmi dôležitá spolupráca s ostatnými — najmä s kameramanom.

Komunikáciou, rozprávaním sa o téme, jej správnym porozumením a **spoluprácou** s kameramanom a strihačom sa dá výrazne rozšíriť a prejaví tvorivosť pri práci na šote.

5. Práca s respondentmi

Pri rozhovore s respondentom sú základom **jednoduché a jasné otázky.** Dobrý respondent je schopný rozšíriť informáciu o fakty, ktoré nie sú všeobecne známe. Ostatné informácie potrebné na pochopenie problematiky obsahuje komentár. Problémom je, že odborníci často nie sú schopní povedať to najpotrebnejšie zrozumiteľným spôsobom. Úlohou novinára je však pochopiť, čo myslia a požiadať ich, aby informácie „preložili“ do bežnej konverzačnej reči. Netreba zabúdať na diváka, ktorý — hoci je akokoľvek inteligentný — nie je expert na danú problematiku, ale mal by pochopiť zmysel šotu. Novinár by sa mal vždy **stavať na stranu divákov** a pýtať sa tak, akoby sa mohol pýtať ktorýkoľvek z nich.

Niekedy môže byť problémom aj opak — generalizácia a slabé objasnenie problému. Vtedy je úlohou novinára pýtať sa naopak na detaily a príklady, rovnako ako na uvedenie kontextu — aby tému presne pochopil a vedel divákovi v úplnosti podať.

6. Kľúčové sekvencie

Kľúčové scény, sekvencie, sú najvýraznejšie body, ktoré sa tiahnu reportážou. Mali by byť jednoduché, zmysluplné a nespochybniteľné. Mali by byť to najvýraznejšie z reportáže, od ktorých sa odvíjajú ostatné informácie. Počas vysielania kľúčové momenty odovzdávajú divákovi myšlienku a význam reportáže. Kľúčovými momentmi reportáže nemusia byť vždy rozhovory, synchróny. Často to tak býva a komentár vyplňa prázdne miesta a tvorí medzi nimi akýsi most. Je to preto, že nad obrazovou časťou reportáže sa pri jej tvorbe veľa televíznych novinárov vôbec nezamýšľa. A to je chyba. **Obraz si divák pamätá oveľa dlhšie, rovnako ako typický zvuk — ruch.**

⁴⁰⁾ Synchron = súčasný priebeh akustickej a zároveň vizuálne realizovanej reči. V televíznej reportáži sa týmto pojmom označuje rozhovor s respondentom, ktorý prebieha synchrónne, zvuk aj obraz (pozn.ed.)

Tiež ich zaznamená a dekoduje skôr ako verbálne odovzdanú informáciu (ruch si uvedomí za 2 sekundy, obraz približne za 5, na pochopenie jednoduchšej oznamovacej vety v komentári alebo v synchróne ju potrebuje počuť celú — čo je okolo 8 sekúnd).

Preto by sa kľúčové sekvencie tiež mali stávať **nositeľmi ťažiskových informácií, nielen doplnkom.**

7. Práca so slovom

Ľudia sa zaujímajú o **príbehy** iných ľudí — reportážami by novinár nemal uspokojovať politikov alebo biznismenov, ale práve ľudí. Príbehy si čitatelia aj diváci ľahšie zapamätajú, viac než sled za sebou idúcich informácií. A môžu potom o nich ľahšie hovoriť.

Prvým pravidlom je používať také **krátke vety**, ako je to len možné. Dlhé vety unavujú, čitateľ a divák sa v nich stráca, stráca kontext, keď musí sledovať komplikované myšlienkové pochody iného (novinára). Pomôckou je vynechávať spojky a namiesto nich vety končiť. Napríklad: „Úloha, ktorú zohráva, je kľúčová“ sa dá povedať „Zohráva kľúčovú úlohu“...

Cvičenie:

Preformulujte vyznačené vety.

Ministerstvo životného prostredia komunikuje o riešení dlhodobého problému tzv. čiernych skládok so samosprávou a riešenie zapracuje po dohode všetkých zainteresovaných do nového zákona o odpadoch. Pre agentúru SITA to uviedol hovorca rezortu životného prostredia Maroš Stano. *V súvislosti s riešením nelegálnych skládok vytvorili mladí vývojári mobilnú aplikáciu s názvom TrashOut, cez ktorú je možné čierne skládky nahlásiť na Obvodné úrady životného prostredia. No tento proces nefunguje tak, ako si ministerstvo pri vzniku aplikácie predstavovalo. Envirorezort je podľa Stana len partnerom tohto projektu, nie jeho tvorcom, prevádzkovateľom ani majiteľom, rovnako ho nikdy finančne ani materiálne nepodporil. „Rezort zverejňuje kontakt na aplikáciu na svojej internetovej stránke, ale nikdy netvrdil, že je to najlepší spôsob na odstránenie nelegálnych skládok,“ informoval Stano. Podľa neho však môže slúžiť ako moderný nástroj, ale aj spôsob osvety, aby si ľudia uvedomili náklady spojené s likvidáciou odpadu a zaťaženie životného prostredia, prípadne negatívny dopad na kultúru života.*

Zdroj:http://www.webnoviny.sk/slovensko/urady-mobilnu-aplikaciju-ciernych-skl/584231-clanok.html?from=suggested_articles

Používanie krátkych viet je veľmi dôležité pre **rozprávaný text**, ktorým komentáre v spravodajských reportážach sú. Je ľahšie počúvať a zapamätať si ich. Správna dĺžka viet je 8 — 15 sekúnd, nemali by byť dlhšie. Pomôckou môže byť to, že si novinár skúsi povedať celú vetu nahlas konverzačným tempom s potrebnými prestávkami na dôraz a správnu intonáciu tak, aby zachoval jej význam a nemusel sa počas nej zastaviť na nadýchnutie.

Ďalším pravidlom je — **vyhýbať sa trpnému rodu** a pasívam. Používanie životného rodu je osobnejšie, konkrétnejšie, dynamickejšie a oveľa bližšie bežnej konverzácii.

Cvičenie:

Zmeňte trpný rod na životný tvar:

Negatívne odpovede úradov zaskočili podľa SME aj samotných tvorcov aplikácie. „Snažíme sa robiť modernú alternatívu k štandardnému spôsobu nahlasovania skládok. Všetky dáta sú zhromažďované na webe, ktorý je široko propagovaný,“ povedal pre denník Tomáš Lodňan z projektu TrashOut s tým, že sa snažia komunikovať priamo s mestami, keďže je identifikované, že obvodné úrady často len posúvajú povinnosť vyčistiť skládky na samosprávy. Rezort životného prostredia považuje za vítanú možnosť, ako upozorniť na problémy v oblasti nelegálnych skládok odpadov a vyvolať aktivitu verejnosti. „Trebá si uvedomiť, že za nakladanie s odpadom je vo veľkej časti prípadov zodpovedná najmä obec, nelegálne skládky predstavujú stále väčší problém nielen na Slovensku, ale aj v zahraničí,“ priblížil pre agentúru SITA Stano.

Zdroj:http://www.webnoviny.sk/slovensko/urady-mobilnu-aplikaciu-ciernych-skl/584231-clanok.html?from=suggested_articles

Takisto je veľmi dôležité používať jednoznačné slová a výrazy **bez vedľajšieho významu** — aby ich zbytočne neskresľoval. Dôležité pre reportérov je používať s ohľadom na čitateľa a diváka jasné a zrozumiteľné slová, komplikovanejšie výrazy vysvetliť a občas sa k nim vrátiť. Divák je odkázaný na počúvanie a nemôže sa tak ako čitateľ vrátiť k tomu, čo mu uniklo, čo nepochopil na prvý raz. Úlohou komentára je pomôcť divákovi porozumieť reportáži, nie mu toto porozumenie skomplikovať.

Porovnajte, ktorá formulácia je pre diváka prijateľnejšia?

1. Máte možnosť, ak to váš zdravotný stav dovolí a budete schopný zariadiť na úradoch osobne všetko potrebné a zhromaždíte dokumenty potvrdzujúce oprávnenosť za posledné dva roky, požiadať o vyplatenie náhrady.
2. Máte možnosť požiadať o náhradu, ak...

Ak sú respondenti veľmi odborní, novinári majú sklon sklíznuť k používaniu ich žargónu. Na vysvetľovanie cudzích slov a oprostene sa od „policajnej“, „súdnej“, „ekonomickej“ či inej reči nikdy nie je škoda vynaloženej námahy.

Radšej ako: „Musíme pomenovať, že je možné, že sa tam vyskytlo niečo nesprávne.“
Povedzte: „Bolí tam chyby.“

A ako možno o ťažkých odborných témach hovoriť laicky? V princípe, čím zložitejšia a komplexnejšia téma je, tým jednoduchšie o nej treba hovoriť. Používať príklady, ponúkať vysvetlenia. Keď je téma komplikovaná, treba ju definovať spolu s uhlom pohľadu a dať ju na najdôležitejšie miesto reportáže.

Cvičenie:

Nasledujúci materiál o biodiverzite je napísaný akademickým, pre bežných čitateľov ťažšie zrozumiteľným jazykom, s používaním mnohých cudzích slov. Skúste formulácie v texte zmeniť, vysvetliť, zjednodušiť.

Výskum morskej biodiverzity má napriek pokroku stále veľa pred sebou

Napriek tomu, že výskum morskej biodiverzity v posledných rokoch významne pokročil, nemali by sme sa uspokojovať so súčasným stavom poznania, varuje Európska rada pre námorné záležitosti. Oceány ponúkajú až 95 % obývateľného priestoru na našej planéte. Biodiverzita hrá pre zdravý ekosystém oceánov kľúčovú rolu. Morské organizmy však musia dnes čeliť mnohým prekážkam — klimatické zmeny, neprimeraný rybolov, okysličovanie, či znečisťovanie. Od kedy sa vedci a európske štáty začali významnejšie zaujímať o výskum biodiverzity, v moriach okolo európskeho kontinentu bolo objavených viac ako 33 000 živočíšnych a rastlinných druhov. Asi 760 z nich objavili vedci už v tomto storočí. Dnes sa celkovo vie asi o 240 000 morských druhoch, pričom aktuálne odhady hovoria, že v morských hĺbinách by sa ich mohlo skrývať od 700 000 do 2,2 milióna. Do toho ešte nie sú zarátané milióny mikroskopických baktérií.

„Za posledných 10 rokov bolo financovaných veľa iniciatív a urobil sme veľký pokrok, ale stále pred nami ostáva dlhá cesta od komplexného porozumenia morskej biodiverzity, toho ako sa mení a aké sú dôsledky týchto zmien pre ľudskú spoločnosť,“ vyhlásil Kostas Nittis, predseda Európskej rady pre námorné záležitosti (European Marine Board). Podľa Carla Heipa z Kráľovského holandského inštitútu pre výskum mora je chápanie biodiverzity dôležité nielen z pohľadu súčasnosti, ale aj z pohľadu toho, ako ovplyvní tlak človeka a prírody budúcu biodiverzitu. „To si vyžaduje dobrý výskum, silnú európsku spoluprácu, lepšie pozorovacie systémy, kvalitnejšiu vedeckú infraštruktúru a efektívne prepojenie na úrovni vednej politiky,“ dodáva Heip.

[euractiv.sk 22/11/2012]

Autor: redakcia

Zaradenie: euractiv.sk

Zdroj: <http://www.euractiv.sk/veda-a-vyskum/clanok/vyskum-morskej-biodiverzity-ma-napriek-pokroku-stale-vela-pred-sebou-020357>

Cvičenie:

Porovnajte s nasledujúcim textom, ktorý tiež hovorí o biodiverzite:

Agentúrna informácia: Mimovládky vyzývajú Fica, aby v Bruseli nezabudol na náš vidiek a prírodu

BRATISLAVA — V súvislosti s nadchádzajúcim summitom EÚ, ktorý rozhodne o budúcnosti európskeho rozpočtu, deväť organizácií zastupujúcich záujmy ochrany prírody a biodiverzity, záujmy vidieka a udržateľného hospodárenia, zaslalo premiérovi Róbertovi Ficovi otvorený list.

Vyzývajú ho k presadzovaniu silného rozpočtu pre položky, ktoré majú nezastupiteľný význam pre podporu vidieka a prírodného bohatstva Slovenska, konkrétne druhého piliera Spoločnej poľnohospodárskej politiky a programu Life.

„Slovenská ornitologická spoločnosť (SOS)/BirdLife Slovensko, Ochrana dravcov na Slovensku, BROZ, Agro-ekofórum, DAPHNE, CEPA, CEPTA, Ekotrend a Vidiecky parlament na Slovensku jednomyselne v spoločnom otvorenom liste premiérovi odkazujú: bohatstvo prírody, vidiecke komunity a tradičná krajina predstavujú pre Slovensko unikátny potenciál nielen pre produkciu dostatku zdravých potravín pre obyvateľstvo a pre rozvoj turistiky, ale aj pre zvyšovanie stability a sebestačnosti vidieckych regiónov. Je v našom záujme, aby EÚ mala silný rozpočet pre podporu rozvoja vidieka a ochranu prírody. Ak budete musieť robiť ústupky, nesmú ísť na úkor týchto priorit,“ hovorí Tatiana Nemcová z SOS/BirdLife Slovensko.

Rozpočet EÚ na nastávajúce programovacie obdobie 2014 — 2020 rozhodne o miere a spôsobe podpory ochrany biodiverzity krajín EÚ. Jednou zo zásadných otázok je nastavenie rozpočtu budúcej Spoločnej poľnohospodárskej politiky (SPP), ktorý v súčasnosti v prevažnej miere smeruje na podporu intenzívneho poľnohospodárstva.

Práve takýto spôsob hospodárenia s vysokou mierou použitia agrochemikálií a pestovaním monokultúr má podľa Nemcovej zásadný negatívny vplyv na životné prostredie a spôsobuje výrazný úbytok rozmanitosti druhov agrárnej krajiny. Naopak, druhý pilier SPP, ktorý je určený na podporu rozvoja vidieka a udržateľného hospodárenia, predstavuje iba 25 % rozpočtu SPP. „Slovensko je prevažne vidiecka krajina, a preto zdravý a udržateľný rast nebude možný, ak výrazne neinvestujeme aj do vidieka, jeho ľudí a prírodného bohatstva. Žiaľ, práve rozpočet na podporu vidieka, býva na úrovni EU tradične prvou obeťou v prípade, že treba škrtať. Veríme, že pán premiér si uvedomuje význam silného druhého piliera SPP pre Slovensko a že v žiadnom prípade nepodporí snahy o jeho krátenie,“ dodala Nemcová.

[aktualne.sk 13/11/2012]

Autor: SITA

Zaradenie: Slovensko

Čas: 12:19

Zdroj: <http://aktualne.atlas.sk/mimovladky-vyzyvaju-fica-aby-v-bruseli-nezabudol-na-nas-vidiek-a-prirodu/slovensko/politika/>

Čísla, ak sa dajú, novinári často prekladajú a vysvetľujú. Obmedzujú počet čísel, aby predišli tomu, že divák si ich nezapamätá a popletú ho. Je lepšie dopredu oznámiť výsledok než nechávať divákov k nemu prísť samých. Časté sú zaokrúhlené čísla a zlomky (nie 50 %, ale polovica; nie 10 %, ale každá desiata; nie o 300 % vyšší, ale trojnásobný, ...). Na základe poznatkov z praxe je známe, že pre reportáž okolo 80 sekúnd sú 1 — 2 relevantné číselné údaje primerané.

8. Tvorivosť

Jednu tému málokedy spracúva len jediná televízia. Navyše sú témy, ku ktorým sa opakovane vracajú a nie je dobré ich spracovávať vždy rovnako. Cieľom novinára by malo byť spracovanie témy tak, aby bolo iné než jeho kolegov, aby nebolo kópiou iných šotov — a pritom aby zachovalo všetky potrebné informácie.

Rôznorodých čitateľov a divákov nie je ľahké uspokojiť. Zaujíma ich veľa vecí a preto treba, aby ich zaujala väčšina reportáží. Takisto netreba zabúdať geograficky na žiadnu časť krajiny.

Pozrime sa bližšie na novinárske postupy zaužívané pri príprave článkov do **printových médií**.

Novinárske postupy

Postup si treba zvoliť pred začiatkom písania článku, možno ich aj kombinovať:

- A) **Chronologický:** opis skutočnosti, udalosti podľa vývoja (od začiatku do konca).
- B) **Dynamický:** najdynamickejšie, najzaujímavejšie skutočnosti, informácie sú uvedené hneď v úvode.
- C) **Situačný:** začína opisom zaujímavej situácie.
- D) **„Atmosférotvorný“:** začína opisom atmosféry, prostredia (vyzdvihuje zaujímavosti, detaily prostredia).
- E) Začína otázkou, citátom, výkladom neznámeho pojmu, výrazu, ktorý je strategický pre článok.
- F) **In medias res.**
- G) **Iný...**

NOVINÁRSKE ŽÁNRE

Pre jednotlivé žánre sú v žurnalistickej praxi charakteristické nasledujúce znaky:

1) Spravodajské (cieľom je informovať)

- používanie kratších viet
- bohaté na informácie, texty sú bez podrobného popisu a komentárov
- používanie jednoznačných, nie expresívnych slov

Príklad: krátka, rozšírená správa, report (krátka spravodajská reportáž), spravodajský rozhovor (interview).

Správa je aktuálna, vecná, presná, úplná, spoľahlivá, včasná a citovo neutrálna informácia o udalosti alebo jave, ktorý prináša aspoň jeden doteraz neznámy fakt (alebo známy, ale vystupujúci v nových súvislostiach), pričom daný jav sa stal alebo nestal, stane alebo nestane. Správa môže byť krátka alebo rozvinutá. Má odpovedať na základné otázky: „kto?, čo?, kedy?, kde?, ako? a prečo?“ (5W). Ideálne obsahuje v minime textu maximum informácií.

Obr. 7: Typy správ

Kompozičná štruktúra odpovedí na tieto otázky závisí od komunikačného zámeru. Odpovede sa zoskupia podľa ich objektívnej dôležitosti, pričom sa uprednostní odpoveď, ktorá je pre udalosť najviac závažná alebo typická, resp. tá, ktorú chce zdôrazniť autor správy. Má veľmi stručný rozsah, niekedy len jednu vetu, ktorá telegraficky informuje.

Napr.: <http://tech.sme.sk/c/6617582/summit-o-znizovani-emisii-hosti-ich-najvacsi-producent.html>

Noticka alebo **drobnička** má podobu krátkej správy zväčša sa skladajúcej iba z jednej vety nasýte-nej uvedenými faktografickými údajmi.

Napr.: *Medicína 21. storočia. Trojdňová medzinárodná konferencia o vplyve znečisťovania životného prostredia na ľudské zdravie sa počas víkendu konala v Lukove, okres Zlín. Zmyslom konferencie bolo podľa jej organizátorov okrem iného propagovať nové myšlienky a podnety na sústredené pôsobenie proti ohrozeniu svetovej populácie.*

Oznámenie alebo **oznam** je:

- písomné alebo ústne ohlásenie nejakej správy, najmä danie niečoho na známosť
- dokument, ktorého obsahom je takéto ohlásenie či danie na známosť

Napr.: <http://zena.sme.sk/c/4917502/ekologia-by-mala-vychadzat-z-vnutra-loveka.html>

Rozhovor (*interview*) sprostredkúva informáciu o fakte, ktorým je istá udalosť alebo istý jav a zároveň sprostredkúva informáciu o osobe, ktorá na základe otázok o daných udalostiach a javoch vypovedá. Komunikované informácie pritom môžu byť vyvážené, alebo sa v závislosti od zámeru môže posilniť jedna, alebo druhá zložka. V praxi je bežné používanie rozličných druhov interview:

- **Klasické:** obsahujú vernú reprodukciu otázok a odpovedí bez dodatkov a komentujúcich viet.
- **Spracované:** v ktorom ide o voľnú reprodukciu myšlienok parafrázovaním s použitím citátov a komentujúcich poznámok.
- **Monologické:** pri ktorom v konečnom znení odpadávajú otázky.
- **Realizované rozpravou:** pri ktorom obidvaja účastníci komunikačného aktu vystupujú ako rovnocenní partneri, t. j. obidvaja kladú otázky i odpovedajú.
- **Reportážne:** pri ktorom sa výpovede interviewovanej osoby dokresľujú opisom prostredia a situácie, v ktorej sa interview uskutočňuje, prípadne portrétom osobnosti, s ktorou sa interview robí.

Po jazykovej stránke je interview prítlačivým žánrom, pretože umožňuje spájanie dvoch komunikantov s potenciálne odlišným vzťahom ku komunikovanej realite a navyše s vlastným personálnym štýlom a osobným vkladom.

Napr.: <http://tlacovespravy.sme.sk/ts/1635/ikea-je-zelensia-aj-vdaka-zse-energia/#rf=wg-f>

2) Publicistické

a) **analytické** (cieľom je vysvetľovať, komentovať, motivovať k zamysleniu)

- odpovedajú najmä na otázky: ako, prečo a pomenovávajú príčiny, následky
- popisný faktografický jazyk, využíva prirovnania, príklady, citácie, parafrázy
- slangový, expresívny jazyk (kvôli autenticite) a metafory

Príklad: komentár, úvaha, glosa, poznámka, stĺpček, analytický článok.

Komentár (sprievodný výklad, bližšie vysvetlenie) je vysvetlenie závažného spoločenského javu so zaujatím vlastného stanoviska, vysvetlivky a poznámky k určitej aktuálnej udalosti alebo názoru.

Napr.: <http://komentare.sme.sk/c/3508656/ekologia-tema-buducnosti.html>

Úvaha je myšlienkový postup zameraný na porovnávanie a hodnotenie dôvodov pre zaujatie stanoviska, uvažovanie, premýšľanie, rozmyšľanie. Je to tiež slovesný druh, v ktorom autor na základe rozboru a hodnotenia faktov vyslovuje vlastné názory na vec, v ktorom osvetľuje nejakú už známu vec z nového hľadiska.

Napr.: <http://petrovic.blog.sme.sk/c/15166/Prakticka-ekologia-pre-kazdeho.html>

Glosa je v publicistický útvar fejtonického a polemického charakteru. V glose autor vyjadruje svoj názore k čiastkovému spoločenskému problému. Glosa by vždy mala byť ukončená vtípnou pointou. Napr.: <http://www.sme.sk/c/2063276/podstata-veci.html>

Poznámka napr.: <http://glosikova.blog.sme.sk/c/180296/Dobrovolna-skromnost.html>

Stĺpček napr.: <http://komentare.sme.sk/c/4996530/stlpcek-mariana-leska-zly-sen.html>

Analytický článok napr.: <http://siit.webnoviny.sk/zaujímavosti/divny-pristup-alebo-ekologia-podla/20401-clanok.html>, <http://tech.sme.sk/c/4892657/amazonske-odlesnovanie-neobstoji-ani-ekonomicky.html>

b) beletristické (cieľom je informovať, zaujať, pobaviť, uvoľniť čitateľa)

- témou je zaujímavá osoba, jej názory alebo zaujímavá udalosť
- expresívny štýl (prirovnania, metafory, žargón, priamu reč)
- zaujímavé otázky, ktoré majú upútať čitateľa

Príklad: fejtón, črta, stĺpček, kurzíva, recenzia.

Recenzia (z lat. recensio; vykonávanie recenzie je **recenzovanie**, v starovekom Ríme: cenzorská prehliadka, pozn. pozri recenzia — staroveký Rím) alebo v mnohých kontextoch aj **kritika** môže byť:

- **Publicistický žáner** spočívajúci v posudku umeleckého alebo vedeckého literárneho diela po jeho vydaní, pozri recenzia (publicistický žáner).
- **Posudzovacie konanie**, ktorým prechádza umelecké alebo vedecké dielo pred vydaním, pozri recenzia (posudzovacie konanie).
- **Celková úprava textu** (najmä oprava starého textu alebo vytvorenie verzie čo najviac podobnej prapôvodnému textu).

Napr.: <http://auto.sme.sk/c/4388063/ekologia-a-luxus-na-autosalone-v-soule.html>.

<http://auto.sme.sk/c/5997016/bmw-podlahlo-ekologii-predstavilo-elektromobil-a-hybrid.html>

Fejtón je článok, v ktorom sa zosmiešňujú nezdravé javy spoločenského života. Fejtón dnes prerástol do publicisticko — umeleckej tvorby zábavnej formy na aktuálnu politickú, kultúrnu a spoločenskú tému. Vznikol vo Francúzsku ako vtípne napísané kritické články, často aj veršované, o literárnych a divadelných daniach.

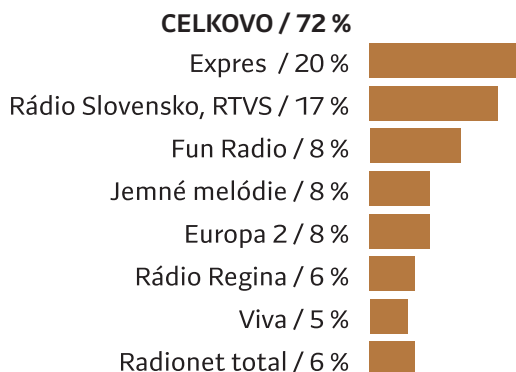
Napr.: <http://brocko.blog.sme.sk/c/59381/Ekologia-po-slovensky.html>

Kurzíva napr.: <http://komentare.sme.sk/c/4034360/ako-sa-sklada-skladka.html>

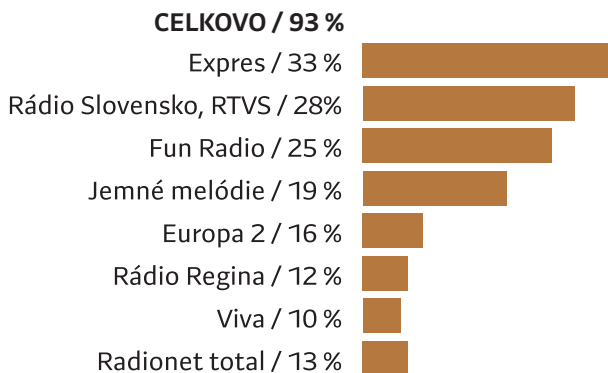
Nahliadnime v záverečnej časti kapitoly bližšie na novinársku činnosť a aspekty, ktoré ju ovplyvňujú.

ČÍTANOSŤ A SLEDOVANOSŤ JEDNOTLIVÝCH TYPOV MÉDIÍ

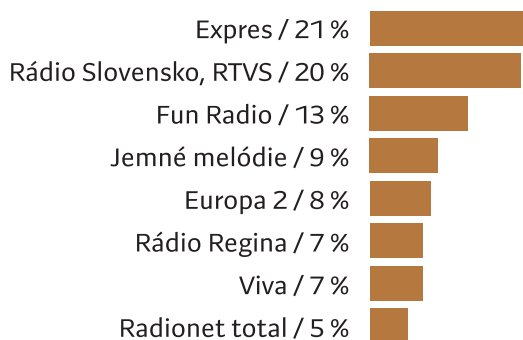
Na Slovensku robí pravidelné prieskumy čítanosti, počúvanosti a sledovanosti agentúra Median. Dlhodobo je u nás najsledovanejšou televíziou Markíza a najpočúvanejším rádiom Expres, najčítanejším denníkom Nový čas a týždenníkom Plus sedem dní. Prieskum urobený v termíne 2. 4. – 16. 9. 2012 na vzorke 4 292 respondentov, občanov Slovenskej republiky vo veku 14 až 79 rokov, monitoroval 44 rozhlasových staníc, 69 televíznych staníc a štyri teletexty. Viac informácií o metodike prieskumu a správnom čítaní výsledkov nájdete na stránke www.median.sk.

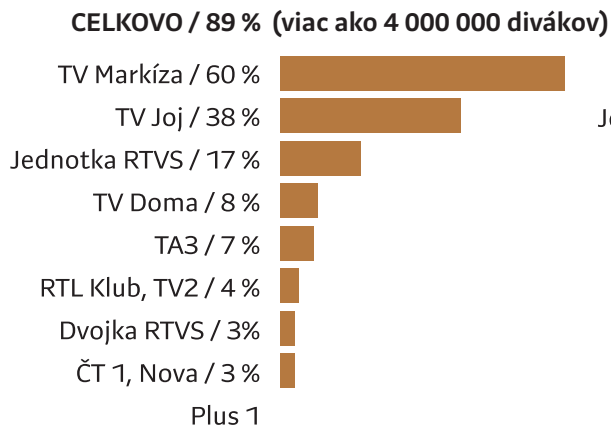
Graf 1: Počúvanosť rádiá „počúval včera“

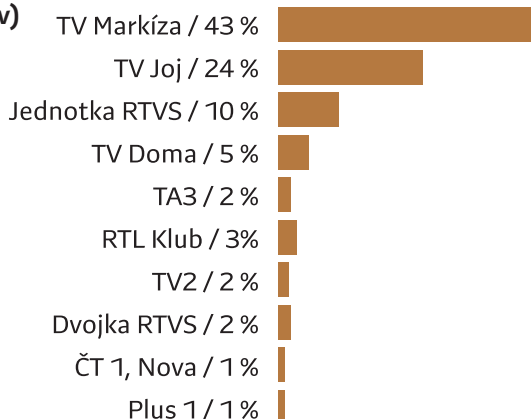
Graf 2: Počúvanosť rádiá „počúval minulý týždeň“

Graf 3: Počúvanosť rádiá „podiel na trhu“

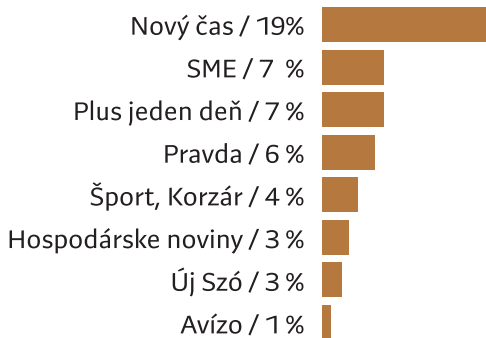

Graf 4: Sledovanosť televízie — celkovo

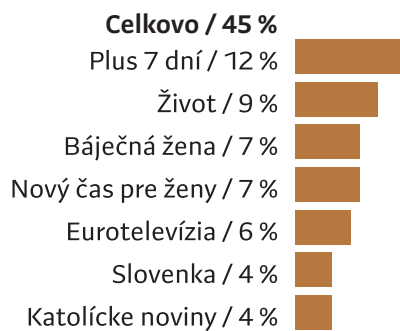

Graf 5: Sledovanosť televízie — podiel na trhu

Celkovo posledné vydanie / 37%
Celkovo za posledných 14 dní / 76%

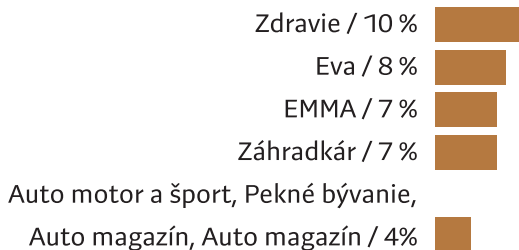

Graf 6: Čítanosť — denníky

Graf 7: Čítanosť — týždenníky

Celkovo / 48 %

Graf 8: Čítanosť — mesačníky

KLÚČOVÉ SLOVO PRE MÉDIÁ: PEOPLEMETRE

Peoplemetre sa využívajú vo viac ako 50 krajinách a viac ako 41 000 domácnostiach. Týmito prístrojmi sa meria sledovanosť jednotlivých staníc — pre potreby médií aj ich reklamných partnerov. Ako uvádza spoločnosť TNS na svojej webovej stránke: „Odhady sledovanosti sa používajú pri tvorbe cien komerčného vysielacieho času a plánovanie televíznych reklamných kampaní.

Na Slovensku je spoločnosťou, ktorá poskytuje médiám informácie o sledovanosti spoločnosť TNS (<http://www.tns-global.sk/tv-audience-measurement>). Meria sledovanosť televíznych staníc. Má tiež zmluvy na prieskum rádii a meranie čítanosti celoštátnych a odborných novín a časopisov.

Prevádzkovatelia vysielania využívajú údaje o sledovanosti na vyhodnotenie úspešnosti programov a návrh budúcej programovej štruktúry. Merania si objednáva spoločnosť PMT, v ktorej majú svoje zastúpenie RTVS, TV Markíza, TV Joj, TA3 a Asociácia mediálnych agentúr. Je to momentálne najpresnejší spôsob merania diváckeho záujmu a ich čísla sú smerodajné pre programovanie aj komunikáciu s reklamnými partnermi

Podľa najnovších informácií, na Slovensku má peplemeter asi 1 200 domácností, sledujú divácky výber asi 3 600 ľudí (v Bratislave je to asi 80 rodín). Ich skladba zodpovedá demografickému obrazu Slovenska — vekovo, vzdelaním, prístupom k signálu. Ide o náhodný výber a domácnosti, ktoré majú peplemeter, podpisujú mlčanlivosť, sú utajené. V prepočte na počet obyvateľov teda jedna rodina s peplemetrom zastupuje asi 4 500 ľudí a jeden divák s peplemetrom reprezentuje asi 1 500 divákov.

Peplemeter funguje tak, že každý, kto si v danej chvíli zapne televízor, sa prihlási pod svojim vlastným menom. Keď príde ďalší člen rodiny, prihlási sa rovnako. Keď odchádza prvý človek, televízor ďalej beží, odhlási si len svoje meno. Preto sa dá presne určiť, akí ľudia a v akom veku sledujú konkrétne programy s niekoľkosekundovou presnosťou.

Médiá dostávajú výsledky meraní spätne, o deň neskôr. Analytické oddelenia v nich sa venujú rozborom sledovanosti jednotlivých relácií, sledovanosť sa stala v posledných rokoch veličinou, ktorá rozhoduje o zaradení a dokonca aj o stiahnutí relácií.

KOMUNIKÁCIA S MÉDIAMI — Z DRUHEJ STRANY

Ak komunikujete s novinármi:

- Buďte struční a konkrétni, vystupujte pokojne, sebaisto, dôveryhodne. Na publikum často pôsobí významnejšie to, ako vystupujeme a vyzeráme, než to, čo hovoríme.
- Nezabudnite sa na začiatku predstaviť, kto ste a čo robíte, aká je vaša funkcia — aby novinári vedeli, s čím od vás môžu rátať, na čo im môžete a nemôžete odpovedať.
- Nebojte sa sami spýtať — väčšina novinárov ochotne vysvetlí, čo sledujú, o čom chcú informovať, na čo sa chcú pýtať.
- Ak vás otázka zaskočí (napríklad telefonicky), vyžiadajte si čas na prípravu na odpoveď. Pokiaľ slúbite, že sa sami ozvete späť, dodržte slovo.
- Pokiaľ vôbec neviete ako odpovedať na otázku, priznajte to — je to lepšie než sa vykrúcať a dať nejasnú odpoveď. Skúsení novinári to odhalia a vaša vlastná odpoveď vás môže v najhoršom prípade zosmiešniť či postaviť do nepekneho svetla.
- Nenechajte sa vlákať do komentovania niečoho, o čom neviete, o čom ste nepočuli.
- Nerozlišujte medzi rozhovorom naživo a rozhovorom nakrúcaným vopred. Pred mikrofónmi, kamerami, ale aj pri telefonáte vystupujte vždy, ako keby išlo o vysielanie. Vážte každé slovo, ktoré poviete.

- Vyhýbajte sa fráze „no comment“ — vždy vysvetlite, prečo vec nemôžete komentovať.
- Novinári dokážu oceniť niečo podstatne nové, čo osvetľuje príčiny, uvádza do súvislostí, dodá vysvetlenie, priblíži pozadie. Ak ide o neoficiálne stanovisko, vždy na to dopredu upozornite.
- Pri dlhšom alebo komplikovanejšom rozhovore majte po ruke niečo, čo vám môže získať cenné sekundy pre prípad, že by ste ich potrebovali na premýšľanie nad odpoveďou — pohár vody, dokumenty, tabuľky, ...
- Neklamte novinárom a nehádajte sa s nimi — nič tým nedosiahnete.
- Udržiavajte s médiami dobré vzťahy, je to jednoduchšie než vymýšľať „vojnové“ akcie.

ETIKA A ETICKÉ KÓDEXY

Mnohé redakcie slovenských médií majú nepísaný etický kódex, viaceré sa riadia písaným. Snahou všetkých redakcií je podporovať profesionálne správanie sa novinárov aj posilňovanie dôvery verejnosti. Hlavnými ustanoveniami sú pravidlá týkajúce sa pravdivosti, nemanipulovania s faktami, prácou s informáciami, občianskej slušnosti, aj odlišením čistých spravodajských informácií od subjektívnych komentárov. K tomu patrí aj zodpovednosť za svoju prácu a neustále sa zdokonaľovanie, vzdelávanie a profesijný rast.

Etický kódex platný pre všetkých novinárov pripravil *Slovenský syndikát novinárov* v roku 2011. Jeho zámerom je:

- 1) Stanoviť záväzné pravidlá správania pre členov Slovenského syndikátu novinárov (ďalej len „SSN“) a iných profesijných organizácií, vydavateľstiev, vysielateľov, tlačových agentúr, poskytovateľov informačnej služby, internetových portálov, redakcií, či jednotlivcov, ktorí sa rozhodnú k nemu pristúpiť.
- 2) Služiť ako návod pre ostatných profesionálnych aj amatérskych redaktorov, komentátorov, editorov, kameramanov, fotografov, grafikov, bloggerov, či iných autorov, ktorí sa podieľajú na vytváraní mediálnych obsahov v televízii, rozhlase, tlači, alebo na internete.
- 3) Informovať verejnosť o zásadách novinárskej práce.

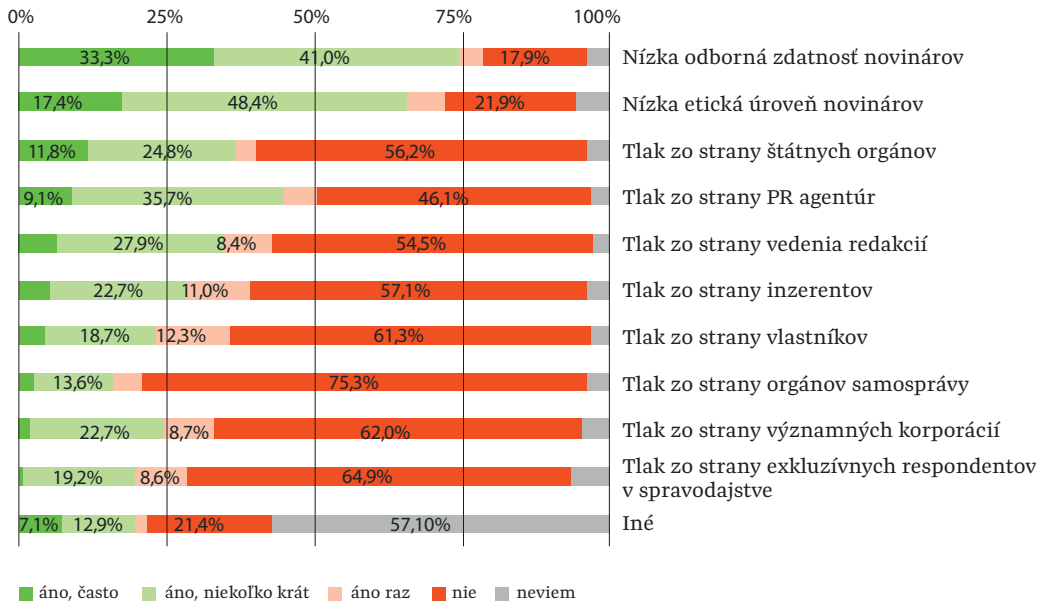
Zdroj: Etický kódex Slovenského syndikátu novinárov <http://www.ssn.sk/eticky-kodex-novinara/>.

Slovenský syndikát novinárov rieši vzťah novinárov k verejnosti, repondentom (objektom jeho záujmu), zdroju informácií, redakcii, kolegom. Zaujímavé ustanovenia sa týkajú cenzúry, ktorou sa myslí obmedzovanie potlačenie alebo nezverejnenie informácií a kódex ju považuje za nezlučiteľnú s novinárskou prácou a zakazuje ju.

NOVINÁRI A MEDIÁLNE PROSTREDIE (Z ICH POHĽADU)

Prieskumy týkajúce sa médií nie sú príliš časté, sú vysoko nákladné. Jeden z najvýznamnejších robili v roku 2008 Slovak Press Watch, Mr. THIN a Donath-Burson-Marsteller. Jeho cieľom bolo zmapovať názory žurnalistov z najdôležitejších slovenských médií na vybrané problémy slovenského mediálneho prostredia, identifikovať faktory, ktoré majú podľa novinárov najvýraznejší negatívny vplyv na kvalitu práce médií na Slovensku a načrtnúť hranicu medzi prijateľným a neprijateľným správaním zo strany aktérov mediálneho prostredia — firiem, PR agentúr, ako aj novinárov samotných. Robili ho prostredníctvom internetu medzi reportérmi printových a elektronických médií, na otázky odpovedalo 165 novinárov. Podľa nich mnohí sa vo svojej práci stretli s ponúkaním daru a snahou ovplyvňovať od PR agentúr. Novinári im aj firmám tiež zazlievajú dotieravosť a snahu o zasahovanie do reportáží a skresľovanie faktov. Vo vlastných radoch im prekáža neprofesionalita, vedomé skresľovanie informácií, porušovanie práva na súkromie a prijímanie pozornosti.

Viacerí sa stretli s istou mierou ovplyvňovania. Viac ako každý desiaty s tlakom zo strany štátnych orgánov, pätina zo strany inzerentov a veľkých korporácií.

Zdroj: © 2008 Slovak Press Watch a Donath-Burson-Marsteller alebo SPW a DBM, 2008

Obr. 8: Miera ovplyvňovanie novinárov

NOVINÁRI A DÔVERA VEREJNOSTI

Každých 8–9 rokov robí „Výskum európskych hodnôt“ prieskum v niekoľkých desiatkach krajín – niektoré sa týkajú aj dôvery k tlači. Ide o reprezentatívne prieskumy na vzorke vo veku 18+. Na otázku o dôvere k tlači sú možnosti odpovede: úplne dôverujem, skôr dôverujem, skôr nedôverujem, vôbec nedôverujem. Posledný takýto prieskum robili v roku 2008. Súčet oboch pozitívnych odpovedí je 34 %. V roku 1991 to bolo 40 % a v roku 1999 to bolo 49 %.

Dôveru v médiá skúma v celej Európskej únii Eurostat v takzvanom Eurobarometri. V poradí 11. prieskum verejnej mienky od vstupu Slovenska do EÚ sa konal 30. 10. – 15. 11. 2009, nesie číslo 72. Zaoberal sa názormi obyvateľstva na aktuálne otázky európskej politiky, dôverou v národné a európske inštitúcie ako aj dôverou občanov k médiám. Odpovedalo 1 040 ľudí. Otázka o dôvere k médiám sa objavila po jeden a pol roku.

„Podľa tohto Eurobarometra majú Slováci vysokú mieru dôvery k médiám, pričom rozhlasu dôveruje 75 % občanov (o 17 percentuálnych bodov viac ako v EÚ27) a televízii 74 % (o 25 percentuálnych bodov viac ako v EÚ27). Tlači dôveruje 55 % občanov, čo je však stále o 13 percentuálnych bodov viac ako je priemer EÚ27.“

Zdroj: Eurobarometer 72.

Tipy na zaujímavé stránky o médiách

<http://medialne.etrend.sk/>

<http://www.celamko.blogspot.sk/>

<http://www.omeiach.com/>

<http://www.omeiach.blog.sme.sk/>

Bibliografia:

DONATH, M., 2003: Prieskum medzi slovenskými novinármi, Praha/Bratislava. Agentúra Michal Donath Donath-Burson-Marsteller. Dostupné na: http://www.dbm.cz/pfile/2prieskum_medzi_slovenskymi_novinarmi.pdf

Internetové zdroje:

<http://aktualne.atlas.sk/mimovladky-vyzyvaju-fica-aby-v-bruseli-nezabudol-na-nas-vidiek-a-prirodu/slovensko/politika/>
<http://auto.sme.sk/c/4388063/ekologia-a-luxus-na-autosalone-v-soule.html>
<http://auto.sme.sk/c/5997016/bmw-podlahlo-ekologii-predstavilo-elektromobil-a-hybrid.html>
<http://brocko.blog.sme.sk/c/59381/Ekologia-po-slovensky.html>
<http://glosikova.blog.sme.sk/c/180296/Dobrovolna-skromnost.html>
<http://komentare.sme.sk/c/3508656/ekologia-tema-buducnosti.html>
<http://komentare.sme.sk/c/4034360/ako-sa-sklada-skladka.html>
<http://komentare.sme.sk/c/4996530/stlpcek-mariana-leska-zly-sen.html>
<http://petrovic.blog.sme.sk/c/15166/Prakticka-ekologia-pre-kazdeho.html>
<http://siit.webnoviny.sk/zaujímavosti/divny-pristup-alebo-ekologia-podla/20401-clanok.html>
<http://tech.sme.sk/c/4892657/amazonske-odlesnovanie-neobstoi-ani-ekonomicky.html>
<http://tech.sme.sk/c/6617582/summit-o-znizovani-emisii-hosti-ich-najvacsi-producent.html>
<http://tlacovespravy.sme.sk/ts/1635/ikea-je-zelensia-aj-vdaka-zse-energia/#rf=wg-f>
<http://www.euractiv.sk/veda-a-vyskum/clanok/vyskum-morskej-biodiverzity-ma-napriek-pokroku-stale-vela-pred-sebou-020357>
<http://www.sme.sk/c/2063276/podstata-veci.html>
<http://www.ssn.sk/eticky-kodex-novinara/>
<http://www.tns-global.sk/tv-audience-measurement>
http://www.webnoviny.sk/slovensko/urady-mobilnu-aplikaciu-ciernych-skl/584231-clanok.html?from=suggested_articles
<http://zena.sme.sk/c/4917502/ekologia-by-mala-vychadzat-z-vnutra-cloveka.html>

Priemyselná revolúcia umožňuje produkciu bohatstva, ale tiež výraznú polarizáciu v rozdelení príjmov. Umožnila nebývalý rast materiálneho zabezpečenia a vývoj nových a stále dokonalejších technologických vymožeností. Vnútoraná prázdnota a konzumná neusporiadanosť sú hlavnou príčinou dnešnej, nielen ekologickej krízy. Rozhodne v najbližšej dobe z tejto planéty neutečieme, musíme sa teda naučiť tu žiť. V rámci jej priestorových, energetických i surovinových limitov. Lenže tieto vonkajšie limity nie sú to najťažšie na prekonávanie. Sú tu i „vnútorné limity“, naše vlastnosti, túžby, nedostatky. To, ako dnes vyzerá dnešný svet, je z veľkej miery odrazom stavu nášho vnútra. NOVÁČEK (1998).

Spoločnosť nie je abstraktná masa ľudí. Je to mozaika konkrétnych osôb s určitými vzťahmi k sebe aj ostatným, s istými hodnotami, životnými postojmi, túžbami a snami. Čo nás robí šťastnými? Aké máme sny? A čo nás láká?

Ivan VERNÝ

**Tichá voda brehy myje:
pohľad procesorientovaného
psychológa**

„V procesorientovanej psychológii sme presvedčení, že lídri majú na sebe pracovať, aby v sebe spracovávali vnútorné konflikty, lebo tie sa zrkadlia vo svete a naopak svetové konflikty sa zrkadlia v našom vnútri. Pre výcvik týchto schopností ponúka procesorientovaná psychológia takzvanú vnútornú prácu, či prácu so sebou: vnímanie a vedomé ovplyvňovanie vnútorných procesov pre prehĺbenie vedomia a meditatívne, kreatívne, imaginatívne a expresívne techniky. Podporujeme prejav toho, čo má človek na srdci — to tiež patrí k schopnostiam vedúcich osobností. Je pre nás dôležitá atmosféra rešpektujúceho skúmania a zdieľania, hravej a dobrodružnej bádavosti a hlavne ochota spoznávať seba a druhých.“

Ivan VERNÝ

psychiater a psychoterapeut / Švajčiarsko

Ivan Verný je pôvodom zo Slovenska. Niekoľko desaťročí žije, pracuje a učí vo Švajčiarsku. Venuje sa Procesorientovanej psychológii (POP); je učebným terapeutom a supervízorom pre inštitúty POP vo Švajčiarsku, Česku a na Slovensku.

Tichá voda brehy myje: pohľad procesorientovaného psychológa

Mám strach, že nedokážem napísať, čo je očakávané a potrebné, lebo nie som publikujúci pedagóg. Doteraz som prednášal a v rámci toho odovzdávam študentom len krátke úvody do témy a ponúkam najmä praktické cvičenia vedúce k získavaniu vedomostí cez vlastné skúsenosti.

Dnes som sa zobudil skoro ráno s bolestivo stiahnutým žalúdkom a keď som začal rozmýšľať o texte, ktorý mám napísať, hneď ma zalial pot. Keďže chcem napísať kapitolu o vnútornej práci, či práci na sebe, tak som si dnes ráno popracoval. Zintenzívnil som bolesť, ktorá mi pripomenula moje detstvo, keď ma bolievalo brucho: v noci, ráno keď som mal ísť do školy. Išiel som — so strachom. Strachom z diktátu, z písomky alebo z bitky na školskom dvore. Akonáhle som venoval môjmu bruchu trochu láskavej pozornosti, prestalo ma bolieť.

Sústredil som sa na horúčavu a vnímal som napätie a vzrušenie miešané s úzkosťou, ako to poznám z chvíľ pred verejným vystúpením — mám trému. Mám trému, hoci už tridsať rokov vyučujem. Mám trému, hoci to, čo mám napísať, som už viackrát vysvetľoval. Mám trému, lebo ide o prezentáciu, o predhovor a možnosť zlyhať a to mi ešte stále naháňa strach. Toľko k suverenite, ktorá je očakávaná od verejných osobností.

Vyrastal som v spoločnosti, kde vedomosti znamenali určitú úroveň a status, kde som toho musel veľmi veľa vedieť, inak by som prepadol — v škole aj spoločensky. Tento strach sa vynára v skúškových situáciách — ako je pre mňa písanie článku, či kapitoly pre učebnicu.

Keď som si uvedomil, akú mám trému, vedel som, že musím vstať, dať sa do pohybu, urobiť niečo kreatívne, rozmýšľať o tom, ako čo najlepšie vysvetlíť to, čo mám na srdci a začal som sa cítiť pokojnejší a istejší.

Keď som sa osprchoval, išiel som do kuchyne. Na našom balkóne bol už týždeň tekutý pomarančový džem. Nepodaril sa mi na prvý pokus. Dnes ráno som otvoril všetky poháre a džem nalial späť do hrnca, pridal pektín a dal mu (a sebe) novú šancu, aby sa mi môj produkt podaril. A vyšla z toho marmeláda so správnou konzistenciou.

Prečo o tom píšem? Moja tréma a moja nespokojnosť, moje vysoké očakávania a sloboda učiť sa z chýb a dať sebe aj druhým ďalšie šance sú pre mňa jednoduchou a zároveň dôležitou lekciou. Moji americkí známi hovoria: „You never get a second chance to make a first impression.“

A ja odpovedám: „But you do get a chance to make another impression, a different one.“⁴¹⁾

Tak, a môžem začať hovoriť o koreňoch procesorientovanej psychológie alebo o procesovej práci, ako to tiež nazývame...

PRAMENE PROCESORIENTOVANEJ PSYCHOLÓGIE

Zakladateľ procesorientovanej psychológie (POP) **Dr. Arnold Mindell** prišiel do Zürichu ako fyzik z **Massachusetts Institute of Technology** v USA, aby robil štúdie o „poli“* a synchronicite. Keď začal vo Švajčiarsku snívať a jeho sny ho silno zamestnávali, poslal ho kamarát k Márii Louise von Franz, spolupracovníčke psychiatra Dr. Carla Gustava Junga. Mindell sa u nej rýchlo cítil ako doma, lebo Jung mal už dávno záujem o spojenie analytickej psychológie a prírodných vied a dopisoval si s niekoľkými fyzikmi a chemikmi. Rozhodol sa študovať analytickú psychológiu a venoval sa intenzívnemu skúmaniu snov a práce s nimi. Keď ochorel na reumatickú artritídu, analytický prístup mu nepomáhal. A tak sa začal zaujímať o prácu s telesnými symptómami. Študoval

⁴¹⁾ „Nikdy nedostaneš druhú šancu urobiť prvý dojem.“ A ja odpovedám: „Ale dostaneš ďalšiu príležitosť urobiť iný dojem.“

rozličné druhy psychosomatických prístupov a psychoterapie zamerané na telo (tzv. body-psychotherapy). Všimol si, že on, ako aj mnoho jeho klientov, prežíva obdobu svojich snov v telesných symptómoch a naopak.

*Podľa MINDELLA (1992) sú polia prirodzené javy, ktoré zahŕňajú všetkých, sú všadeprítomné a vyvíjajú sily na predmety nachádzajúce sa v nich. Príklad z fyziky: ak pod papier položíte magnet a na povrch papiera rozsypete kovové piliny, potom môžete pozorovať silové pole magnetu, ktoré usporiada tieto kovové čiastočky.

„Myslíme si, že manažujeme a organizujeme svoje životy a skupiny, ale v skutočnosti nás polia ovplyvňujú a organizujú tak isto ako my ovplyvňujeme ich. I keď polia nie sú voľným okom pozorovateľné, dokážu byť rovnako doterňé a problémové ako nepodarený škriatok.“ (MINDELL, 1992)

C. G. Junga fascinovala **alchýmia** ako metafora vnútornej transformácie a to hralo dôležitú rolu na začiatku Mindellových jungiánskych štúdií, podobne ako aj **taoizmus** a jeho **vnímanie a sledovanie prírodných fenoménov**. Taoisti sa snažili žiť v súlade s prírodou a jej zmenami, lebo verili, že keď človek žije v súlade s ňou, tak žije v harmónii. To znamená sledovať svoje a cudzie signály, momentálne vnímanie a náležite tomu prispôbovať správanie. Základom je presvedčenie, že všetko, čo je potrebné, sa už vyskytuje v danej situácii a treba sa len prispôbiť plynutiu prírody. Taoisti študovali a popisovali pôsobenie okolia na osobnosť a naopak. Mindell poznal I-ťing skoro naspamäť.

I-ťing je starý veštecký systém, nazývaný tiež Knihou premien. Podľa jednej z najznámejších legiend je jeho autorom čínsky cisár Fu Si. Dnes je I-ťing jednou z piatich základných čínskych filozofií a pravdepodobne jedným z najstarších dodnes používaných spôsobov veštby na svete.

V nejasných situáciách sa v skupine hodilo mincou a čítali sa staré čínske interpretácie popri tom, ako sa spoločne pracovalo na danom probléme. Mindell si všimol, že keď vnímal, podporoval a ďalej rozvíjal spontánne snové procesy, tak jeho klienti nachádzali vhľady a kreatívne riešenia pre svoje problémy.

Šamanská kultúra a jej **vzťah k iným realitám a k zmeneným stavom vedomia** sú tiež dôležitou časťou koreňov analytickej a procesorientovanej psychológie. Mindell sa dôrazne odvoláva na knihy antropológa Carlosa Castanedu a jeho šamanského učiteľa Don Juan Matus.

Teleológia je dôležitým filozofickým konceptom, o ktorom sa zmienil už Platón a Aristoteles, pričom C. G. Jung ho rozvinul ešte ďalej: to čo sa deje má zmysel a význam, ktorý nás vedie k naplneniu určitého inherentného (vnútorného) cieľa. Aristoteles na vysvetlenie použil ako príklad malý žaluď, z ktorého vyrastie veľký dub. Každý životný impulz má teleologický vývojový smer.

Individuácia je Jungov základný a teleologický koncept. Je to prirodzená tendencia individuí vyvíjať sa do samostatnej a celistvej osobnosti.

SKUPINOVÉ POLIA A TYPY ROLÍ

Ako učiteľ analytickej psychológie Dr. Arnold Mindell viedol skupiny študentov a zaujala ho **dynamika skupinového poľa**, vynáranie rolí resp. hraníc voči tomu, s čím sa skupina neidentifikovala a postupne vyvinul spôsobom a teóriou práce so skupinovým procesom (MINDELL 1992, 1997, 2000, 2002). V skupinovom poli existuje niekoľko základných pravidiel a obsahuje určitý počet rolí napr. šéf, asistent, spolupracovník; alebo matka, otec, starí rodičia a iné osoby s mocou a vplyvom, deti. Role nie sú lokálne, to znamená, že sú neosobné a môžu byť obsadené „hocikým“, kto sa cíti nimi pritiahnutý, upútaný.

Neobsadené role (keď sa nenájde nikto, kto by rolu zastúpil, či prebral) **nazývame role ducha**. Ako príklad uvediem pár, ktorý túži po dieťati, alebo ktorý ho počal, ale neporodil. V tomto prípade má rolu ducha dieťa. Keď študenti klebetia o prísnych pedagógoch, tak tá prísnosť má rolu ducha. Keď sa vo finančnej kríze vyhráza prepúšťaním, tak kríza je duchom.

Každá rola môže byť obsadená viac ako jednou osobou. Napríklad okrem definovanej vedúcej osoby sa každý, kto má momentálne dobrý nápad a dokáže ho prezentovať, resp. získa si pozornosť skupiny, stane momentálnym lídrom. Tak isto sa môže každý stať v danej skupine expertom alebo obetným baránkom, brzdiateľom atď.

Každá osoba má prístup k viac ako len k jednej roli. To znamená, že som zároveň sám sebe šéfom, manželom mojej ženy, ktorá je aj mojou zamestnankyňou v práci, ale som aj jej kolegom a vymieňame si názory o komplikovaných prípadoch. V tej istej práci som psychoterapeutom a psychiatrom, som asistentom, keď preberám a odovzdávam správy svojim kolegyniam, resp. keď spracovávam faktúry a som aj upratovačom, keď umývam riad alebo upratujem svoje veci. Okrem toho máme ako kolegovia priateľské vzťahy, čiže mám aj rolu priateľa.

Mindell zdôraznil **nestály, krátkodobý a neosobný charakter rolí** a nazýval ich „Zeitgeist“ (duch času), čím chcel zároveň naznačiť, že si Zeitgeist vyberá, ktoré role majú byť obsadené, vnímané a spracované v danom poli a v danom okamihu. Niektoré role sú uznávanejšie, obľúbenejšie, ľahšie sa do nich vstupuje, iné sú menej obľúbené a často vytesnené. Aj keď majú role neosobný charakter, treba si dávať pozor, či sa určité individuá nedostávajú príliš často do tých istých rolí, ktoré by mohli zodpovedať aj ich prístupu k moci alebo naopak odstupujúcemu (vzdialenosti) od nej. Skupinové procesy by mali byť moderované tak, aby mal každý šancu opustiť rolu, do ktorej sa dostal a prenechať ju poľu, v ktorom je konštelovaná. Chápeme to tak, že facilitátor/ka rekapituluje, čo sa deje a upozorňuje na to, čo bolo vyjadrené ako časť role a nielen ako osobný prejav.

V POP nerozlišujeme teoreticky medzi vonkajšími rolami v skupinách a vnútornými rolami v individuálnom svete či prežívaní. Takúto vnútornú rolu nazývame **snová postava** (*dreamfigure*). Snové postavy sa objavujú v snoch, telesných symptómoch, projekciách, komplexoch a iných subjektívnych skúsenostiach. Obe — role aj snové postavy, sú pre nás časťou väčšieho poľa, ako rozličné funkcionálne zbierky špecifických vlastností, schopností a identít, ktoré sa vynárajú z hlbokých pocitov a zážitkov v danom poli. Samozrejme, že sa objavia aj vnútorné konflikty, väčšinou medzi zvyčajnou, teda uznávanou a vnútornou, alebo marginalizovanou (potláčanou) rolou.

Niekoľko sa napríklad hodnotí ako usilovný, efektívny a ambiciózny, ale naopak sníva sa mu o lenivcoch, alebo je fascinovaný v zoolgickej záhrade leňochodmi a nevie sa od nich odpútať. Jeho vnútorný pohonič (u niekoho to bol otec alebo mama) mu hovorí: „Je vždy dosť roboty, tak sa pohni!“ alebo „Najprv práca, potom zábava.“ Jeho vnútorný kritik, alebo pracovná atmosféra okolo neho mu bráni si len tak, bez dôvodu sadnúť, nič nerobiť, len sa kochať, alebo čítať knihy, ktoré nie sú profesionálne dôležité. Napríklad v jednom švajčiarskom dialekte sa používa to isté slovo pre únavu ako pre lenivosť. A lenivosť je morálne neprípustná. Ak sú takéto zákazy veľmi silné, tak je prakticky nemožné odpočívať. Títo ľudia sú vždy aktívni a dostanú prestávku či povolenie zotaviť sa, len keď sú chorí.

Každý z nás sa neustále pohybuje v komplexných vzťahoch medzi vnútornými postavami či tendenciami a každodennými (zvyčajnými) identitami a aktivitami. Tento konflikt záujmov je príležitosťou pre vnútorný rozvoj. Naša osobnosť sa vytvára a vyvíja pomocou interakcií a konfliktov takisto, ako sa skupiny vyvíjajú pomocou dialógov, debát a kreatívnej komunikácie.

Tento text píšem okolo Silvestra a ako mnoho iných ľudí mám jedno novoročné predsavzatie: chcem 2 — 3-krát týždenne šliapať ráno do práce a večer na vlak. To je asi dvakrát 25 — 30 minút; dobrá rozcvička pre moje starnúce srdce, príležitosť spáliť trochu energie (možno dokonca trochu schudnúť) a rozmýšľať o začínajúcom a končiacom dni, čiže otužovanie a psychohygienu v jednom. K tomu ma napadá malá anekdota:

Pijan stojí pri bare a rozmýšľa, či si dá ešte jeden štamperlík:
„Hlava hovorí nie, brucho chce ešte jeden — múdrejší ustúpi!“

Rozmýšľam, ako bude moje brucho, môj vnútorný sabotér, podporovať moju lenivosť: „Už toľko pracuješ (pre celý svet), uľahči si to a choď z domu neskôr, cestuj električkou, veď teraz v zime je tma, keď ideš do práce a opäť tma, keď sa z nej podvečer vraciaš ...“.

Na druhej strane sa ozve rozvaža: „Prechádzka ti urobí dobre. Ráno i večer ťa to osvieži, budeš mať viac energie a urobíš niečo pre svoje zdravie.“

„Ale keď tu je tak často zlé počasie a mne sa nechce vstávať ešte skôr ako doteraz!“
Pozor, pohodlie je silný argument! Hlavne, keď má jedna strana naozaj pocit, že veľmi veľa pracuje. Tu treba zlepšiť argumentáciu, alebo sa dohodnúť.

„OK, počujem, že oceňuješ pohodlie, čiže ak pôjdem dvakrát týždenne peši na tréning, tak si dovolím šliapať len raz do týždňa do a z práce, alebo začnem jedenkrát týždenne šliapať a budem to pomaly stupňovať.“

„Aj tak si myslím, že to nevydržíš, lebo budeš veľa na cestách a takéto cvičenia potrebujú zvyk.“

„Presne, potrebujú vytrvalosť. Budem to cvičenie tak dlho začínať a upevňovať, kým z neho nevznikne potreba a zvyk — aspoň do jarných prázdnin.“

Cvičenie:

Navrhujem vám podobné malé cvičenie — **externalizovaný vnútorný dialóg**:

- vyberte si niečo, čo ste si už raz predsavzali a má to pre vás ešte stále alebo opäť význam,
- vytvorte si vnútorný dialóg, v ktorom budete externalizovať rozličné názory,
- zvolte pre každú vnútornú časť jednu pozíciu v miestnosti (alebo v parku — ak to chcete robiť vonku),
- vstúpte do pozície predsavzatia a krátko popíšte, čo chcete dokázať (robiť, dosiahnuť)
- postavte sa do (o-)pozície vnútorného sabotéra či spochybňovača a oponujte,
- pohybujte sa medzi pozíciami a nechajte vytvárať externalizovaný vnútorný dialóg, kým dosiahnete (realistickú!) dohodu, alebo nebudete vedieť ako ďalej,
- nájdite tretiu **meta-pozíciu** pre „**metakomunikátora**“, ak neviete ako ďalej a v tejto pozícii hľadajte, čo by tie dve opozičné strany potrebovali, aby sa mohli niekde stretnúť,
- vstúpte následne do jednej z rolí a pokračujte v rolovom hraní, až pokým nájdete kompromis tzv. win-win riešenie,
- dosiahnutie uspokojujúceho riešenia pre obe strany odmeňte — dajte si čaj a pochváľte sa.

Metakomunikátor/ka je vnútorná postava s neutrálnym a skôr vlúdnyim postojom. Bez hodnotenia popisuje čo sa deje. Nedáva žiadne rady. Predstavte si, že sa s niekým rozprávate a niekto neutrálne popisuje: teraz si zvýšil/a hlas; aha, ona sa usmieva; mraky sa zbierajú; atmosféra sa uvoľnila; je čas obeda a pod., bez toho, či má úsmev, zvýšený hlas alebo uvoľnená atmosféra pozitívny vplyv na priebeh podujatia alebo nie.

ŠTRUKTÚRA PROCESOV

Každý životný proces má štruktúry, ktoré sa dajú popísať:

- a) **primárna štruktúra:** to, s čím sa stotožňujeme (1°)
- b) **sekundárna štruktúra:** to, čo nám je cudzie, ale sa nás nejako dotýka, je pre nás sekundárne (2°).

To čo oddeľuje 1° (ja, moje, úmysel) od 2° (nie-ja, cudzie, túžba, iritácia, to čo sa mi deje) voláme **hranica**. Hranica ochraňuje 1° proces a pozostáva z presvedčení o tom, prečo je správne zostať tak, ako to doteraz bolo. Hranica vzniká v (sub-)kultúre či tradícií, v ktorej sme vyrastali a je chránená a reprezentovaná hraničnými čiže snovými postavami, ktoré zosobňujú (často veľmi kritické) názory proti 2° procesu, proti všetkému čo nepatrí do terajšej identity.

Na znázornenie štruktúry procesov by som rád porozprával jednu rozprávku:

TRI KOZY A DRUHÝ BREH

Kde bolo tam bolo, za horami, za dolami žili tri kozy. Žili na strmom a skalnatom brehu rieky. Nebol tam dostatok potravy a tak neboli veľmi spokojné. Pri pohľade na druhý breh videli stráne so šťavnatou trávou, plné kvetov a slnka. Veľmi ich to priťahovalo, ale jediná možnosť, ako sa dostať na druhú stranu divokej rieky bol most. Pod mostom žil troll. Čo myslíte, že je obľúbeným jedlom trolla? Áno, kozie mäso.

Keď použijeme procesorientovaný model, tak skalnatý breh je 1° identita tých troch kôz. Je pre nich všedná a dobre známa. Druhý breh s trávou a kvetmi je neznámy, príťažlivý, je to ich 2° identita, plná neodhalených tajomstiev.

Keď 1° identita už nie je úplne uspokojujúca, nenakrmi tak, ako v minulosti, tak sa rozhodneme hľadať to atraktívnejšie, naplňajúcejšie. Keď niečo dobre funguje, nemusí to byť opravované, ale keď nás niečo nenaplní, tak budeme hľadať nové riešenia, ktoré sú na druhej strane mosta. Rieka v príbehu je hranica a troll je hraničná postava. Hranica oddeľuje to, čo nám je známe, s čím sa stotožňujeme od vynárajúceho sa neznámeho, alebo od sekundárneho, nám cudzieho. Hraničná postava zastupuje presvedčenia, hodnoty a postoje, ktoré nás udržujú v našej zvyčajnej, primárnej identite.

Poruchy, resp. to čo nás ruší, čo nám vadí, vedie k zmenám: nie sme úplne spokojní, budeme sa musieť pohnúť a budeme sa musieť zaoberať hranicou/mostom a s „pohraničiarimi“/trollmi. Druhé komponenty, ktoré vytvárajú zmeny, sú atraktivity (príťažlivosti). Pozrite sa cez rieku a uvidíte tam šťavnatú trávu, kvety, slnko a teplo, všetko, o čom už dávno snívate.

Táto, asi päťstoročná rozprávka je veľmi jednoduchý model zmien. Ukazuje, že proces je prirodzenou súčasťou rastu a vývoja, len sa musíme naučiť, ako ho vnímať a ako s ním zaobchádzať.

A naspäť k rozprávke: tie tri kozy, malá, stredná a veľká, chcú ísť na druhú stranu mosta a prvá, ktorá sa odváži ísť je malá, ktorá je naozaj hladná. Ako kráča opatrne cez most, vyskočí pred ňu troll a zakričí: „Ha, tu som a zožeriem ťa!“ Na to mu malá kozička povie: „Nejedz ma, za mnou ide väčšia, chutnejšia a oveľa šťavnatejšia koza.“ Troll sa pozrie na kozičku a nechá ju prejsť.

Inými slovami: na hranici sa dá dohadovať a dohodnúť s hraničnou postavou, aby nám dovolila ísť ďalej.

Predstavte si, že si už dlhšie niečo prajete, ale je to pre vás drahé. Možno si poviete: „ak budem mesiac obedovať len sendviče, kým to „nesplatím“, mohol/mohla by som si to dovoliť.“ Toto je pokus o dohodu s hraničnou postavou.

Stredná koza ide cez most, situácia sa opakuje. Niekedy je možné použiť ten istý trik viackrát.

Tretia koza vyjde na most a troll jej povie: „Si moja večera a zožeriem ťa!“ Ale tretia koza je naozaj veľká a silná, otočí sa k trollovi zadkom a skopne ho z mosta do divokej rieky, kde sa troll utopí. Všetky tri kozy prešli cez most a žijú na druhej strane brehu sýte, spokojné a šťastné.

Neustálym tréningom sa prechod cez hranicu stáva jednoduchší.

Samozrejme nie vždy je (2°) sekundárny proces atraktívny, lebo tam patrí nielen to, do čoho sa zaľúbime, ale aj to, čím sa cítime rušený napr. telesné symptómy, cudzie a naše iritujúce vlastnosti, to čo niekomu závidíme, to o čom si myslíme, že nedokážeme, situácie vo vzťahoch a pod. Ale aj keď nás 2° nepríťahuje, je vždy šťavnatý a obsahuje pre nás dôležité „vitamíny“, inak by sa nás nedotýkal.

Niekedy sa dá prejsť cez hranicu ľstou, niekedy sa dá preskočiť a niekedy ju treba vedome spracovať a integrovať, ale vždy sa hranicou k vlastnému 2° musíme zaoberať (ako napr. prešibaný „Malý Bubeník“ alebo „Odvážny krajčír“ z rozprávok bratov Grimmovcov, alebo hrdinský James Bond, vrhajúci sa do dobrodružstiev, alebo psychoterapeutická práca na vnútorných zábranách).

MODEL VNÍMANIA

Procesorientovaná psychológia je fenomenologická metóda, ktorá nemá predstavu, ako by mal človek správne žiť, či sa správať. Nás zaujíma sledovanie a podpora toho, čo sa deje (tak, ako to robili taoisti). Orientujeme sa našimi zmyslami a tak rozlišujeme vizuálne, akustické, proprioceptívne (chuťové a čuchové) a kinestetické signály resp. modality, v ktorých vnímame proces ako tok informácií. Definovali sme dve ďalšie komunikačné modality: vzťah a svet, kde sú procesy tiež vnímané pomocou viditeľných, počuteľných (hudba, protesty na ulici, rámus, explózie), cítených (cudzie emócie, zemetrasenie, automobilová nehoda) či čuchových (vôňa kvetov alebo zápach dieselu) signálov. Rozlišujeme stav (niečo ako fotka/momentka) od procesu, ktorý zodpovedá toku rieky alebo pohybu vlaku cez rozličné stanice (= stavy).

POP používa trojrovinový model vnímania, resp. popisuje tri spôsoby vnímania, ktoré sa navzájom dopĺňujú a prelínajú.

1. rovina

Každodenná realita (konsenzuálna realita — KR) popisuje identitu, ktorá sa delí na JA a Nie-JA, resp. Na MY a Nie-MY. Narodili sme sa ako muži či ženy, s určitou farbou kože alebo rasovou príslušnosťou, máme nejaké náboženské vyznanie, stav zdravia a pod. Čím viac zodpovedáme normám okolia, o to väčšiu úctu máme v spoločnosti, v ktorej sa identifikujeme tak ako spoločnosti vytesňujú individú alebo menšiny, ktoré k nim „nepatria“, lebo nezodpovedajú ich normám, tak isto aj my vytesňujeme skúsenosti, ktoré nezodpovedajú našej osobnej identite a stávajú sa marginálne.

2. rovina

Snová realita (neconsenzuálna realita — NKR) obsahuje všetko, čo bolo z každodennej reality vytesnené. Vnímame to ako nočné či denné sny, ako telesné symptómy, ťažkosti vo vzťahoch alebo zmenené stavy vedomia (tranzý a pod.). Kým v každodennej, čiže konsenzuálnej realite to, čo vnímame, môžeme merať a zdieľať s druhými, zážitky v snovej realite sú subjektívne a síce ich môžeme verbálne, alebo umelecky zdieľať, ich prežívanie ostane vždy individuálne, menšinové. Porekadlo: „*Sýty hladnému neverí*“, to vyjadruje dosť jasne.

3. rovina

Tretia rovina je **esencia** — tá sa nám otvára cez to, čo Eugene Gendlin nazýva „felt sense“ = cítený pocit.

Na tejto rovine je všetko so všetkým spojené, tu neexistuje dualita, polarity či opozícia. Fyzik David Bohm to volá „implicitný poriadok“, alchymisti to volali „unus mundus“, austrálski domorodci to volajú „snový čas“. Toto je to, o čom hovoria mystici všetkých náboženstiev (Buddha, Rumi, Hafiz, Rabbi Nachman, Majster Eckhart, Sv. Hildegard z Bingenu). Skúsenosti tejto roviny sa skoro nedajú popísať. Sú ako jemné zmeny atmosféry, ako skúsenosť prepojenosti s veľkým celkom.

Procesová práca sa zaoberá uvedomelosťou všetkých troch rovín vnímania a tým ako sa dopĺňajú. Konsenzuálna realita je príliš jednostranná, pričom veľa konfliktov a ochorení vzniká z vytesnenia nemilých, nechcených zážitkov, alebo častí vlastnej skúsenosti.

Niektu mi raz povedal, že „život je to, čo sa ti deje, napriek tvojím plánom“ a procesorientovanou psychológiou sa snažíme podporovať život tak, ako chce byť žitý.

JA SOM TY

Na hranici vnímania/zorného poľa sa objavujú kmitajúce signály. Keď sa im venujeme, dostávame sa do esenčnej roviny a tá nás vedie preč od oddeľujúcich problémov a k tomu čo nás v hĺbke nášho bytia spája. Takto môžeme druhých pochopiť, bez toho, že by sme im rozumeli. Zodpovedá to africkému princípu **ubuntu** = prepojenosť (Držiteľka Nobelovej ceny za mier Leymah Gbowee: „Som kto som vďaka tomu, čo sme my všetci“ alebo Nelson Mandela: „Ako sa správať tak, aby sa situácia celej komunity zlepšila?“)

Kmitajúce signály sú signály na okraji vnímania, niečo, čo skoro (pod-) vedome priťahuje našu pozornosť. Dajú sa ľahko prehliadnuť, ale ak sa im venujeme. Vedú nás veľmi rýchlo do ľahko zmenených stavov vedomia, ku kreativite, ku kráse, k poézii, k iným ako každodenným poznatkom, čiže na esenčnú rovinu.

Vnútorne cvičenie:

Ako vedome použiť závisť alebo obdiv na zväčšenie svojho repertoáru

- Sadnite si alebo stojte v pohode.
- Spomeňte si na niekoho, kto vám ide na nervy, alebo koho obdivujete.
- Čo to presne je, čo vás ruší resp. čo je obdivuhodné?
- Napodobnite tú osobu, resp. tú vlastnosť, pohybuje sa a hovorte adekvátne.
- Nejde vám to? To je v poriadku. Čo vám v tom bráni?
- Skúste to aspoň raz, čo sa zmení?
- Kedy by ste túto kvalitu mohli použiť?
- Ako si to pripomeniete?

To, čo neuznávame, alebo od čoho sa dištancujeme, je často projektované na druhých, s ktorými sme v konflikte a tam sa objavujú aspekty našich vnútorných, snových postáv. Často je **atmosféra (pole)** medzi osobami veľmi „hustá“, priam hmatateľná — plná nevyjadrených emócií, nálad a vnútorných skúseností. Niektu to v takomto vzťahovom poli preberie. Napríklad dieťa často vyjadří to, čo rodičia zamlčali, alebo nižšie postavený spolupracovník sa spýta na niečo, čo je v organizácii tabuizované.

Terapeuti alebo šikovní lídri majú schopnosti vnímať a vyjadriť marginalizované a doteraz nevyjadrené sny, strachy alebo túžby, ktoré sa objavujú v atmosfére pola a to pomáha klientom, resp. organizáciám k ďalšiemu vývoju.

Vo filme „Po čom ženy túžia“ (*What women want*) Mel Gibson najprv sebecky využíva dar svojej intuície, pomocou ktorej počuje, čo si ženy myslia. Naučí sa ju eticky a pre dobro svojho (ženského) okolia používať — prešiel osobnostným vývojom a uvedomil si, že ak sprostredkuje niečo, čo poteší jeho dcéru, partnerku, či spolupracovníčku, tak sa mu to dobré vráti (*win-win*).

STATUSY

Mindell definoval niekoľko druhov ne-lokálneho statusu okrem lokálneho a sociálneho, ktorý závisí od majetku, veľkosti, spoločenského postavenia, politickej moci, rasy, pohlavia, národnosti, vzdelania a sexuálnej orientácie:

- a) **Sociálny status** vyjadruje prestíž, či sociálnu hodnotu, autoritu alebo moc, ktorú má daná osoba, organizácia alebo štát vo svojom spoločenskom kontexte. S každou takouto pozíciou sú spojené privilégia, práva, povinnosti a schopnosti. Pierre Morin popísal, že vyšší sociálny status je okrem iného spojený s lepším zdravím a lepším prístupom k zdravotnej starostlivosti.
- b) **Psychologický status** závisí od osobnej subjektívnej sily, ktorú človek nadobudne životnou skúsenosťou, spracovaním a prekonaním ťažkých situácií, meditáciou a psychoterapiou. Vyznačuje sa empatiou, ľahkosťou a stabilitou v emóciách a konfliktoch.
- c) **Duchovný status** je podobne ako psychologický status subjektívna sila, ktorá je vnímateľná ako pokoj, vyrovnanosť, harmónia, láska alebo múdrosť a tiež pochádza zo životnej skúsenosti, utrpenia, modlitby, meditácie, z transcendentných skúseností a z pocitu spojitosti s božskou dimenziou alebo z práce na sebe.
- d) **Demokratický status** je pocit sily, ktorý cíti človek vedomý si, že spravodlivosť je na jeho strane (napr. Mahátma Gándhí, Nelson Mandela). Často ho majú ľudia a skupiny s nízkym sociálnym statusom na okraji spoločnosti (napr. Rose Parker). Niekedy sa prejavuje ako sila, energia, odvaha hovoriť pravdu alebo ráznosť sociálnych a politických aktivistov a aktivistiek, ktorí zapájajú seba a druhých do akcií (napr. Martin Luther King).

Sociálny status je ohraničený, závisí na množstve toho, čo človek dosiahne, zarobí, vlastní. Nedá sa prenášať do všetkých situácií. Profesor môže byť „bohom“ na univerzite, ale v zelvoci je len jeden zo zákazníkov a na Titaniku len jeden z cestujúcich. Svojím statusom nedokáže nikomu pomôcť v bolesti či utrpení, často žiaľ ani sebe samému.

Psychologický a duchovný status sú podporou v mnohých situáciách a to nezávisle od kontextu, v ktorom boli nadobudnuté. Poskytujú predpoklady pre kvalitu života a tým neobmedzené bohatstvo lásky, radosti, spolupatričnosti a zmyslu života — toto sa nedá stratiť alebo ukradnúť.

Vrátim sa na chvíľku k trom rovinám vnímania: sociálny status je dôležitý v každodennej, konsenzuálnej realite, kde sa dajú veci merať a vieme sa dohodnúť na tom, čo vnímame. Čas sa hýbe dopredu, gravitácia ťahá veci k Zemi, sila a moc sú vnímateľné na základe sociálnych dohôd. Rovnako môže byť telesný symptóm objektívne merateľný, viditeľný. Ale zároveň má aj iné dimenzie: ľudia majú k nemu asociácie, subjektívne skúsenosti, ktoré sa nedajú merať, ale pre chorú osobu sú presne tak reálne, ako iné časti jej ochorenia a často vedú k liečebnému procesu. Role majú zároveň aspekty konsenzuálnej reality (KR) a nekonsenzuálnej reality (NKR). Tak je „matka“ ženou, ktorá porodila dieťa a takisto aj človekom, ktorý sa stará o druhých v danej situácii, čiže je to nielen sociálna rola, ale aj funkcia, citová kvalita, do ktorej sa môžu vcítiť aj ľudia, ktorí nikdy neporodili. Každá sociálna rola má KR a NKR aspekty. Sociálny status patrí ku KR, emócie, vnútorné postoje a pocity určitej role sú jej NKR-aspekty a sú prenášateľné na iných ľudí a do iných kontextov.

Učiteľ/ka je definovaná rola a zároveň môže hocikto v triede, kto dokáže druhým niečo vysvetliť, niečo ich naučiť, byť v danej chvíli učiteľom/kou. KR-atribúty učiteľky, ako jej funkcia, úloha, moc a autorita jej zostanú. A hoci žiaci, ktorí dobre vysvetľujú, môžu prevziať schopnosti a vystupovanie učiteľky, nemôžu nikoho vyhodiť z vyučovania alebo dávať známky.

Toto vysvetľuje, ako sú vnútorné aspekty role nelokálne, neosobné a môžu byť prenesené na iné individuá, kým vonkajšie, KR-aspekty zostávajú s individuom, ktoré nesie sociálny status.

Vnútorná práca, o ktorej učím so svojou ženou, má veľa dočinenia so schopnosťou sledovať svoje vnútorné procesy. Je to aktívny meditačný proces, v ktorom sa náš metakomunikátor venuje tomu, čo vníma a vyvíja tie signály, ktoré majú aktuálne najviac energie, pretože iritovaním prítahujú pozornosť.

Malá procesorientovaná meditácia:

- Sadnite si na kraj stoličky, privrite oči, predýchnite sa.
- Teraz vnímajte čo vnímate: je to niečo vizuálne (vnútorný obraz alebo niečo vonku prítahuje vašu pozornosť), akustické (je to melódia, veta, zvuk, bzukot muchy, klaksón na ulici) alebo je to je to chuť v ústach, vôňa či zápach?
- Keď jeden špecifický signál upúta vašu pozornosť, venujte sa mu trochu dlhšie a hlbšie, nechajte ho zosilnieť, predstavte si, že tá melódia zaplaví celú vašu bytosť, že farebná škvrna vyplní celý obzor a pod. Čo sa zmení?

Ak nevíete ako ďalej, zmeňte modalitu, cítte farbu v tele, vnímajte čuch — pokúste sa udržať si rovnakú kvalitu vnemu (čiže štipľavá paprika v ústach sa nezmení na ľahký obláčik, ale skôr na obraz blesku, ostrú neónovú farbu, štipajúceho komára atď.)

Ak túto meditačnú techniku chcete použiť ako podporu pri problémoch, položte si pred procesorientovanou meditáciou nejakú otázku k tomu, čo vás práve zaujíma a na konci meditácie sa pýtajte: ako mi pomôže táto, práve objavená kvalita pri mojom probléme? Môžete sa pozrieť na svoj problém cez filter ostrej neónovej farby — čo sa zmení? Zodpovedá štipľavosť papriky skôr vašej 1° identite? Čiže správate sa viac „štipľavo“ alebo skôr „sladko“? Ak ste skôr príjemný človek, tak vám je „štipľavosť“ asi cudzia/2°. Kde by ste ju mohli potrebovať?

POCITOVÉ POSTOJE

Rád by som tému uzavrel anglickým pojmom *metaskills*, čo sú vlastne pocitové postoje za intervenciami, ako hravosť, humor, schopnosť čakať na dôležitú informáciu (tak ako čaká rybár, kým sa ryba zahryzne do návnady), zvedavosť, radosť z učenia, empatia. Sú to vnútorné postoje, či kvality, ktoré nadobúdame v priebehu života, zo životnej skúsenosti a zo sledovania konania uznávaných a obdivovaných ľudí, nezávisle na ich funkcii či sociálnom statuse. Osobne sa veľa učím od detí — od vlastných a od detí priateľov — ich flexibilitu, s ktorou vyvíjajú svoju osobnú moc, vytrvalosť s akou nadobúdajú nové schopnosti, schopnosť upútať pozornosť a kreativitu pri vymýšľaní hier. Ale hravosť môjho starého kocúra, zvedavosť a ochota sa so mnou učiť, ako to zažívam pri koňoch, ktoré sú ochotné ma niešť, sú pre mňa inšpiráciou, ktorá ma našťastie stále fascinuje. Na záver ma napadá chasidská poviedka, ako pekný príklad varianty vnútornej práce:

Samuel Kohn je na ceste so svojimi saňami. Koník, ktorý ich ťahá, je unavený brodením sa v hlbokom snehu. Už sa blíži večer a dedina sa zdá byť stále príliš vzdialená. Zrazu sa ozve zavýjanie vlka, potom sa k nemu pridá ďalší a ďalší. Samo práskne bičom, ale unavený koník nemôže zrýchliť. Vlci sa približujú, kôň sa plaší, Samuel si nevie dať rady a rozhodne sa modliť. Ale v panike zabudol všetky modlitby, tak povie: „Všemocný Bože, potrebujem Tvoju pomoc a rád by som sa modlil, ale zo strachu som zabudol všetko, okrem abecedy. Tak Ti budem rozprávať písmená abecedy a dúfam, že v Tvojej nekonečnej múdrosti si z nich poskladáš moje modlitby!“

Bibliografia:

- BUBER, M., 1949: Die Erzählungen der Chassidim. Manesse, Berlin. 848 pp.
- CASTANEDA, C. 2003: Oddělená skutečnost, Volvox Globator. Olomouc, 240 pp.
- DIAMOND, J a JONES, L. S., 2004: A Path Made by Walking: Process Work in Practice. Lao Tse Press, Portland. 200 p.
- DIAMOND, J.: Where Roles, Rank and Relationship Meet, Dostupné na: www.juliediamond.net
- GOODBREAD, J., 1997: Radical Intercourse. How Dreams Unite us in Love, Conflict and Other Inevitable Relationships. Lao Tse Press, Portland. 184 pp.
- MINDELL, A., 2002: Deep democracy of Open Forums, Hampton Roads. 216 pp.
- MINDELL, A.: Earth-Based Psychology. Independent Publishers Group, Chicago. Kapitola 17—19, 304 pp.
- MINDELL, A., 1995: Metaskills, Spiritual Art of Therapy, Falcon Press. Boston. 192 pp.
- MINDELL, A., 1992: The Leader as a Martial Artist, Lao Tse Press. Portland. 168 pp.
- MINDELL, A., 2000: Sitting in the Fire, Lao Tse Press. Portland. 272 pp.
- SCHUITEVOERDER, S.: Processwork general theory, GPI, Portland. 312 pp.

Humanistické korene západnej civilizácie a jej evidentný blahobyť akoby ju predurčovali k tomu, aby pomáhala ostatným, menej ekonomicky rozvinutým kultúram na našej planéte. Aby sýtila hladných, učila nevedomých, prinášala slobodu a demokraciu tam, kde vládne chaos a násilie.

Je tomu ale naozaj tak? Má skutočne Západ vo svete takto výsadné postavenie? Má vôbec právo angažovať sa, zasahovať do života iných kultúr? A ak áno, akým spôsobom to má robiť, aby nenarobil viac škody ako úžitku?

Napokon, už i prosté slovenské príslovie „Cesta do pekla býva dláždená dobrými úmyslami“ nás varuje, že necitlivá pomoc sa dokáže ľahko zmeniť vo svoj pravý opak.

Vanessa de OLIVEIRA ANDREOTTI

**Vzdelávanie, vedomosti
a naprávanie neprávostí**

„Ako máme spoločne existovať na ohraničenej planéte, vo svete plnom rozličných problémov, na sebe navzájom závislých spoločenstiev a zvyšujúceho sa bezprávia? Ako sa naučiť žiť bez predpísaných, jednoduchých riešení? Je potrebné učiť sa z chýb minulosti, aby sme ich neopakovali, a aby sme dokázali čeliť novým chybám, ktoré naše hľadanie prinesie. Je potrebné zaujať pozíciu skeptického optimizmu, a neskĺznuť k naivnej nádeji či odmietavému skepticizmu. Je potrebné uznať, že každá kultúra má svoje slepé škvrny, a že plnšia pravda sa rodí len v rozhovore.“

Vanessa de OLIVEIRA ANDREOTTI

profesorka globálneho vzdelávania / Fínsko

Vanessa de Oliveira Andreotti je prvou profesorkou vo Fínsku, ktorá sa venuje globálnemu vzdelávaniu. Pôsobí na Univerzite v Oulu. Je členkou Centra pre štúdium globálnej a sociálnej spravodlivosti na Univerzite v Nottinghamu, kde aj získala doktorát. Pre British Council koordinovala v brazílskom štáte Paraná projekt pre 4 000 učiteľov (sama niekoľko rokov učila na brazílskej škole angličtinu). Pôsobila tiež na Novom Zélande a v Írsku. Je autorkou desiatok článkov o globálnom vzdelávaní, z kníh napr. *Actionable Postcolonial Theory in Education* (*Postcolonial Studies in Education*, 2011), *Learning to Read the World Through Other Eyes* (2008).

Kapitolu z angličtiny preložila Mgr. Zuzana Labašová.

Vzdelávanie, vedomosti a naprávanie neprávostí

Predstavte si našu planétu pred mnoho tisíc rokmi. Všetky bytosti na Zemi boli schopné meniť svoju podobu z ľudskej, na zvieraciu, na iné formy... premieňali sa zo stromov na vietor, na rastliny či kamene. Potom však došlo ku globálnej živeľnej pohrome a všetky bytosti ostali zamrznuté v tej forme, v ktorej sa momentálne nachádzali. Bytosti, ktoré boli v tom čase stromami navždy zostali stromami. Bytosti, ktoré boli ľuďmi, zostali zamrzené v ľudskej podobe...Existujú ešte tí, ktorí si na tieto časy spomenú a rozoznajú v kameňoch, stromoch či rieke svojich bratov a sestry, väčšina ľudí však už zabudla. Preto tento príbeh učíme svoje deti, aby si aj ony spomenuli a správali sa podľa toho s úctou.

Legenda juhoamerických indiánov kmeňa Guarani

Takéto príbehy sa hlboko vrývajú do detských srdc a duší a tvoria základ ich neskorších postojov, názorov a skutkov (aj v tradičných slovenských rozprávkach sa bračekovia menili na jelenčekov, panny na labute, starčekovia a babky bylinkárky mali živú vodu a radili sa s prírodnými živlami). Deti v modernej spoločnosti sú formované inými príbehmi a mýtami. Nástupom do školy sa ich vnímanie sveta navyše mení na exaktné delenie prírody na živú a neživú, na posudzovanie hodnoty krajiny na základe jej nerastného bohatstva a prírodné javy sú iba mechanizmami v dokonale naladenom stroji, ktorý sa musíme naučiť poznávať a ovládať. Niet potom divu, že tak, ako sa v súčasnosti darí technike, exaktnému vnímaniu sveta a globalizácii, dochádza ruka v ruke aj k znečisteniu, ktoré ohrozuje naše vlastné zdravie, k narušeniu rovnováhy v prostredí a k veľkým spoločenským rozdielom v rámci regiónov, krajín, svetadielov. Narušené ekosystémy sa potom snažíme „zreštaurovať“ náročnou technikou, znečistenie regulujeme nespočetnými paragrafmi a sociálne konflikty a rozdiely riešime na mierových summitoch a rozvojovou pomocou. Čo si však neuvedomujeme je, že tú istú rovnováhu, ktorá chýba nášmu prostrediu, je potrebné nastoliť aj v našich deťoch a v našich vnútroch. Naučili sme sa vnímať svet okolo nás očami pánov tvorstva, ktorí si berú, čo potrebujú, a dokonca aj medzi sebou zvädzame kruté boje o územia, vodu, či nerastné ložiská. Pritom sme však stratili kus našej citlivosti a pocit súnáležitosti, ktorý nám dovoľuje naplno si uvedomiť, že sme neoddeliteľnou súčasťou systému, ktorý tak cieľavedome likvidujeme za účelom zvýšenia našej životnej úrovne. Stratili sme kontakt s prírodou a pokoru pred javmi, súvislosťami a dejmi, ktoré ani naša pokročilá veda nedokáže plne pochopiť.⁴²⁾

Predstavme si obyvateľa iného kontinentu — človeka, ktorý vyzerá podobne ako my, aj keď jeho predstavy o živote a šťastí sú možno veľmi odlišné od tých našich. Naši predkovia mu pred storočiami vyvražďili jeho rodinu, pošliapali tradície, zničili jeho systém hodnôt. My mu dnes posielame obnosené šatstvo, ktorého sa potrebujeme zbaviť, zdravotný materiál a lekárov, ktorí liečia prinesené choroby... kultúru a moderné predstavy o rozvoji, ktoré sa jemu pravdepodobne nikdy nepodarí naplniť.

A pritom z jeho krajiny za najnižšie možné ceny privážame vzácne suroviny, ktoré dodávajú nášmu životnému štýlu lesk a úroveň. Jeho deti pracujú ako otroci alebo lacní nádenníci na plantážach a v továrňach, aby si zarobili na živobytie. A aby sme si my mohli vychutnať šálku kávy, kúsok čokolády či kúpiť si lacné oblečenie. Zachovali by sme sa takto k nášmu vlastnému bratovi a jeho rodine? S veľkou pravdepodobnosťou nie, pokiaľ by sme si boli vedomí dôsledkov nášho správania.

⁴²⁾ Téma globálneho vzdelávania je spracovaná aj v e-learningu Sokratovho inštitútu na adrese: <http://www.sokratovinstitut.sk/e-learning/>

V súčasnosti sa však toto všetko deje za našej nevedomej spoluúčasti. Naše deti sa učia o rôznych krajinách sveta, ich hlavných mestách a nerastnom bohatstve, ale netušia, aké kultúrne, duchovné a nemateriálne bohatstvo sa v týchto krajinách skrýva. Netušia tiež, ako dnešný globalizovaný svet ovplyvňuje tieto krajiny a ľudí, ktorí v nich žijú. Nikto im nepovie, ako sa náš obyčajný nákup v obchodnom centre dotkne týchto ľudí, ich práce, životov a prostredia, v ktorom žijú. Popri geografických faktoch im zabúdame ukazovať etický rozmer života na tejto našej spoločnej planéte s obmedzenými zdrojmi.

A práve **globálne vzdelávanie** sa dotýka ťažkých tém, ako sú mocenské vzťahy, či spravodlivé rozdelenie práce a bohatstva. Globálne vzdelávanie hovorí o tom, že každý z nás má vplyv na tých ostatných a tiež na životné prostredie, takže nikto nie je bez zodpovednosti. Je to, ako keď sa v izbe nachádza povedzme obrovský biely slon, ale nikto o tom nehovorí. Ak však chceme zlepšiť podmienky v izbe, musíme identifikovať, kto (čo) je ten biely slon, ktorý každého ovplyvňuje. Nikto nechce o ňom hovoriť, hľadať cesty riešenia. Metaforické, akoby rozprávkové príbehy môžu pomôcť ľuďom pozeráť sa na „slona“ a preto ich využijeme i my v tejto kapitole. Často je takýto priamy, blízky pohľad ťažký a pre ľudí nepríjemný. Spraviť niečo so „slonom“ alebo domom, v ktorom býva, by pre nás bolo jednoznačným krokom vpred. Možno stačí len zväčšiť dom alebo vytvoriť dvere, aby mohol slon odísť? Niekedy je ťažké postaviť sa problémom zoči-voči a priznať sebe, aj našim deťom, že nepoznáme odpovede a riešenia na problémy, ktoré sme aj sami našou aktívnou účasťou spôsobili.

Začnime od predpokladu, že určité črty modernosti a samotného humanizmu, ktoré často uctieva-
me ako posvätný základ našej interpretácie sociálnej spravodlivosti, *paradoxne vytvárajú podmienky neprávosti, ktorú sa snažíme odstrániť*⁴³⁾ (pozri napr. QUIJANO, 1997; GANDHI, 1998; MIGNOLO, 2000; MALDONADO-TORRES, 2004; SOUZA a SANTOS, 2007; SOUZA, 2011; HOOFD, 2012.). Postkoloniálna a dekoloniálna teória, kritická teória rás a štúdie kultúr pôvodných národov poukazujú na problémy vplyvov etnocentrizmu a hegemonie osvieteneckých princípov, ktoré tvoria základ moderného zmyšľania. (viac ANDREOTTI, 2011a; ANDREOTTI a SOUZA, 2011).

Považujeme za správne Mignolove tvrdenie, že „lesk“ **modernej doby** (teda jej „svetlá“ stránka reprezentovaná morálnym pokrokom, slobodou, právami, občianskou spoločnosťou, štátnym zriadením, pracovnou protestantskou etikou, majetkovým právom, univerzálnou logikou, zastupiteľskou demokraciou, atď.) je historicky možný a momentálne udržateľný vďaka jej „tieňu“ (teda jej „temnejšej“ stránke kolonializmu, vykorisťovania, vyvlastňovania, biede a genocíde). Dôraz na lesk modernej doby je závislý od základného odmietnutia, či aktívne schválenej ignorancie, jej tieňa. INAYATULLAH a BLANEY (2012) argumentujú, že zatiaľ čo empirický program etického pokroku je kladený do svetla reflektorov pri dosahovaní žiarivých cieľov modernej doby, neustále prebiehajúce epistemické (naš obraz sveta a jeho subjektívna interpretácia), kognitívne (poznávanie, vedomosti), štrukturálne (zloženie a usporiadanie sveta), ekonomické, kultúrne a vojenské násilie nevyhnutné na dosiahnutie týchto cieľov sa bezpečne umiestňujú do minulosti, ako nevyhnutné straty, pri dláždení budúcnosti a príprave na žiarivé, hrdinské skutky a údajne nevnučujúce vodcovstvo tých, ktorí dokážu viesť ľudstvo k jeho osudu. To sa stáva „teleologickým alibi pre smrť a ničenie“ (INAYATULLAH a BLANEY, 2012, str. 170).

⁴³⁾ To neznamená, že by sme mali úplne odmietnuť či opustiť tieto koncepty. Je však dôležité pochopiť ich obmedzenia ako aj prínosy aby sme boli schopní rozšíriť naše možnosti zmyšľania a spolaňovania. A to presne podľa princípov humanizmu, ktorý hlása, že je našou zodpovednosťou (predovšetkým na univerzitách) prehodnocovať prijatú múdrosť (v tomto prípade historický kontext a limity demokracie, ľudských práv, rozvoja, individualizmu, slobody, sekularizmu atď.): môžeme prekonať prosté prijatie daných konceptov (bez toho, aby sme ich zatratili) a prevziať zodpovednosť za otváranie nových možností pre budúcnosť — tomuto sa budeme viac venovať v tretej metafore.

Pri hlbšom zamyslení sa nad **ideou dvoch tvárí modernej doby** (teda jej lesku a tieňa), si uvedomujeme problém zaujatia polaritných postojov, ktoré modernú dobu buď plne prijímajú, alebo úplne zatracujú a ignorujú zložitú, prechodnú a súvislosť medzi jednotlivými postojmi. Preto sa domnievame, že neprebádaná oblasť medzi úplným zatratením a absolútnym prijatím si vyžaduje detailnejšie preskúmanie. V tejto práci sa však zameriame na vylučujúci vplyv „epistemickej slepoty“ (SOUZA a SANTOS, 2007), ktorá spôsobuje, že naša predstavivosť je kolonizovaná prostredníctvom vzdelávania (vrátane jeho progresívnych foriem).

VZDELÁVANIE A ROZŠIROVANIE PREDSTAVIVOSTI (1. METAFORA)

Pre lepšiu ilustráciu týchto vplyvov vás pozývame na preskúmanie prvej metafory.

Predstavte si kukuričné pole, oberte z neho zrelé kukuričné klasy a ošúpte ich. Položte tieto kukurice pred seba. Porovnajete svoju predstavu s obrázkom, ktorý nájdete na strane 115 (ANDREOTTI, 2011a).

Predpokladáme, že tak, ako naše skúsenosti a predstavivosť boli ovládnuté jediným druhom kukurice (v tomto prípade žltej), tak isto aj naša socializácia nasiaknutá modernou dobou a stelesnená v našom vzdelávacom systéme vytvára podmienky epistemickej slepoty. Vďaka tomu sa vníma ako autonómne, oddelené a sebestačné bytosti, ktoré obývajú poznateľný a kontrolovateľný svet a pohybujú sa „vpred“ — smerom, ktorý je nám známy a ku ktorému sami prispievame (ANDREOTTI, 2011b). Z tohto pohľadu sme schopní popísať svet a definovať pre druhých tú najlepšiu cestu pre ich rozvoj. Takáto perspektíva sa výrazne odlišuje od vnímania seba ako neoddeliteľných, vzájomne prepojených jedincov závislých jeden od druhého, nachádzajúcich sa v komplexnom, neistom a rozmanitom svete, smerujúcich k mnohým možným cestám „vpred“. Toto pripútanie k individuálnej nezávislosti, sebestačnosti a jedinému kolektívnemu „vpred“ je presne to, čo vytvára predstavu, že odlišnosť je porucha a nie nevyhnutná tvorivá sila, ako mnohí poznamenali.

Audrey LORDE (1979) navrhuje, že ak sa chceme potýkať s problémami, ktoré boli vytvorené takýmto konceptom seba/iných, potom musí byť odlišnosť vnímaná ako niečo iné: Odlišnosť musí byť vnímaná ako fond potrebných polarít medzi ktorými môže vzplanúť iskra... Iba potom prestane mať nevyhnutnosť vzájomnej závislosti náboj ohrozenia. Iba vďaka tejto vzájomnej závislosti jednotlivých kladov, ktoré sú priznané a rovnocenné, môže vzniknúť sila hľadať nové spôsoby fungovania vo svete, ako aj odvaha a živná pôda pre správanie v oblastiach, ktoré sú doposiaľ neprebádané. V tejto vzájomnej závislosti medzi odlišnosťami tkvie pocit bezpečia, ktorý nám umožňuje zostúpiť do chaosu vedomostí a vrátiť sa so skutočnými víziami budúcnosti. Dáva nám tiež sprievodnú silu uskutočňovať zmeny, z ktorých sa môže zrodiť budúcnosť. Odlišnosť je čisté a mocné prepojenie, z ktorého je ukutá naša osobná sila (LORDE, 1979).

Ak by sme chceli tieto myšlienky preniesť do procesu vzdelávania, práce profesorky SPIVAK (2004), sú veľmi spoľahlivým pedagogickým kompasom (skôr než mapou). Jej naliehavé zdôrazňovanie hyper- sebareflexie,⁴⁴⁾ vlastnej spoluúčasti,⁴⁵⁾ preberania zodpovednosti v myslení⁴⁶⁾ a schopnosti odúčať sa naučené, počúvať a učiť sa od sveta, rozšírili možnosti ako konať a zmýšľať v pozícii učiteľa aj v pozícii ľudskej bytosti (SPIVAK, 2004). Dve konkrétne myšlienky spúšťajú mnohé podnetné otázky a zaujímavé možnosti: jednou je myšlienka, že „vzdelávanie je nenásilné preskupovanie túžob“ (SPIVAK, 2004, s. 526). Tou druhou je myšlienka, že *toto vzdelávanie by malo smerovať k „etickej požiadavke vzťahovať sa k tým Druhým prednostne pred vlastnými záujmami“*⁴⁷⁾ (s. 535)

Otázky, ktoré vyvstali z týchto „jednoduchých“ tvrdení sú napríklad:

- **Ako** je možné **nenásilne** dosiahnuť **prehodnotenie túžob**, ktoré by smerovali k uprednostneniu etickej zodpovednosti voči Ostatným pred „vlastnými záujmami“?
- **Ako** môže vzdelávanie zamerané na sebareflexiu, uvedomenie si spoluúčasti, nesúhlas a nepohodlie podporovať ľudí v tom, aby sa posunuli za popretie a pocity hanby, viny či zrady (TAYLOR, 2011)?
- **Čím** sa odlišuje vzdelávanie založené na nenásilnom preskupení túžob od dedičného, „transformačného“, či „emancipačného“ vzdelávania? **Ako** je možné eticky a profesionálne osloviť témy hegemonie, etnocentrizmu, ahistoricizmu, depolitizácie, paternalizmu a negatívneho vnímania odlišnosti, ktoré sú tak premnožené vo vzdelávacích prístupoch zameraných na (pomoc, nápravu, ochranu, vzdelávanie, prispôsobenie či zviditeľnenie) tých Druhých (ANDREOTTI, 2011a)?
- **Ako** by mohlo vzdelávanie osloviť aroganciu „pocitu nadradenosti vštepeného v ja“ (SPIVAK, 2004, str. 534) **vrátane nás samých**?
- **Ako** sa môžeme učiť zo spoločenských kríz takým spôsobom, aby sme sa otvorili etickým záväzkom (PINAR, 2009; PITT a BRITZMAN, 2003; ZEMBYLAS, 2010) a aby sme sa dokázali učiť od sveta (BIESTA, 2012)?
- **Ako** je možné vnímať študentov, učenie a vzdelávanie takým spôsobom, aby sa brali do úvahy aj mocenské vzťahy, zložitost' skladby ja a jeho zmeny, ako aj situačný faktor a obmedzenia vlastnej osobnosti a vnímania?

Tieto otázky tiež otvárajú ďalšie problémy týkajúce sa poznania a konania v kontexte naprávania nepravostí prostredníctvom vzdelávania. Niektoré z týchto problémov preskúmame prostredníctvom druhej, tretej a štvrtej metafory.

VZDELÁVANIE AKO PROSTRIEDOK SPOLOČENSKEJ PREMENY (2. METAFORA)

Na vedomosti sa môžeme pozerat' z rôznych pohľadov. napr.:

Obr. 9: Sme ako nádoby, ktoré sa v priebehu života plnia vedomosťami... (Vedomosti ako konštanta)
Zdroj: www.sxc.hu

Obr. 10: Sme ako košíkari, ktorí z vedomostí okolo seba tvoria vlastný výtvor... (Vedomosti ako proces)

Bežnou učebnou technikou vzbudzujúcou dobrý pocit, s ktorou sme sa stretli, je aktivita, v ktorej učiteľ zadá študentom úlohu identifikovať rôzne nepravosti vo svete. Ako by podľa nich vyzeral ideálny svet? A čo by mali ľudia robiť, aby svet fungoval správne?

⁴⁴⁾ Toto obnáša nepretržité zaoberanie sa tromi témami: a) sociálnym, kulúrnym a historickým podmieňovaním nášho myslenia a vzniku vedomostí/moci ; b) limitmi poznania, reči a našich zmyslov pri chápaní reality a c) nevedomými procesmi, ktoré nás ovplyvňujú (trauma, strachy, túžby a väzby ovplyvňujú naše rozhodnutia spôsobmi, ktoré často nedokážeme identifikovať).

⁴⁵⁾ Toto predstavuje jasné uvedomenie si našej spoluúčasti na historických a globálnych ujmach, prostredníctvom našej nevyhnutnej účasti v násilných systémoch akými sú moderná doba a kapitalizmus.

⁴⁶⁾ Týmto sa myslí niest' etickú zodpovednosť a uvedomenie si, ako sa historické nepravosti množia následkom riešení, ktoré navrhujeme.

⁴⁷⁾ Obidve myšlienky potvrdzujú skutočnosť, že problémy spôsobené nevedomými zásahmi v škodlivých systémoch nemôžu byť vo vzdelávaní oslovené iba prostredníctvom rozumu.

Väčšinou študenti v tomto kontexte prichádzajú s príkladmi „nesprávneho“ sveta, teda problémov ako znečistenie, bezdomovectvo, násilie, chudoba, ničenie a (menej často) diskriminácia. Následne sú ako symboly „dobrého“ sveta predkladané kvety, čisté ulice, mier, harmónia, šťastná rodina, deti a ľudia držiaci sa za ruky. Vzdelávanie (ako odovzdávanie vedomostí) je vnímané ako spôsob posunu od „zla“ k „dobru“. Opakovane sa objavuje predpoklad, že „zlo“ je výsledkom nevedomosti a nemorálnosti, ako opaku vedomostí a ak dostanú ľudia tie správne informácie či získajú „vhodné“ hodnoty, potom sa ich vzorce správania a vzťahov zázračne zmenia. V kontexte prípravy budúcich pedagógov sme sa s týmto cvičením stretli pri predstavovaní učebných osnov a pri zdôrazňovaní dôležitosti zaradenia tém, ako globálne občianstvo, riešenie konfliktov, ľudské práva, mier či environmentálna výchova. Podobne prevláda u zákonodarcov a politikov predpoklad, že ak sa vydá správne nariadenie či smernica, učители a študenti okamžite zmenia svoje prístupy a zahrnú nové témy do svojho učebného plánu. Stretli sme sa s mnohými pedagógmi, vzdelávajúcimi budúcich učiteľov, ktorí boli frustrovaní, ak sa táto zmena neudiala. Napriek tomu však ich predpoklady o učení a vedomostiach — a účinnosti metodológie použitej v tomto cvičení — boli zriedkavo spochybnované.

Naprávanie krívd vo svete prostredníctvom vzdelávania si vyžaduje, aby sme rozmýšľali o vzťahu medzi „dobrom“ a „zlom“ veľmi odlišným spôsobom. Dobrým štartovacím bodom je posun v chápaní vedomostí. Posun od vnímania „vedomosti verzus nevedomosť“ smerom ku „každá vedomosť je zároveň neznalosťou“ (iných druhov vedomostí). Z dejín máme príklady, že „Zlo“ je taktiež spôsobované vedomosťami.

Prístup tvrdiaci, že „každá vedomosť je zároveň neznalosťou“, si vyžaduje pochopenie toho, ako vznikajú vedomosti, ako súvisia s mocou a ako dokážu na vedomej aj nevedomej úrovni formovať subjektivitu a vzťahy. Táto samotná zmena vnímania vedomostí by mohla výrazne zmeniť celé cvičenie.

Napríklad: po tom, ako študenti identifikujú „zlo“ vo svete, mohli by byť vyzvaní, aby analyzovali ktoré (spoločensky, kultúrne a historicky podmienené) systémy vytvárajúce vedomosti a moc vytvorili tieto „neprávnosti“. Po tom, ako študenti identifikujú „dobro“ by boli opäť vyzvaní predstaviť si, ktoré systémy tvorby vedomostí vytvárajú možnosti pre „dobro“ vo svete. Zároveň by sa zamysleli nad tým, aká nevedomosť by mohla blokovať rozvoj ich predstáv o iných možných „správnych“ riešeniach a ako náš vlastný systém vedomostí sa spoluzúčastňuje na tvorbe krívd, ktoré sa snažíme naprávať.

Takýto prístup by následne tiež výrazne zmenil otázku metodológie nápravy nepravostí.

Ak je vzdelávanie kľúčom k náprave krívd:

- **Aký** druh vzdelávania by potom mohol zahrnúť celú komplexitu, mnohvrstevnosť, spoluúčasť a nerovnosť zakorenenu v samotnej podstate politiky tvorby vedomostí (vrátane tej, ktorá sa deje cez samotné vzdelávanie)?
- **Aký** druh vzdelávania by nás mohol podporiť v tom, aby sme zmenili (na hlbokaj duševnej úrovni mimo povrchového rozumového pochopenia) dedičstvo vedomostí, ktoré nás robí slepo spoluvinnými pri udržiavaní krívd?
- **Aký** druh vzdelávania by umožnil vznik etických vzťahov medzi tými, ktorí v minulosti utláčali a tými, ktorí boli marginalizovaní; vznik vzťahov, ktoré by sa mohli posunúť za vinu, hnev, spasiteľstvo, víťazoslávnosť, paternalizmus a sebastrednosť?
- **Aký** druh vzdelávania by nás mohol pripraviť na to, aby sme dokázali spoločne solidárne pracovať pri tvorbe kolektívnej budúcnosti, ktorá „ešte len príde“ takým spôsobom, ktorý nevyžaduje vynútený či umelo vykonštruovaný konsenzus?
- **Aký** typ vzdelávania by nám mohol pomôcť nájsť spokojnosť a nádej v pozícii, kde „nemáme absolútne a jasné odpovede“ a kde sme často konfrontovaní s odlišnosťou?

VZDELÁVANIE PRE „ZÁCHRANU DETÍ“ (3. METAFORA)

Tretia metafora nás preniesie na breh prudko tečúcej rieky.

Predstavte si:

Ak by skupinka ľudí zbadala v prúde rieky topiť sa množstvo detí, ich prvým impulzom by pravdepodobne bolo snažiť sa ich zachrániť, alebo vyhľadať pomoc. Ale čo ak by sa pozreli vyššie po toku rieky a uvideli by množstvo lodí, z ktorých vyhadzujú do rieky ďalšie a ďalšie deti a týchto lodí by bolo stále viac a viac? Aké rôzne kroky by bolo nutné podniknúť na to, aby zastavili lode a zabránili im v ich konaní? Predpokladáme, že existujú aspoň štyri potrebné úlohy:

1. Zachrániť deti z vody,
2. Zabrániť tomu, aby boli ďalšie deti vyhadzované z lodí,
3. Zísť do dedín, odkiaľ posádka lodí pochádza, aby sme porozumeli, prečo sa to deje
4. Nakoniec pozbierať telá mŕtvych, uctiť si ich smrť a upozorniť na to, čo sa stalo.

Pri rozhodovaní sa, ako najlepšie zasiahnuť, je dôležité uvedomiť si, že nie všetky záchranné stratégie budú fungovať v podmienkach danej rieky. Navyše, niektoré aktivity zamerané na zabránenie ďalšieho vyhadzovania detí z lodí by mohli podnietiť opačnú reakciu a spôsobiť to, že ešte viac lodí sa pridá a vznikne ešte viac obetí. Dokonca je možné aj uvedomenie, že človek je v skutočnosti na jednej z týchto lodí a zatiaľ čo jednou rukou vyhadzuje deti z lode, tou druhou sa ich snaží zachrániť.

Preto by malo vzdelávanie pomôcť ľuďom ísť „hore po prúde“ ku koreňom problému, aby mohli byť záchranné stratégie na dolnom toku rieky založené na pevných informáciách v nádeji, že jedného dňa už nevypláva žiadna loď s cieľom vyhadzovať cez palubu deti. Ísť hore po prúde ku prameňu znamená pýtať sa nevyhnutné, ťažké a často rušivé otázky, ktoré môžu viesť k záverom, že záchrancovia môžu znásobovať škody a poukazovať na to, ako môžu byť sebecké pohŕnky ukryté za rúškom altruizmu.

Sú to otázky, napr.:

- **Ako sa vytvára chudoba?**
- **Ako to, že rôzne životy majú odlišnú hodnotu?**
- **Aké sú vzťahy medzi sociálnymi skupinami, ktoré sú vykorisťované a tými, ktoré vykorisťujú?**
- **Akými prostriedkami sú tieto vzťahy udržiavané?**
- **Akým spôsobom ľudia ospravedľujú nerovnosť a dominanciu?**
- **Akú úlohu hrá vzdelávanie v udržiavaní a odstraňovaní nerovnosti v spoločnosti?**
- **Kedy sú inštitucionalizované iniciatívy, ako napr. deklarácie ľudských práv či vojenské intervencie nápomocné pri presadzovaní spravodlivosti, a kedy naopak znásobujú problémy, ktoré sa snažia riešiť?**
- **Ako by ľudia reagovali, ak by zistili, že prinášanie spravodlivosti iným znamená ísť proti národným/miestnym ekonomickým a kultúrnym záujmom?**
- **Ako sa štáty — a nacionalizmus — podieľajú na prehľbovaní rozdelení, trieštenia, fundamentalizmu a nerovnosti?**
- **Ako sa humanistické ideály, udržiavané v takej úcte, podieľali na vyvlastnení, biede, vykorisťovaní a vyvraždení národov a narušení ekologickej rovnováhy?**

Prostredníctvom tejto metafory sa zamýšľame nad tým, že vzdelávanie by malo byť o príprave nás samých ako aj tých, s ktorými pracujeme, na rozširovanie možností myslenia a spolužitia s ostatnými na planéte s obmedzenými zdrojmi. Na planéte, ktorá živí zložitú, rozmanitú, neisté,

vzájomne závislé a nerovné spoločenské. Aby sme boli tohto schopní, potrebujeme si osvojiť postoj *skeptického optimizmu*, alebo *skepticizmu plného nádeje* (ktorý je v protiklade s *naivnou nádejou*, či *odmietavým skepticizmom*). Umožní nám rozšíriť zdedené spektrum štruktúr. Zjednodušene povedané, možno **potrebujeme**:

- **Pochopiť a poučiť sa** z opakovaných historických vzorcov chýb, aby sme mohli otvoriť možnosti robiť nové chyby.
- **Komplexnejšiu spoločenskú analýzu**, ktorá by odhalila, že ak chápeme problémy a ich príčiny zjednodušene, potom môžeme narobiť viac škody, než dobra.
- **Uvedomiť si**, ako sme spoluzodpovední za problémy, ktoré sa snažíme riešiť: ako sme všetci súčasťou problému a zároveň jeho riešením.
- **Naučiť sa** rozšíriť záchytné body našej reality a vedomostí, uvedomiť si dary a obmedzenia každého systému vedomostí a posunúť sa za „buď, alebo“ smerom k „oboje a ešte viac“.
- **Nezabúdať**, že paralýza a vina, ktoré môžeme pociťovať, keď sa začneme zaoberať zložitou problémom nerovnosti, sú iba prechodným štádiom a môžu pochádzať z nášho vzdelania/výchovy v chránenom prostredí, ktoré v nás vytvára potrebu, aby boli veci jednoduché, ľahké, príjemné, usporiadané a pod kontrolou.

Snáď, keď sa dostaneme ku prameňu rieky, budeme spoločne schopní vrátiť sa naspäť a vnímať problém spravodlivosti ako nepretržite prebiehajúci rozhovor, ktorý bude ťažký, ale nemôžeme pred ním utiecť.

Cesta ku prameňu je nevyhnutná na to, aby sme sa v tomto dialógu zaviazali k radikálnej demokracii, ktorá nás posúva za postupy založené na historických vzorcoch, akými sú:

- a) **Paternalizmus** (hľadanie dôkazu nadradenosti prostredníctvom poskytovania pomoci)
- b) **Ahistoricismus** (zabúdanie na historické dedičstvo a spoluúčasť)
- c) **Hegemónia** (podpora nadradenosti a dominancie),
- d) **Depolitizácia** (ignorovanie nerovností v moci a ideologického pozadia návrhov)
- e) **Etnocentrizmus** (prezentácia jedného názoru ako univerzálne platného modelu),
- f) **Spasiteľstvo** (definovanie pomoci ako poslanie schopnejších)
- g) **Zjednodušovanie** (ponúkание jednoduchých riešení, ktoré nevyžadujú systemické zmeny)

(ANDREOTTI, 2012, str. 2)

Avšak, ak zoberieme vážne SPIVAKOVEJ (2004) výzvu k hyper- sebareflexii a zodpovednosti voči Ostatným pred „vlastnými záujmami“, potom potrebujeme byť emocionálne zodpovední za nové aj staré problémy, ktoré naše riešenia sociálnej spravodlivosti v sebe zahŕňajú.

Pre nás toto znamená opäť zmeniť otázky, ktoré sa pýtame, napríklad:

- **Ako** môžeme čeliť hegemonii bez toho, aby sme vytvárali nové hegemonie vďaka našim vlastným formám odporu?
- **Ako** môžeme čeliť etnocentrizmu bez toho, aby sme upadli do absolútneho relativizmu, esencializmu, či anti- esencializmu, ktoré v konečnom dôsledku umocňujú vládu elity?
- **Ako** sa môžeme vysporiadať s ahistoricismom bez toho, aby sme lpeli na jedinom pohľade na históriu a jednoducho obrátili hierarchiu naruby a tiež bez toho, aby sme sa uväznili v seba podporujúcom príbehu o znevažovaní a obetiach?
- **Ako** môžeme osloviť problém depolitizácie bez toho, aby sme prebrali politickú agendu založenú na vlastnom prospechu a bez toho, aby sme sa zamotali do zovšeobecňovania, zjednodušovania a zamietnutia protichodných názorov?

- **Ako** sa môžeme zbaviť spasiteľstva bez toho, aby sme zároveň zatratili štedrosť a altruizmus?
- **Ako** sa môžeme vysporiadať s ľudskou tendenciou vyžadovať zjednodušené riešenia bez toho, aby sme v ľuďoch vzbudili paralýzu a beznádej?
- **Ako** je možné osloviť problém paternalizmu bez toho, aby sme uzatvárali možnosti krátkodobého prerozdelenia?

Etická zodpovednosť voči ostatným pred „vlastnými záujmami“ prináša celý rad vážnych a náročných požiadaviek. Je potreba mať odvalu, silu, odhodlanie a pokoru vysporiadať sa s výzvami a ťažkosťami, ktoré tieto otázky vytvárajú. Vyžaduje to, aby sme sa naučili vysporiadať s nepohodou neistoty, ktorá je nevyhnutne prítomná, keď sme otvorení pluralite existencie. Táto etická zodpovednosť nás vyzýva, aby sme sa inšpirovali a nadchli pre nové možnosti, ktoré sa nám ponúkajú v neprebádaných priestoroch, procesoch a stretoch, ktoré neponúkajú žiadne vopred napísané scenáre či záruky. Ako sa dajú tieto zručnosti naučiť? A ako sa môžeme pripraviť na to, aby sme dokázali tieto zručnosti odovzdávať iným, keď sme boli odchovaní na takých formách vzdelávania, ktoré idú presne opačným smerom? Na formách vzdelania, ktoré hľadajú osobné pohodlie a istoty v určitosti a jednoznačnosti (jasné, dané vedomosti, správne/nesprávne odpovede), prispôsobení (vonkajšie potvrdenie správnosti), podriadenosti inštitúciám a autoritám a nepreskúmaných myšlienkach nezávislého myslenia?

VZDELÁVANIE PRE „KULTIVÁCIU ĽUDSKOSTI“ (4. METAFORA)

Sharon TODD (2009) nás varuje pred vnímaním ľudskosti ako „dobra“, niečoho, čo treba kultivovať a čo stojí v protiklade k násiliu (alebo „zlu“), ktoré sa vníma ako „neľudské“ a malo by byť odstránené. Argumentuje, že takýto pohľad zlyháva pri popise komplexity, rôznorodosti a nedokonalosti ľudstva. Naopak, vzdelávanie by malo byť zamerané na to, ako čeliť ľudskosti („ľudskosť“ pokrývajúca nielen všetko dobré, šlachetné a pekné, ale k ľudskej podstate patriace aj zlo, násilie a pod.), tým by sa stalo produktívnejšie v zaoberaní sa etickými otázkami, ktoré sa týkajú nášho kolektívneho utrpenia a vzájomného prepojenia.

Jacqui ALEXANDER (2005) ponúka myšlienku „rozdrobenia“ ako alternatívny vhlad do otázky násilia a vzájomnej závislosti. *„Keďže kolonizácia spôsobila na materiálnej aj psychickej úrovni rozčlenenie a rozdrobenie (rozbitie), vzniká túžba po celistvosti, ktorá sa často prejavuje ako túžba niekam patriť. Táto túžba je materiálna a zároveň existenciálna, duševná aj fyzická a ak je naplnená, dokáže zmierniť a v konečnom dôsledku odstrániť bolesť, spôsobenú rozčlenením“* (ALEXANDER, 2005, str. 281).

Autorka ďalej naznačuje, že stratégie členstva v koalíciách, ako napríklad občianstvo, komunita, rodina, politická strana, nacionalizmus či solidarita voči identite, alebo ideológii — napriek svojej dôležitosti — pravdepodobne neuspeli v uspokojení zdroja tejto túžby (ALEXANDER, 2005). Z pohľadu Alexandrovej, tieto koalície naopak znásobili rozčlenenie a oddelenosť, ktoré ona označuje ako koreň problému. Tvrdí, že prameňom tejto túžby je „hlboké poznanie, že sme v skutočnosti navzájom od seba závislí — nie sme oddelené a autonómne bytosti“ (ALEXANDER, 2005, str. 282). Vysvetľuje:

Ako ľudské bytosti máme medzi sebou posvätné prepojenie a preto nútené oddelenie pustoší naše Duše. Preto je život v segregácii veľmi nebezpečný. Rasová segregácia. Politická segregácia. Segregované systémy. Segregované a rozdrobené osobnosti. To, čo sme vyvinuli ako opozíciu v politike, bolo nevyhnutné, ale nikdy nás to neposilní. Krátkodobo nám to môže poskytnúť dočasné výhody (ktoré sa stávajú prchavejšie s narastajúcou hrozbou, to však nie je dôvod nebojovať), ale nikdy to plne nenaplní to hlboké miesto v nás: ten priestor Duše a Božskosti (ALEXANDER, 2005, str. 282).

Súčasná teoretická diskusia poníma nenávisť buď ako prirodzenú ľudskú reakciu, alebo ako dôsledok kontextu, ale bolo by zaujímavé, pozrieť sa na nenávisť z trochu odlišného uhla pohľadu. Odzrkadľujúci ALEXANDROVEJ (2005), TODDOVE (2009) a DURANOVEJ (2006) snahu o posun ko-reňových metafor, moja posledná sada otázok sa týka vzdelávania, ako nástroja, či lieku, ktorý by mohol vyliečiť spoločenské choroby:

- **Čo ak** sú rasizmus, sexismus, triedne rozdiely, nacionalizmus a iné formy „toxických, parazitických a vysoko nákazlivých vírusových delení“ v skutočnosti sociálne choroby, ktorým sa dá predchádzať?
- **Čo ak** ich „liečba“ znamená vysporiadanie sa s násilnou minulosťou, schopnosť pozerat sa očami iných (nech už to znie akokoľvek nemožne) a odvahu čeliť ľudskosti (v prvom rade v nás samých) v celej jej zložitosti, súžení a nedokonalosti: prijímajúc každého schopnosť milovať, nenávidieť, súcitiť, škodiť, pomáhať, závidieť, radovať sa, hnevať sa, utláčať, starať sa, byť sebecký, ale aj obetavý, hrabivý, láskavý, nepriateľský, solidárny, zákerný, zhovievavý, arogantný, pokorný, sebastredný, altruistický, nenásytný, štedrý, pohľadavý aj úctivý?
- **Čo ak** naše posvätné texty (náboženské, ale aj aktivistické a akademické), naše vzdelanie (formálne aj neformálne), naše zákony, aj spôsoby poznania a bytia v sebe nesú „zmutovaný vírus“, ktorý šíri chorobu, ako aj liek, ktorý ju lieči?
- **Čo ak** schopnosť rozlišovať medzi jedmi, vírusmi a liečivami si vyžaduje vycvičiť si našu myseľ, telo, psychiku a ducha tým, že budeme čeliť našim traumám a vedome opustíme svoje strachy z nedostatku, osamotenía, bezcennosti a viny (ktoré vznikajú práve požiadavkou na autonómiu/nezávislosť, sebastačnosť a kontrolu)? Čo ak sa musíme naučiť dôverovať si navzájom bez akýchkoľvek záruk?
- **Čo ak** motivácia prežiť vedľa seba na našej planéte s obmedzenými zdrojmi v dynamickej rovnováhe (bez písaných dohôd, donucovacích prostriedkov či uistení) príde práve z nášho kolektívneho poučenia sa z choroby samotnej?

Áké vedomosti by potom boli dostačujúce, áké vzdelanie by bolo vhodné a áké možnosti by sa nám otvorili?

RECEPT NA ŽIVOT

Ako teda žiť? Čo robiť? A ako pristupovať k našim deťom v súvislosti s globálnym/celkovým pohľadom na našu planétu?

V prvom rade je treba nezatvárať oči pred tým obrovským bielym slonom. Priznajme, že tu je, hľadajme možnosti jeho vyslobodenia s našimi deťmi, aby sme neboli ďalšia generácia, ktorá opakuje chyby svojich predkov a presúva hľadanie riešenia na tých, ktorí prídu po nás. Mali by sme nájsť svoju rovnováhu, a pochopiť, kde sa ukrýva naša vlastná bolesť. Mali by sme nájsť motiváciu, prečo chceme meniť veci. Mali by sme najprv nájsť svoju rovnováhu vo svete a svoj mier so svetom. Potom by sme sa mali pokúsiť zistiť, z akého zdroja sa šíri násilie, ako je historicky podmienené a áké je naše vlastné miesto v tomto násilí. Potom sa môžeme s ostatnými pokúsiť túto situáciu zmeniť.

Ák ste v rovnováhe a cítíte jednotu so svetom a s vaším okolím, a ak ste s ním zmierení, potom budete schopní „počuť“, áké je vaše poslanie. Jednoducho budete vedieť, čo musíte urobiť. A to nebude určovať váš rozum, ale — ako by niektorí povedali — vaše srdce. Ák sa pokúšate dosiahnuť riešenie len z rozumu, potom sa stále budete pokúšať definovať svoje ciele, a pôjdete za nimi. Bez toho, aby ste si vôbec uvedomili, že tieto ciele možno nie sú vašimi skutočnými cieľmi. Áj preto myslím, že je veľmi ťažké hovoriť iným ľuďom, čo majú robiť. Áa to neviem, oni by to mali vedieť sami, tým, že budú vyrovnaní a v mieri a tým, že si vyjasnia svoje vlastné problémy, alebo si budú aspoň vedomí svojich motivácií, aby neprenášali svoju vlastnú bolesť, svoje osobné traumy do svojej práce a do sveta celkovo.

Á tak znie áj odkaz všetkých rozprávok, mýtov a legiend: „Chodte snívať. Nájdite svoju vnútornú harmóniu. Nájdite sami svoje odpovede.“

Vanessa de Oliveira Andreotti

Obr. 11: Kukuričné klasy
(prvá metafora)

Bibliografia:

- ALEXANDER, J., 2005: *Pedagogies of crossing: Meditations on feminism, sexual politics, memory and the sacred*. Duke University. Durham and London. 424 pp.
- ANDREOTTI, V., 2011a: *Actionable postcolonial theory in education*. Palgrave Macmillan. New York. 304 pp.
- ANDREOTTI, V., 2011b: (Towards) decoloniality and diversity in global citizenship education. In: *Globalisation, Societies and Education*, 9 (3–4), p. 381–397.
- ANDREOTTI, V., 2012: Editor's preface: HEADS UP. In: *Critical literacy: Theories and practices*, 6(1), p. 1–3.
- ANDREOTTI, V., SOUZA, L. (eds.), 2011: *Postcolonial perspectives on global citizenship education*. Routledge. New York. 246 pp.
- BIESTA, G., 2012: Receiving the gift of teaching: From 'learning from' to 'being taught by'. In: *Studies in Philosophy and Education*, 1/2012.
- DURAN, E., 2006: *Healing the soul wound: Counseling with American Indians and other native peoples*. Teachers College Press. New York. 148 pp.
- GANDHI, L., 1998: *Postcolonial theory: A critical introduction*. Columbia University Press. New York. 216 pp.
- HOCHSCHILD, A., 1999: *King Leopold's ghost: A story of greed, terror, and heroism in Colonial Africa*. Houghton Mifflin. New York. 366 pp.
- HOOFD, I., 2012: *Ambiguities of activism: Alter-globalism and the imperatives of speed*. Routledge. New York. 148 pp.
- INAYATULLAH, N. a BLANEY, D., 2012: The dark heart of kindness: The social construction of deflection. In: *International Studies Perspectives*, 13 (2), p. 164–175.
- LORDE, A., 1979: The master's tools will never dismantle the master's house. Comments at the personal and the political' panel, Second Sex conference, USA. Retrieved May 10, 2011 from <http://www.historyisaweapon.com/defcon1/lordedismantle.html>
- MALDONADO-TORRES, N., 2004: The topology of being and the geopolitics of knowledge: Modernity, empire, coloniality. In: *City*, 8 (1), p. 29–56.
- MIGNOLO, W., 2000: *Local histories/global designs: Essays on the coloniality of power, subaltern knowledges and border thinking*. Princeton University Press. Princeton. 296 pp.
- NANDY, A., 2000: Recovery of indigenous knowledge and dissenting futures of the university. In Inayatullah, S. Gidley, J. (eds.), In: *The university in transformation: Global perspectives and the future of the university* (p. 115–23). Greenwood Publishing. Westport, CT.
- PINAR, W. F., 2009: *The worldliness of a cosmopolitan education: Passionate lives in public service*. Routledge. New York. 240 pp.
- PITT, A. a BRITZMAN, D., 2003: Speculations on qualities of difficult knowledge in teaching and learning: an experiment in psychoanalytic research. In: *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 16 (6), p. 755–776.
- QUIJANO, A., 1997: Colonialidad del poder, cultura y conocimiento en América Latina, In: *Anuario Mariateguiano*, 9 (9), p. 113–122.
- SOUZA, L., 2011: Engaging the global by resituating the local: (Dis)locating the literate global subject and his view from nowhere. In: ANDREOTTI, V., SOUZA, L. (eds.): *Postcolonial perspectives on global citizenship education* (p. 68–83). Routledge. New York. 246 pp.
- SOUZA SANTOS, B., 2007: Beyond abyssal thinking: From global lines to ecologies of knowledges. Eurozine. Retrieved February 27, 2012 from <http://www.eurozine.com/articles/2007-06-29-santos-en.html>
- SPIVAK, G., 2004: Righting wrongs. In: *The South Atlantic Quarterly*, 103(2/3), p. 523–581.
- TAYLOR, L., 2011: Beyond paternalism: Global education with preservice teachers as a practice of implication. In: Andreotti, V., Souza L. (eds.): *Postcolonial perspectives on global citizenship education* (p. 177–199). Routledge. New York. 246 pp.
- TODD, S., 2009: *Toward an imperfect education: Facing humanity, rethinking, cosmopolitanism*. Paradigm. London. 176 pp.
- ZEMBYLAS, M., 2010: Racialization/ethnicization of school emotional spaces: The politics of resentment. In: *Race Ethnicity and Education*, 13(2), p. 253–270.

Internetové zdroje:

www.sxc.hu

V demokratickej spoločnosti, kde môže každý slobodne hájiť svoje záujmy a svoj názor, sú konflikty prirodzenou súčasťou života. Schopnosť riešiť ich konštruktívne a bez zbytočných zranení na oboch stranách je dôležitou životnou zručnosťou. Konflikt nie je hokejový zápas; aby jedna strana vyhrala, nemusí druhá nutne prehrať. Niekedy je možné nájsť súlad a spoločné riešenie i tam, kde sme pôvodne videli iba dva protichodné postoje.

Dušan ONDRUŠEK

Karolína MIKOVÁ

**Facilitácia a spoločné
plánovanie vo verejných
konfliktoch**

„Aj keď niekoho vnímam ako nepriateľa, mal by som sa snažiť vnímať jeho perspektívu a skúsiť viesť dialóg, ak chcem pokračovať ďalej. Musím vidieť v druhých kúsok toho, čo som ja sám. A tohto sme málokedy schopní — vidieť v nepriateľoch kúsok seba.“

Dušan ONDRUŠEK

facilitátor, tréner / Slovenská republika

Absolvent štúdia psychológie Univerzity Komenského v Bratislave, kde získal i kandidátsku vedeckú hodnosť. Absolvoval postdoktorandské štipendium na Johns Hopkins University (Institute of Policy Studies), v Baltimore, USA s výskumným zameraním a obhajobou práce v oblasti manažmentu neziskových organizácií. Rôzne doplnkové vzdelávacie kurzy absolvoval u nás aj v zahraničí. Založil a vedie organizáciu PDCS, o. z., ktorá sa snaží kultivovať priestor pre dialóg, šíriť poznatky a zručnosti pre alternatívne spôsoby riešenia konfliktov, hlavne v oblasti komunitných a verejných konfliktov.

Pôvodne pracoval ako psychológ, venoval sa poradenstvu a terapii. Zaoberal sa výskumom altruizmu a účinnosti rôznych typov tréningov. Od roku 1990 sa trénersky a konzultačne zameriava prevažne na oblasť organizačného rozvoja, alternatívnych spôsobov riešenia konfliktov a nenásilnej komunikácie. Ako tréner a facilitátor doteraz viedol viac asi 1 100 tréningov vo viac ako 40 krajinách. Je autorom a spoluautorom 11 kníh.

Karolína MIKOVÁ

riaditeľka PDCS, o. z., trénerka a konzultantka / Slovenská republika

Vyštudovala územné plánovanie na Fakulte architektúry STU v Bratislave. Absolvovala ročný študijný pobyt na Inštitúte pre verejné štúdiá na Univerzite Johnsa Hopkinsa v Baltimore, USA a v súčasnosti je študentkou doktorandského štúdia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. V rokoch 2011/2012 pracovala ako riaditeľka Úradu splnomocnenca vlády SR pre rozvoj občianskej spoločnosti. Odborne sa zameriava hlavne na riešenie a prevenciu verejných konfliktov, účasť občanov na rozhodovaní o veciach verejných, kooperatívne plánovanie, komunitný rozvoj a medzisektorovú spoluprácu. Má medzinárodnú trénerskú a konzultačnú skúsenosť, doteraz pracovala vo viac ako 25 krajinách sveta.

Facilitácia a spoločné plánovanie vo verejných konfliktoch

Všetky slovenské výrazy, ktoré sa doteraz namiesto pojmu „facilitácia“ pokusne používali — ako: *ulahčovanie*, *riadenie procesov*, *procesová pomoc*, *moderovanie* — nie sú celkom vystihujúce. Definovať facilitáciu preto nebude jednoduché. Nakoniec väčšina odborníkov ostáva pri pojme facilitácia a predpokladá, že namiesto tvorby nejakého umelého novotvaru si slovenčina pojmy facilitácia, facilitátor, facilitatívny postupne osvojí.

Pojem facilitácia sa používa vo viacerých významoch — označuje krátkodobú i dlhodobú činnosť. Označuje vedomé konanie postavené na opísateľných krokoch a postupoch. Je ale tiež označením zručnosti, používa sa na opísanie spôsobilosti práce so skupinovú dynamikou. Zručnosti, ktorá sa týka aj práce s emóciami a postojmi v skupine, zručnosti, ktorú nemožno vo všetkých aspektoch opísať len v podobe operacionálnych, merateľných krokov.

Pod facilitáciou máme na mysli **činnosť jednotlivca alebo inštitúcie, ktorá má za cieľ uľahčiť komunikáciu v skupine alebo v komunite**, poskytovať taký typ procesovej expertízy, ktorá umožní skupine, či komunite dohodnúť sa, rozhodovať a plánovať s využitím účasti zainteresovaných.

A v takejto stručnej definícii sú už obsiahnuté ďalšie pojmy, ktoré vyžadujú podrobnejšie vymedzenie. Čo máme na mysli pod „procesovou expertízou“? Prečo sa v definícii spomína rovnako „skupina“ aj „komunita“? A čo presne máme na mysli, keď zdôrazňujeme participatívnosť, keď spomíname „využitie účasti zainteresovaných“? Ku všetkým vysvetleniam sa postupne dostaneme, zatiaľ skúsime pochopiť pojem facilitácia na základe toho ako sa používa v rôznorodých kontextoch.

Doslovný preklad pojmu facilitácia vychádzajúci z etymológie je: *ulahčovanie*, *urýchľovanie*. Základ slova pochádza z latinského koreňa *facilitas*.

V neurofyziológii sa pod neurálnou facilitáciou rozumie jav, ku ktorému dochádza pri odovzdávaní informácií v zakončeniach neurónu.

V biznise a obchodných vzťahoch sa používa termín obchodná facilitácia (*trade facilitation*). Rozumie sa ním štandardizácia a harmonizácia opatrení a procesov obchodného styku, ktoré umožňujú čo najľahší a najrýchlejší presun tovarov a služieb cez hranice. Vďaka obchodnej facilitácii sa uľahčuje medzinárodné obchodovanie a súčasne sa dodržiať nutné colné a bezpečnostné regulácie. V záujme týchto procesov štáty schvaľujú a odvolávajú sa na princípy obchodnej facilitácie.

V pedagogike a vzdelávaní dospelých sa pod facilitáciou a facilitatívnym učením často myslí participatívne tréningovanie, spôsob vzdelávania, ktorý neodovzdáva hotové poznatky, ale správne položenými otázkami provokuje skupinu, aby sama nachádzala nové riešenia.

V špeciálnej pedagogike sa komunikačným facilitátorom označuje osoba, ktorá sprevádza zdravotne postihnutého (napr. človeka s rečovou poruchou) a keďže funguje ako sprostredkovateľ, umožňuje človeku s postihom komunikovať s okolím.

V riadení sa pod facilitáciou často rozumie usmerňovanie, vedenie, preberanie zodpovednosti v zmysle ukazovania smeru podriadeným, leadership, ktorý je postavený viac na supervízii než priamych pokynoch a kontrole zvonka.

Ekologická facilitácia je profitovanie organizmu alebo rastliny z prítomnosti iného živého subjektu. Napr. novozasadený kávovník profituje z tieňa a ochrany, ktorý pre neho vytvára blízko vysadený strom pomarančovníka.

V **kriminológii** sa facilitátorom označuje sprostredkovateľ trestného činu, napr. človek, ktorý z pozície akoby nezávislej strany umožní dohovor gangov z oboch strán hranice o neoficiálnom prevádzaní migrantov cez hranicu.

V niektorých smeroch **humanistickej skupinovej psychoterapie** sa pojmom facilitátor rozumie terapeut, ktorý neinterpretuje skutočnosť klienta z profesionálneho pohľadu, ale spoluvytvára v skupine atmosféru, ktorá umožní namiesto diagnózy pochopenie sveta tohto človeka a tak sprostredkuje liečiaci a rozvojový efekt skupinovej práce.

Takže napriek rôznorodým významom v odlišných odborných kontextoch je v pojmoch facilitátor/facilitovanie niečo, čo sa objavuje takmer všade. Facilitátor je niekto „tretí“, niekto kto nepriamo intervenuje alebo napomáha procesom, v ktorých má trochu inú úlohu, než tí, ktorí sa týchto procesov zúčastňujú ako hlavní dejatelia. Zdá sa, že ide o nejakú sprostredkujúcu, katalyzačnú, napomáhajúcu, uľahčujúcu rolu.

Kontext, v ktorom zaujíma facilitácia nás, je organizačný rozvoj, fungovanie skupín, inštitúcií, komunít. V sociálnej psychológii, v teóriách rozvoja, v poradenstve sa pod facilitáciou rozumie nestranná pomoc tretieho subjektu (profesionálneho facilitátora, či niekoho, kto so súhlasom skupiny preberie túto rolu) skupine alebo komunite, v tom aby skupina či komunita efektívne postupovala v stanovení a realizovaní vlastných cieľov.⁴⁸⁾

FACILITÁCIA V UŽŠOM A ŠIRŠOM KONTEXTE

Facilitácia môže mať i v organizačnom svete a svete rozvoja rôznorodú podobu. Preto je vyššie uvedená charakteristika tak neostrá. Snaží sa pokryť príliš rôznorodé podoby facilitácie. Povedzme si pár príkladov, čo všetko máme na mysli pod facilitáciou.

Skupina piatich kamarátov diskutuje, ako viesť športový klub, čo treba nakúpiť najskôr a pod. Keďže sa nevedia sa dohodnúť, môžu poveriť jedného z nich, aby udeľoval slovo a túto poradu viedol. Už to je facilitácia.

Ak sa organizátori dôležitej konferencie o adopciách do zahraničia obávajú, že diskusia počas dvojdnovej konferencie môže byť chaotická a nemusí vyústiť do želaných výstupov s jasnými odporúčaniami ako postupovať v príprave legislatívy, najmú si profesionálnych procesových konzultantov — facilitátorov. Tí, v spolupráci s organizátormi, pripraví dizajn konferencie a pomôžu odfacilitovať diskusiu stovky účastníkov tak, aby konferencia končila použiteľnými výstupmi a spokojnosťou účastníkov, že ich hlas sa nestratil. To je facilitácia.

Ak magistrát mestskej časti Bratislavy chystá víziu rozvoja, vie, že bez miestnych firiem a občianskych skupín, poslancov a zodpovedne informujúcich médií sa to nepodarí. Preto v prevažnej časti päťročného procesu rozvoja zapája aj konzultantov zameriavajúcich sa na rozvojovú pomoc — rozvojových facilitátorov — a za ich pomoci plánuje a realizuje najvhodnejšie formy zapájania zainteresovanej verejnosti do rozhodovania — verejné stretnutia, okrúhle stoly, prípravu a procesové riadenie inštitucionálnych partnerstiev, spoločne pripravené projekty rozvoja financované aj z európskych zdrojov. Dlhodobá procesová pomoc v tomto smere je facilitácia.

⁴⁸⁾ Kapitola vychádza aj z poznatkov v texte ONDRUŠEK a MIKOVÁ (2010)

Ak sa dve veľké firmy, ktoré doteraz pôsobili v iných regiónoch či štátoch rozhodnú zlúčiť, pôjde o náročný proces. Bude pred nimi stáť nutnosť finančného vysporiadania, zmien vo vedení novej zlúčenej firmy, zladenie firemných kultúr dvoch silných hráčov, možno aj jazykové, technologické, právne, politické problémy. Zvykom je v tak veľkých procesoch využívať konzultačné firmy rôzneho typu, právnych, ekonomických, mediálnych poradcov. Takmer určite budú v hre aj procesoví experti, ktorí uľahčia náročné diskusie početných spoločných stretnutí od najvyšších úrovní vyjednávania až po úroveň pracovníkov dvoch firiem. To, čo budú realizovať procesoví konzultanti v procesoch fúzie, či akvizície firiem — je facilitácia.

Už z týchto príkladov je jasné, že pojem facilitácia sa využíva prinajmenšom v dvoch relatívne odlišných kontextoch. V charakterizovaní facilitácie sme niekedy spomínali prácu v skupine, inokedy prácu v celej komunite, niekedy skôr bezprostredné riadenie diskusie, inokedy dlhodobé dizajnovanie procesov pre výmenu informácií a spoločenský dialóg. Pre lepšie porozumenie a odlišenie rôznorodých procesov hovoríme o facilitácii v užšom kontexte a facilitácii v širšom kontexte:

- a) **facilitácia v užšom kontexte** ako krátkodobá pomoc v komunikácii a rozhodovaní skupiny. Situácie, kde účastníci skupinového procesu komunikujú priamo, samotný proces má jasný začiatok a koniec a trvá spravidla jedno stretnutie skupiny. Napr.: facilitovanie porady, moderovanie konferencie, facilitovanie diskusie menšej skupiny, ktorá sa pripravuje rozpočet projektu.
- b) **facilitácia v širšom kontexte** — dlhodobejšie aktivity, spravidla so zapojením inštitúcií či pôsobenia v komunite, ktoré sa podieľajú na sociálnej zmene. V takýchto aktivitách facilitácia nespočíva v jednom stretnutí, ale veľmi často ide o dlhodobejšiu sériu troch, piatich, či dvadsiatich stretnutí. Facilitátora nezaujímá len to, čo sa odohráva počas samotných stretnutí, ale rovnako dôležitý pre pochopenie a usmerňovanie rozvoja je to, čo sa odohráva medzi stretnutiami. Úloha facilitátora, či facilitáčnej inštitúcie v takomto procese je rovnako príprava dizajnu, ktoré umožňujú, uľahčujú kroky, ktoré z dlhodobého hľadiska môžu ovplyvniť celú komunitu, či spoločnosť. Facilitovanie činností a vyjednávania a zapájania jednotlivých oddelení firmy do prípravy nového produktu a jeho uvedení na trh je príkladom facilitovania v širšom kontexte. Procesová príprava rozvojovej stratégie pre podporu turizmu v kraji, stratégie pre zníženie nezamestnanosti žien po materskej dovolenke v regióne je príkladom takejto facilitácie v širšom kontexte.

BAZÁLNA A ROZVOJOVÁ FACILITÁCIA

Dost podstatné rozlíšenie do porozumenia podstaty práce facilitátora a porozumenia, aké sú ambície facilitáčného pôsobenia priniesol Roger SCHWARTZ. Svojou knihou „The skilled facilitator“ (1984) vniesol do diskusie o profesii facilitátora niekoľko vystihujúcich vymedzení.

Hovorí, že v **bazálnej facilitácii** je úlohou facilitátora pomôcť skupine vyriešiť obsahový problém. Skupina sa napríklad potrebuje dohodnúť, aký systém odmeňovania zvolí, alebo ako budú vyzebrať strategické úlohy, na ktoré sa chce zamerať v budúcom roku. Po tom ako skupina vyriešila konkrétnu úlohu, facilitátor svoju úlohu skončil, vyriešenou úlohou končí aj jeho poverenie a zodpovednosť voči skupine. Ak bude potrebné, pri podobnej situácii ho zavolajú opäť a opäť sa v pomoci bude začínať odznova.

V **rozvojovej facilitácii** je chápanie facilitácie oveľa širšie. Facilitátor nie je vnímaný len ako niekto, koho zodpovednosťou je jednorazovo prísť, pomôcť uľahčiť diskusiu a odísť. Popri tejto zodpovednosti sa očakáva aj ďalší efekt jeho intervencie. Očakáva sa, že vďaka jeho prítomnosti sa skupina, povedľa (vy)riešenia problému, tiež učí ako postupovať v podobných situáciách do budúcnosti. Osvojuje si nové predpoklady pre jej budúce fungovanie, mení svoju podobu tak, aby

v budúcnosti zvládala náročnejšie úlohy, rozvíja sa. Dokonca i vtedy ak sa súčasný problém nepodarí vyriešiť k spokojnosti všetkých. Rozvojový aspekt je rovnako dôležitý ako bezprostredná procesová pomoc s riešením obsahového problému. Facilitátor je vnímaný trochu aj ako tréner, či kouč. Očakáva sa jeho záujem na raste skupiny a jej kompetencie vyrovnávať sa s novo prichádzajúcimi náročnými situáciami.

Roger SCHWARTZ (1984, str. 7) ponúka schému, ktorá vysvetľuje základný rozdiel medzi bazálnou a rozvojovou facilitáciou. Ten je hlavne v tom, či si skupina vytvára alebo nevytvára závislosť na facilitátorovi, či je vďaka jeho pôsobeniu posilnená do budúcnosti alebo nie.

	Bazálna facilitácia	Rozvojová facilitácia
Cieľ skupiny	Vyriešiť obsahový problém	Vyriešiť obsahový problém a popri tom sa naučiť rozvinúť procesy, ktoré skupina využíva pri riešení tohto a podobných problémov
Úloha facilitátora	Dočasne pomôcť skupine uľahčiť procesy, ktorými sa dopracuje k výsledku Prebrať primárnu zodpovednosť za riadenie skupinových procesov	Zlepšiť skupinovú kompetenciu dopracovať sa k výsledkom nastálo
Výstup pre skupinu	Závislosť na facilitátorovi v riešené budúcich problémov	Znížená závislosť skupiny v riešení budúcich problémov na facilitátorovi. Schopnosť skupiny rozvíjať sa v participatívnom riešení stále komplexnejších problémov.

Tab. 2: Bazálna a rozvojová facilitácia

Ako je zjavné zo schémy, rozlíšenie bazálnej alebo rozvojovej facilitácie je dôležité z hľadiska vzťahu a porozumenia medzi facilitátorom a klientom. Je to však dôležité aj z hľadiska pochopenia a vymedzenia vlastnej zodpovednosti facilitátora a je to dôležité aj z hľadiska akejsi „filozofie“ facilitáčného pôsobenia. Skôr či neskôr si každý facilitátor musí položiť otázku: Prečo chcem facilitovať? K čomu má viesť moje konzultačné úsilie?

Kedy je vhodné prebrať zodpovednosť len za bazálnu facilitáciu, kedy je moja úloha širšia? A samozrejme otvára to aj obrovský sklad otázok o „neutralite“ facilitátora. Zdanlivo samozrejmy predpoklad o neutralite facilitátora bude okamžite bombardovaný množstvom podmieňujúcich otázok. Má byť facilitátor úplne neutrálny? V akom zmysle je neutrálny? A môže byť vôbec úplne neutrálny? Na tieto otázky nevieme odpovedať, pokiaľ nezačneme hovoriť o hodnotách, ktorými možno ohraničiť ponímanie facilitácie.

PRINCÍPY FACILITÁCIE

Roger Schwartz sa pred 25 rokmi odvolal na práce klasikov v oblasti organizačného rozvoja Chrisa Argyrisa a Donalda Schona a tak definoval tri okruhy kľúčových hodnôt, s ktorými sa spája facilitácia. Pokiaľ je nám známe, odvtedy to nik výstižnejšie nepomenoval. Plne sa stotožňujeme s ich vymedzením.

Facilitácia je podľa Schwartz „proces, v ktorom človek, ktorý je akceptovateľný celou skupinou, neutrálny voči obsahu diskusie, a ktorý nemá rozhodovaciu právomoc, intervnuje, aby skupine pomohol zlepšiť spôsoby, ktorými skupina identifikuje a rieši problémy a rozhoduje, pričom tak postupuje v snahe zvýšiť efektívnosť skupiny“ (SCHWARTZ, 1984 str. 4).

Tri kľúčové okruhy hodnôt, na ktorých sú postavené princípy facilitácie, sú:

- a) **Platné informácie.** Všetci účastníci rozhodovania majú zdieľať všetky dostupné informácie. To, z čoho vychádzajú a na základe čoho sa rozhodujú, sú platné (validné) informácie a šancu overiť si platnosť informácie má nezávisle každý člen skupiny.
- b) **Slobodná a informovaná voľba.** Všetci účastníci majú právo na slobodnú a informovanú voľbu vlastných cieľov a metód, ktorými ich dosahujú. U žiadneho z členov nemožno dosiahnuť jeho rozhodnutie vynútením či manipuláciou.
- c) **Vlastná zaangažovanosť.** (Zaangažovanosť v slovenčine neznie až tak dobre, ale nemáme dobrý preklad pojmu „internal commitment“. Možno by sa dal použiť aj pojem – stotožnenie, oddanosť, emočné nasadenie...). Všetci členovia skupiny majú byť počas facilitácie zaangažovaní do spolurozhodovania, aby sa cítili osobne spoluzodpovední sa rozhodnutia, ktoré prijímajú a realizujú.

SPOLOČNÉ PLÁNOVANIE

V tejto časti textu sa budeme venovať procesu a úlohám facilitátora pri dlhodobom procese spoločného plánovania.

Spoločné alebo kooperatívne plánovanie⁴⁹⁾ je proces pomocou ktorého skupina zainteresovaných (*stakeholderov*) prostredníctvom série stretnutí hľadá spoločné riešenie problému, ktorý všetci z nich vnímajú ako závažný a na vyriešenie ktorého je potrebné spojenie síl viacerých subjektov.

Úlohou facilitátora pri takomto dlhodobom plánovacom procese je okrem vedenia jednotlivých stretnutí aj celkový dizajn a postupné prispôsobovanie procesu. Proces spoločného plánovania je metódou participatívneho riešenia problémov a je vhodný aj pre situácie, v ktorých pre doteraz neriešený problém v komunite hrozí zvyšovanie napätia medzi skupinami obyvateľov prípadne inštitúciami a obyvateľmi. Príkladmi tém, v ktorých je možné uplatniť spoločné plánovanie, sú spoločné vytváranie marketingovej stratégie mikroregiónu, riešenie odpadového hospodárstva v obci, zlepšenie situácie Rómov v okrese, hľadanie spoločnej dohody stakeholdrov o budúcom rozvoji regiónu. Spoločné plánovanie predstavuje dlhodobý proces, ktorého plánovacia časť zvyčajne trvá minimálne pol roka. Dĺžka procesu závisí od komplexnosti témy a množstva zainteresovaných nutných na vytvorenie dohody, ktorá vedie k výraznému ovplyvneniu riešeného problému. Spoločné plánovanie je facilitovaný proces, v ktorom zainteresovaní jednotlivci a zástupcovia organizácií diskutujú, aby najprv spoločne porozumeli situácii, potom hľadajú riešenie, prijateľné pre všetkých a nakoniec dohodnuté riešenie spoločne realizujú. Nevyhnutným predpokladom úspešného procesu je *záujem* zainteresovaných na riešení spoločného problému. Výsledkom úspešného procesu okrem iného aj posilnené vzťahy medzi zainteresovanými, ktoré aj keď nemusia byť práve priateľské, stavajú na vyjasnených názoroch a spoločnej skúsenosti z dosiahnutia dohody. Keďže spoločné plánovanie je facilitované a diskusia má svoje pravidlá prijaté celou skupinou, tak účastníci získavajú skúsenosť z diskusie, pri ktorej sa účastníci vzájomne rešpektujú a korektne spolupracujú.

V akých situáciách a témach je vhodné použiť proces spoločného plánovania? Spoločné plánovanie je vhodné pre *komplexné témy s viacerými stranami zainteresovanými na riešení spoločného problému*. To znamená, že sa jedná o témy a problémy, ktoré majú často interdisciplinárny charakter, v ktorých neexistuje jednoduché riešenie v kompetencii jednej inštitúcie, ale samotný charakter témy

⁴⁹⁾ Susan L. Carpenter a ďalší autori používajú v angličtine pomenovanie *cooperative planning* (ko-operatívne plánovanie), prípadne *consensus building* (dosahovanie dohody) alebo aj *cooperative problem solving* (kooperatívne riešenie problému)

vyžaduje viacero súčasne uplatnených uhlov pohľadu, ako aj široké spektrum zdrojov (ktoré nie je možné zredukovať len na financie, ale potrebné sú aj skúsenosti a zručnosti rôzneho typu). V takýchto témach zvyčajne *ani jeden orgán alebo inštitúcia nedisponuje plnou kompetenciou pre riešenie problému*, ale existuje viacero subjektov, ktoré aj z hľadiska formálnych rozhodovacích procesov majú právo na vydávanie stanovísk alebo vyjadrovanie sa ku navrhovanému riešeniu. Ďalšou dôležitou charakteristikou problému vhodného pre spoločné plánovanie je, že o riešení je možné vyjednávať a zainteresované strany sú ochotné hľadať spoločnú dohodu. Vyjednávanie zvyčajne nie je možné pri problémoch a konfliktoch, ktorých podstatou sú rozdielne hodnoty. Ani v prípade, ak sa jedná o problém, ktorý je možné vyhodnotiť ako porušenie zákona (konkrétne v rámci trestného práva), alebo existuje právna procedúra, ktorá niektorému zo zainteresovaných dáva výrazne väčšie šance na dosiahnutie svojich cieľov, tak spoločné plánovanie nebude tým správnym postupom.

Facilitátori a decizori by si mali ujasniť, akým témam sa dá venovať procesmi spoločného plánovania. Medzi témy vhodné na spoločné plánovanie by napríklad patrili:

- Vytvorenie plánu odpadového hospodárstva obce
- Vytvorenie plánu komunitných sociálnych služieb v konkrétnom meste alebo regióne
- Návrh krokov pre zníženie kriminality mladých ľudí v komunite
- Dohoda o koncepcii a obsahu predmetu sexuálnej výchovy na školách.

Naopak, nevhodnými témami by boli také témy celospoločenských problémov, kde je len ťažko možno zabezpečiť priamu účasť zainteresovaných strán, kde je problém tak masívny, že určenie stakeholderov je menlivé a skôr sa očakáva expertné alebo mocenské verejné rozhodnutie: napríklad v prípade zmeny výšky sociálnych dávok napr. pre nezamestnaných, v prípade povoľovacieho procesu konkrétneho výškového objektu, či potrestania mladistvého za ťažké ublíženie na zdraví.

Ako je z predchádzajúceho textu zrejmé, témy vhodné na spoločné plánovanie môžu byť veľmi konkrétne na úrovni obce, mesta, prípadne mikroregiónu, alebo môžu smerovať k vytvoreniu koncepcie, stratégie či verejnej politiky na regionálnej alebo národnej úrovni. Rovnako sa môže jednať o *rozvojové témy*, ktoré v súčasnosti nepredstavujú žiadnu kontraverziju a sú skôr postavené na budúciach príležitostiach, alebo témy, v ktorých už *dnes existujú vyprofilované názorové skupiny*, ktoré majú výrazne odlišnú predstavu o riešení problému. V tomto prípade je spoločné plánovanie možné len ak sú názorové skupiny stále ochotné spolu diskutovať a vnímajú spoločnú dohodu ako výhodnejšiu v porovnaní s možnosťou blokovania samostatného postupu oponentmi.

Spoločné plánovanie v Programe integrácie Rómov

Príkladom dlhodobej série aktivít tohto typu bolo vedenie procesu spoločného plánovania v komplexnom Programe integrácie Rómov. PDCS ho realizovalo v rokoch 2003 — 2007 v okresoch Kežmarok, Rimavská Sobota a Prešov. V okrese Kežmarok sa procesu zúčastňovali obyvatelia komunít Stráne pod Tatrami, Huncovce, Rakúsy, Malý Slavkov a Veľká Lomnica. V Rimavskej Sobote to boli Hostice, Jesenské, Ožďany, Rimavské Janovce, Rimavská Seč, Šimonovce, Veľký Blh a Zacharovce a v Prešove sa záujem sústredil na časti mesta, kde žije väčšie množstvo Rómov.

Cieľom plánovania bolo pomenovať problémy spojené s integráciou Rómov, zaktivizovať miestnych Rómov aj Nerómov, zástupcov inštitúcií ako bežných aktívnych občanov ale aj volených predstaviteľov verejnej správy. Schádzali sa, aby spoločne hľadali riešenia pomenovaných problémov a potom ich prostredníctvom menších projektov začať riešiť.

Na navrhnuté projekty mohli skupiny občanov a organizácie v týchto troch komunitách získať grantovú podporu v celkovej výške asi 8 mil. Sk (cca 265 550 €). Ešte pred začiatkom spoločného plánovania bolo dôležité „nastaviť“ celkový dizajn programu tak, aby spoločné plánovanie v komunitách malo vytvorené základné podmienky na úspech. Celkový dizajn programu i jednotlivé procesy spoločného plánovania boli postavené na týchto princípoch:

- **Zmocniť (empower) a aktivizovať miestnych ľudí z komunit**, napríklad tým, že oni sami pomenovali priority grantovej podpory v ich okrese.
- **Stimulovať spoluprácu medzi Rómami a „nerómami“**, či už pri vytváraní riadiacich skupín, alebo stanovením priority spoločných projektov pri udeľovaní grantovej podpory.
- **Vytvoriť transparentný proces udeľovania grantov**, v ktorom nie je jednoduché spochybniť priority podpory ani samotný výber podporených projektov.
- **Umožniť podporu aj tým, ktorí zvyčajne nemajú prístup ku grantovým zdrojom** t. j. skupinám obyvateľov a MVO, ktorí nemajú veľké organizácie a veľa skúseností, ale majú chuť niečo urobiť.

Namiesto bežného prístupu, keď prioritné okruhy tém pre grantovú podporu „pomenujú experti z Bratislavy“, v tomto prípade grantové kolá nasledovali až po asi polročnom procese stretávania sa a spoločného plánovania riadiacej skupiny aktívnych občanov v každej komunite. Na prvých spoločných stretnutiach boli miestni občania šokovaní z toho, že niekoho zaujíma ich názor, že sa ich niekto pýta na zhodnotenie situácie. Doteraz boli zvyknutí, že priority programov sa diktovali z Bratislavy. Náš program bol pre nich prvou skúsenosťou delegovania rozhodnutia o zameraní podpory. Členovia riadiacej skupiny najprv mapovali komunitu, čiže zisťovali problémy a zbierali dobré i zlé skúsenosti z minulosti. Kľúčové boli rozhovory s obvyčajnými ľuďmi v obci i v osade aj zvyčajné oslovovanie verejných inštitúcií a neziskových organizácií. Zozbierané informácie potom, za pomoci facilitátorov, sumarizovali a hľadali možné prioritné oblasti, ktoré by bolo dobré v ich okrese podporiť. Priority niekedy vychádzali zo zistených problémov, z ktorých si však vyberali najmä tie, v ktorých je možné dosiahnuť nejakú zmenu aj menšími finančnými prostriedkami. Ďalšie priority vychádzali z predchádzajúcich fungujúcich projektov, ktoré v súčasnosti už hlavní donori nemajú záujem podporovať. Takto pripravený návrh priorit grantovania bol riadiacou skupinou verejne predstavený. V každom z troch okresov na verejnom stretnutí občania pripomienkovali návrh priorit pre ich okres. Verejné stretnutie bolo súčasne vyhlásením grantového kola. Po okomentovaní priorit verejnosťou, sa priority stali záväznými pre verejne vyhlásené grantové kolo, do ktorého sa mohol svojim návrhom projektu zapojiť viac-menej ktokoľvek.

Riadiace skupiny aktívnych občanov sa po zmapovaní situácie a stanovení priorit naďalej pravidelne stretávali. Niekedy boli doplnené o ďalších záujemcov, inokedy pracovali v menších pracovných skupinách, ktoré pripravovali konkrétne projektové návrhy do grantového kola. PDCS podporovalo riadiacu aj pracovné skupiny. Okrem facilitovania ich spoločných stretnutí sme ich podporovali aj špecifickými vzdelávaniami, zameranými na doplnenie vedomostí a zručností skupín pri písaní projektov alebo efektívnej spolupráci.

Dizajn tejto časti procesu umožňoval najmä „zmocnenie“ (empowerment) miestnych ľudí a transparentnosť grantovania. Miestne riadiace skupiny organizovali verejné stretnutia aj neskôr v procese a to na predstavenie projektov, ktoré mali organizácie a skupiny občanov záujem podať do grantového kola a neskôr pri ukončovaní podporených projektov na prezentovanie dosiahnutých výsledkov. Prezentovanie projektov ešte pred ich podaním bolo obzvlášť netypické. Zaradením toho kroku do procesu sme sledovali najmä odbúranie nezmyselnej súťaživosti a podozrievania v komunitách, ktoré sú nezriedka sprievodným javom získania finančnej podpory zvonku nejakou miestnou organizáciou. Prezentovanie návrhov ako aj výsledkov projektov súčasne napomáhalo učeniu sa komunit. O udelení podpory konkrétnym projektom rozhodovala nezávislá komisia zostavená z odborníkov a aktivistov mimo cieľových komunit. Tá akceptovala tematické priority určené komunitami.

Aby sme sa vyhli konfliktu záujmov, celý proces grantovania mala na starosti Nadácia Ekopolis. PDCS v tomto programe vystupovalo ako dizajnér celého programu, organizátor a facilitátor spoločného plánovania v komunitách.

Na záver ponúkame niekoľko príklady projektov a aktivít realizovaných vďaka PIR programu v komunitách:

- Grantom boli podporené stolárske kurzy pre chlapcov, počas ktorých sa chlapci nielen učili pracovať s drevom, ale aj vytvorili králikárne. Tie potom získali rómske rodiny na chov králikov. Starostlivosťou o zvieratá sa učili pravidelnej práci a súčasne mali malý zdroj príjmu alebo prílepšenie vo vlastnom jedálničku.
- Ďalším príkladom bola podpora pre *Centrum pre deti Klúč v Kežmarku*. Prostredníctvom projektu organizácia získala a zrenovovala centrum, v ktorom potom pomáhala deťom pri písaní domácich úloh, Rómske aj Nerómske deti sa tam učili používať počítač a centrum poskytovalo kurzy aj pre dospelých. Služby centra využilo 650 ľudí z okolia.
- Miestna galéria získala grant na umelecké kurzy pre rómske deti. Vytvorené diela galéria na svojich priestoroch vystavila a prišlo sa na ne pozrieť cca 100 miestnych ľudí.
- Vzniklo Poradenské a terapeutické centrum pre deti s poruchami správania. Žiaci si zlepšili vyjadrovacie schopnosti a lepšie sa integrovali do normálnych školských tried.
- Iná organizácia získala grant na postavenie detského ihriska pre Rómske a Nerómske deti. Pri výstavbe detského ihriska spolupracovali rôzne organizácie a inštitúcie a spoločnou prácou na ihrisku sa zlepšili vzťahy v komunite.

(Viac informácií www.pdcs.sk)

PRÍPRAVA PROCESU

Na začiatku procesu je facilitátor obvykle oslovený iniciátorom procesu, ktorými sú najčastejšie verejná inštitúcia, nezisková organizácia, alebo skupina zainteresovaných, ktorí si uvedomili že problém, ktorý ich trápi je potrebné riešiť v spolupráci viacerých subjektov. Úlohou facilitátora v úvode je pomôcť iniciátorovi *zmapovať situáciu a rozhodnúť, aký proces je vhodný pre uchopenie problému.*

Ak má byť proces spoločného plánovania úspešný, tak iniciátor alebo iniciačná skupina, ktorá zvolá prvé stretnutie zainteresovaných, musí mať základnú legitimitu pre takýto krok. Tú môže čerpať buď z postavenia inštitúcie zodpovednej za riešenie problému, odbornosti, alebo predchádzajúcej práce v danej oblasti. Pomôcť môžu aj úvodné neformálne rozhovory s kľúčovými zainteresovanými, ktorými si overuje záujem zainteresovaných, aspekty problému, ktoré sú pre jednotlivých zainteresovaných kľúčové a ochotu investovať do spoločného plánovania. Dôležité je získať dôveru zainteresovaných, legitímnosť navrhovaného dizajnu procesu vo vzťahu k formálnym procedúram rozhodovania a politickú vôľu formálnych decizorov nasledovať riešenie navrhnuté v spoločnom plánovaní. (Pod pojmom decizori máme na mysli aktérov, ktorí budú prijímať rozhodnutie, dalo by sa povedať aj „rozhodovačov“, ale to znie nezvyklo.) Na realizáciu mapovacích rozhovorov a spoločné zvažovanie vhodného procesu pre daný kontext facilitátor môže odporučiť vytvorenie plánovacej skupiny. Plánovacia skupina môže fungovať len dočasne, po prvé stretnutie stakeholdrov, alebo môže sprevádzať celé spoločné plánovanie a prebrať úlohu procesového rozhodovania, t. j. výberu a načasovania rôznych typov menších stretnutí, pracovných skupín, konferencií či verejných stretnutí na zabezpečenie priebežnej účasti stakeholdrov na procese.

Pri rozhodnutí o podobe procesu facilitátor s plánovacou skupinou zvažuje najmä:

- množstvo a rôznorodosť záujmov zainteresovaných subjektov,
- urgentnosť rozhodnutia, či vnímaná potreba dohody o spoločnom postupe,
- existujúce alebo potenciálne konflikty medzi zainteresovanými v súvislosti s riešenou témou,
- v minulosti využité mechanizmy pre rozhodnutie v takejto situácii (a ich úspešnosť)
- a zdroje (najmä finančné a ľudské) na realizáciu procesu.

Podľa kombinácie týchto faktorov facilitátor odporúča niektorý z možných dizajnov spoločného plánovania (pozri nižšie), alebo rýchlejší proces vyžívajúci metódy práce s veľkou skupinou, alebo iný proces napr. mediácie viacstranného vyjednávania medzi zainteresovanými v prípade ak konflikt medzi nimi dosiahol úroveň polarizácie pozícií. Po výbere vhodného dizajnu a predbežnom naformulovaní cieľa procesu plánovacia skupina začne s oslovovaním kľúčových zainteresovaných do koordinačnej skupiny.

Ako je zrejmé z popisu úloh facilitátora, v úvode procesu plní najmä rolu procesového konzultanta a samotná facilitácia plánovacej skupiny je menej viditeľnou rolou. V ďalších fázach sa facilitovanie koordinačnej skupiny stáva viditeľnejším, čo však neznamená, že by facilitátor prestal plniť funkciu dizajnovania a konzultovania procesu.

PRIZVANIE STAKEHOLDROV (ZAINTERESOVANÝCH)

Podľa témy a úrovne jej predpokladaného riešenia budú stakeholdri buď prevažne zástupcovia inštitúcií alebo jednotlivci. Vo vzťahu k rozhodovaniu rozoznávame tri základné kategórie stakeholdrov t. j. zainteresovaných, ktorých je potrebné do procesu zapojiť:

1. Tí, ktorí sú formálne zodpovední za rozhodnutie
2. Tí, ktorí budú rozhodnutím ovplyvnení, alebo majú nejaký záujem na rozhodnutí
3. Tí, ktorí nejakým spôsobom môžu znemožniť alebo ovplyvniť realizáciu rozhodnutia. (POTAPCHUK, 1988)

Z toho vyplýva, že do procesu spoločného plánovania je potrebné prizvať zástupcov rôznych záujmov a uhlov pohľadu na riešený problém. Dôležité je, aby účasť prijali zástupcovia inštitúcií a organizácií, ktoré disponujú zdrojmi a rozhodovacími kompetenciami na riešenie problému ako aj odborníci a praktici, ktorí majú názor a skúsenosť s prístupmi ktoré pomáhajú, ale aj ktoré boli vyskúšané a nepriniesli očakávaný výsledok. Zvyčajne vynechanou skupinou stakeholdrov sú klienti služieb, o ktorých sa v proces rozhoduje, alebo občania, ktorí napr. žijú v meste, ktorého strategický plán je témou spoločného plánovania. Vytvorenie procesu, ktorý efektívne zapojí všetky skupiny stakeholdrov a je ešte stále realizovateľný, je najväčšou výzvou pre facilitátora a plánovaciu skupinu.

DOHODA O SPOLOČNOM PLÁNOVANÍ

Bez ohľadu na dizajn procesu spoločného plánovania je potrebné, aby sa v úvode kľúčoví stakeholdri dohodli na zameraní procesu a spoločných pravidlách fungovania. Základným rámcom diskusie je pritom predbežná formulácia zámeru procesu z pozvánky, ktorou boli stakeholdri pozvaní na stretnutie a ktorú zdefinovala plánovacia skupina. Na prediskutovanie Dohody o spoločnom plánovaní je zvyčajne potrebné celé prvé stretnutie, počas ktorého zainteresovaní prezentujú svoje očakávania od procesu a následne ich za pomoci facilitátora zosúladujú pri formulovaní cieľa celého procesu. Na druhom stretnutí potom môžu prijať písomný dokument sumarizujúci spoločnú dohodu spolu s základnými pravidlami (*ground rules*) fungovania stakeholdrov počas procesu.

Dohoda o spoločnom plánovaní by mala obsahovať:

- definovaný cieľ procesu a formu výstupu,
- ohraničenie oblasti, ktorej sa plánovanie bude týkať (vymedzenie tematickej oblasti, ktorá je hlavným rámcom plánovania s prípadnými súvisiacimi témami, prípadne geografické vymedzenie záujmu plánovania),
- základné rámce plánovacieho procesu (predpokladaná dĺžka trvania, základný dizajn procesu, zapojené inštitúcie, atď.),

- povinnosti a záväzky stakeholdrov, vrátane mandátu účastníka procesu v prípade, že zastupuje inštitúciu, (medzi záväzky môže patriť zdieľanie všetkých relevantných informácií súvisiacich s témou plánovania)
- preferované postupy rozhodovania (napr. snaha vo všetkých dôležitých oblastiach dosiahnuť dohodu konsenzom, v krajnom prípade prijatie rozhodnutia absolútnou väčšinou),
- „ošetrenie“ rozdielov v moci medzi jednotlivými stakeholdrami (dohodou môže byť, že každý stály člen koordinačnej skupiny má rovnaké slovo/moc v diskusii i pri prijímaní rozhodnutí koordinačnou skupinou),
- spôsob riešenia prípadných názorových či hodnotových rozdielov medzi zainteresovanými,
- postupy informovania zainteresovaných a o zverejňovania/medializácie priebežných a celkových výstupov procesu.

Pre úspech procesu je dôležité, aby sa kľúčoví stakeholdri zaviazali k dlhodobej aktívnej účasti na procese, a to sú zvyčajne ochotní urobiť iba vtedy, ak naformulovaný cieľ zodpovedá ich prioritám a vyznieva primerane ambiciózne vo vzťahu k investovanému času a financiám.

Pre neskoršiu implementáciu dohody zo spoločného plánovania je potrebná politická vôľa decizorov, ktorej vznik je možné podporiť vytvorením komunikačných kanálov medzi stakeholdrami, a to vrátane tých, ktorí nie sú priamo účastní plánovacieho procesu. Skorá komunikácia môže zabrániť vzniku zbytočných podozrení, ktoré často vznikajú z nedostatku informácií. Pri komunikácii s inštitúciami, skupinami v komunite, komunitnými lídrami a občanmi sú potrebné rôzne metódy a rozdielna podrobnosť informácií.

MOŽNOSTI DIZAJNU SPOLOČNÉHO PLÁNOVANIA

Spoločné plánovanie možno organizovať mnohými spôsobmi a je na skúsenostiach a znalostiach facilitátora navrhnuť najvhodnejší proces pre miestny a tematický kontext.

Na základe štúdie desiatok príkladov efektívnych procesov Susan Carpenter (ex: HERRMAN, 1994) pomenovala tri **základné modely štruktúrovania spoločného plánovania**:

- a) Model koordinačnej skupiny
- b) Konferenčný model
- c) Model vyjednávajúcich tímov.

Modely sú zjednodušeným popisom možností pri štruktúrovaní procesu, a pri dizajne procesu na konkrétnu situáciu ich možno veľmi efektívne kombinovať.

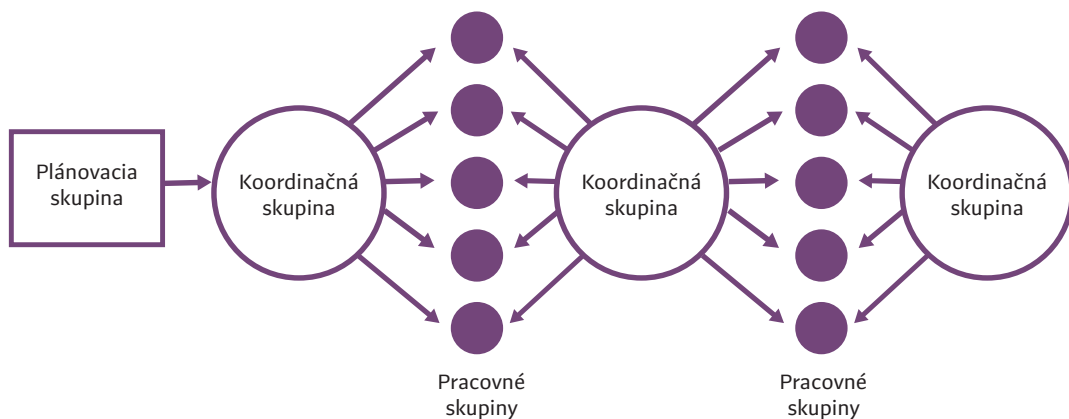
A. Model koordinačnej skupiny

Základný proces pre spoločné plánovanie vychádza z modelu koordinačnej skupiny, t. j. kombinuje prácu koordinačnej skupiny a špecifických pracovných skupín. Najväčšia váha procesu spočíva na koordinačnej skupine, ktorá je zložená z najaktívnejších kľúčových zainteresovaných a má zvyčajne 10 až 30 členov. Dôležité je, aby všetky záujmové skupiny ktorých sa riešený problém dotýka, našli v koordinačnej skupine človeka, ktorému dôverujú, a ktorý v ich očiach zastupuje ich záujmy (to sa týka ako inštitúcií, tak aj občianskych záujmových skupín). Koordinačná skupina prechádza celým zvyčajným procesom riešenia problémov resp. procesom podľa typu témy,⁵⁰⁾ pričom si v jednotlivých fázach dopĺňa kapacitu vytváraním špecifických pracovných skupín, ktoré jej pripravia podklady pre analýzu špecifických aspektov prob-

⁵⁰⁾ Facilitátor musí vybrať obsahovo primeraný proces. Inak bude vyzeráť postup, ak sa týka strategického plánovania v porovnaní s akčným plánovaním, je rozdiel medzi procesom vyhodnocovania existujúcich politík a úplne inak sa postupuje pri formulovaní spoločnej vize alebo koordinovaní aktivít zainteresovaných a dohadovaní spoločných priorít.

lému alebo navrhnuť možné alternatívy riešenia. Okrem toho koordinačná skupina za pomoci facilitátora zvyčajne rozmýšľa o celkovom procese a rozhoduje o ďalšom postupe vrátane spôsobov komunikácie s rôznymi inštitúciami, záujmovými skupinami či verejnosťou a v závere dosahuje dohodu.⁵¹⁾

Pracovné skupiny môžu slúžiť v analytickej a rozširovacej (divergentnej) fáze procesu na zozbieranie a analyzovanie informácií ku konkrétnym témam a podľa týchto tém môžu byť aj organizované, napr. pracovná skupina ku sociálnym službám pre ľudí na dôchodku, pracovná skupina ku službám pre zamestnané matky detí do 3 rokov, pracovná skupina ku službám pre dlhodobo nezamestnaných ľudí. Čiastkové výsledky potom pracovné skupiny prezentujú koordinačnej skupine často doplnené o návrh nových otázok, na ktoré narazili pri analýze dát. Po ukončení konkrétnej fázy procesu je potom na koordinačnej skupine a facilitátorovi, či na pokračovanie využijú tie isté pracovné skupiny, alebo vytvoria nové pracovné skupiny v prípade vhodnosti napríklad na základe nového tematického či geografického členenia. Vytváranie pracovných skupín umožňuje dopĺňanie odborností potrebných či už pri návrhu alternatívnych riešení alebo na porozumenie špecifickým aspektom problému, a súčasne nevyžaduje od úzko zameraných odborníkov, výrazne vyťaženej ľudí alebo od ľudí ktorých zaujíma len špecifická otázka, aby sa zúčastňovali na celom procese. Niekedy popri tematických skupinách vytvárame aj pracovné skupiny, ktoré fungujú počas celého procesu a majú stabilnú úlohu ako napr. komunikáciu s verejnosťou, fundraising na plánovací proces alebo prepájanie priorít so strategickými dokumentmi na vyššej úrovni (napr. PHSR VÚC, sektorový operačný plán).

Obr. 12: Model koordinačnej skupiny

Proces tvorby Konceptie sociálno-ekonomickej integrácie Rómov v Banskobystrickom kraji

Príkladom procesu postavenom na modeli koordinačnej skupiny bola tvorba Konceptie sociálno-ekonomickej integrácie Rómov v Banskobystrickom kraji iniciovaná Úradom splnomocnenkyne vlády Slovenskej Republiky pre rómske komunity, Regionálnou kanceláriou Banská Bystrica. Výstupom procesu je strategického dokumentu vrátane akčných realizačných plánov.

⁵¹⁾ Spoločná dohoda môže mať podobu písomného dokumentu (stratégie, koncepcie), ktorý budú zainteresovaní spoločne presadzovať, alebo rozhodnutia, ktoré je pre všetkých záväzné, alebo odporúčania, ktoré spoločne predložia rozhodovacej autorite.

Proces prebiehal v troch fázach:

- Fáza A: Vytvorenie základnej stratégie pre Konceptiu integrácie Rómov do roku 2013, táto prebehala od marca 2005 do januára 2006
- Fáza B: Vytvorenie akčných plánov a implementačného mechanizmu pre Konceptiu integrácie Rómov do roku 2013, nasledovala od januára do októbra 2007
- Fáza C: Implementácia Konceptie integrácie Rómov do roku 2013, stále prebieha. Procesom prechádzala riadiaca skupina zložená z 31 členov, ktorá si vytvorila prvú sadu pracovných skupín na zozbieranie a analýzu dát o situácií v rómskych komunitách a druhú sadu deviatich tematických skupín neskôr na vytvorenie a realizáciu akčných plánov.

Viac informácií nájdete na

<http://romovia.vlada.gov.sk/3567/regionalne-koncepcie.php>

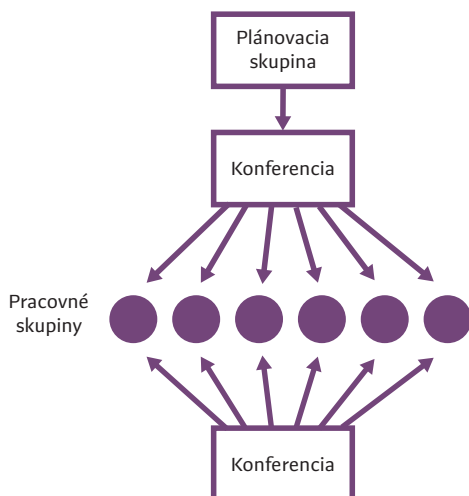
B. Konferenčný model

Druhou možnosťou, ako organizovať spoločné plánovanie, je kombinácia spoločných konferencií a pracovných skupín. Tento model je vhodný, ak je počet zainteresovaných, ktorých je potrebné v rovnakej miere vtiahnuť do riešenia problému, veľký (niekde medzi 50 až 200 ľudí) a súčasne je na realizáciu procesu relatívne krátky čas. Pri tomto modeli je možné pre dizajn konferencií využiť niektorú z metód pre veľké skupiny. Proces realizovaný prostredníctvom konferencií býva zvyčajne kratší, avšak o to intenzívnejší z hľadiska prípravy a množstva úloh, ktoré počas pár hodín konferencie musí ustriehnúť facilitátor a počas niekoľkých týždňov medzi konferenciami stakeholdri, zodpovední za jednotlivé pracovné skupiny.

V tomto modeli plánovacia skupina po všetkých prípravných krokoch zvolá veľkú spoločnú konferenciu, ktorá môže trvať jeden až dva dni a počas ktorej skupina zainteresovaných prijme návrh postupu spoločného plánovania a zrealizuje prvú fázu procesu. Podobne ako v predchádzajúcom prípade, konkrétny postup krokov počas konferencie závisí od problému a typu procesu. Avšak na rozdiel od modelu koordinačnej skupiny, je v prípade konferenčného modelu vhodné hneď na prvej konferencii vytvoriť zo stakeholdrov pracovné skupiny. To umožní rozdelenie skupiny príliš veľkej na jednu spoločnú diskusiu, do menších pracovných skupín podľa priorít účastníkov. Zloženie pracovných skupín je zvyčajne dané samovýberom účastníkov. Iniciátor procesu (alebo plánovacia skupina) môže pracovným skupinám ponúknuť koordinátorov, ktorí zabezpečia logistiku a zápisy zo stretnutí. Členovia pracovných skupín sa potom môžu plne sústrediť na obsahovú náplň ich pracovnej skupiny. Pracovné skupiny by mali mať priestor prvýkrát sa zísť a dohodnúť si ďalší postup ešte v rámci programu konferencie.

Po dohodnutom čase práce pracovných skupín (rádovo po 2 až 6 mesiacoch) nasleduje druhá spoločná konferencia, na ktorej sa prezentujú predbežné výsledky práce pracovných skupín, koordinuje sa spoločný postup v prekrývajúcich sa témach, diskutuje sa o ďalšom postupe, prípadne sa rušia alebo dopĺňajú pracovné skupiny podľa výsledkov diskusie. Fázy konferencie a následných pracovných skupín sa dva- až štyrikrát opakujú po dosiahnutí spoločného výsledku. Po ukončení plánovania sa konferencie môžu opakovať v ročných intervaloch s cieľom sledovať implementáciu spoločného plánu.

Typ riešenej témy a úrovne procesu (napr. komunitné plánovanie vs. vytváranie verejnej politiky na národnej úrovni) ovplyvní, či zvolané konferencie sú otvorené pre každého záujemcu, alebo sa ich môžu zúčastniť iba pozvaní zainteresovaní. V každom prípade platí, že aj širšia skupina zainteresovaných by mala byť priebežne informovaná o procese a mala by mať vytvorené „miesta vstupu“ do procesu. Môže sa realizovať aj tak, že aspoň niektorá z konferencií bude otvorená všetkým záujemcom.

Obr. 13: Konferenčný model

Záhrada Európy

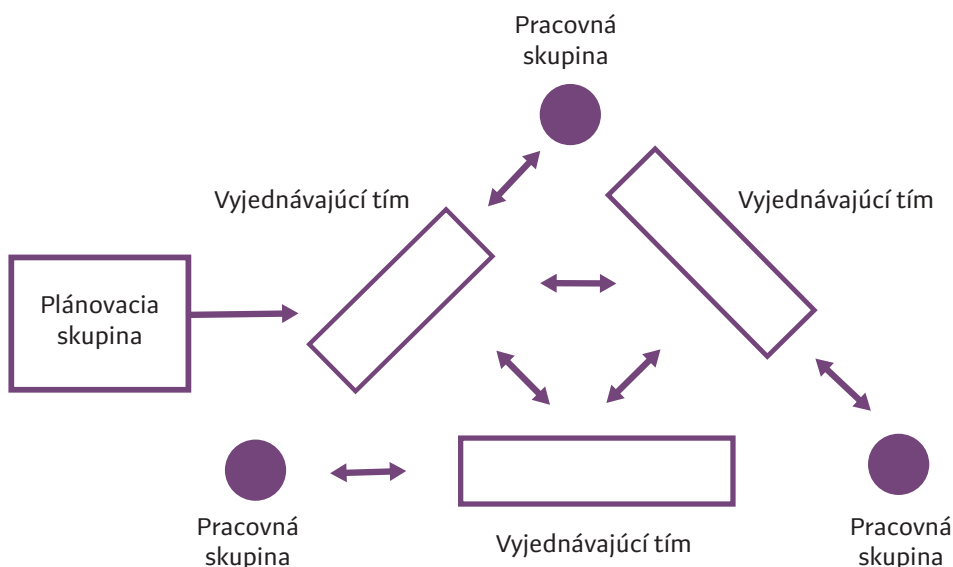
Ako príklad procesu s viacerými spoločnými konferenciami uvádzame čiastočne realizovaný návrh postupu prípravy stratégie rozvoja cestovného ruchu v mikro-regióne piatich obcí na Južnej Morave v rámci projektu „Záhrada Európy“. Proces sme navrhli tak, aby súčasne umožňoval dve úrovne zapojenia zainteresovaných. Miestna úroveň predstavovala diskusiu v každej z piatich zúčastnených obcí a mala umožniť zapojenie miestnych podnikateľov, rôznorodých poskytovateľov služieb pre turistov, informačných turistických kancelárií, zástupcov obce i miestnych neziskoviek do vytvárania spoločných projektov rozvíjajúcich služby v cestovnom ruchu. Druhou úrovňou bol regionálny proces, ktorého sa zúčastňovali najmä inštitúcie a organizácie z regionálnou pôsobnosťou a ktorý sa zameriaval na tvorbu jednotlivých stratégií a celkovej vízie cestovného ruchu v regióne. Obidve úrovne boli v návrhu prepojené a umožňovali vzájomne informovanie sa a koordinovanie súvisiacich iniciatív.

C. Model vyjednávajúcich tímov

Posledným modelom procesu, ktorý je možné využiť pre spoločné plánovanie, je model vyjednávajúcich tímov. Je vhodný pre témy, v ktorých sa prirodzene formujú záujmové skupiny/tímy, a v prípadoch, keď sú tieto tímy ochotné o svojich požiadavkách vyjednávať. Každý tím si najprv samostatne pomenuje vlastné ciele a záujmy a následne počas spoločných stretnutí funguje ako jedna strana vyjednávania. Model najlepšie funguje v prípadoch, keď je počet tímov malý (tri až päť je primeraný počet) a keď má každý tím dobre definované a vzájomne kombinovateľné záujmy.

Jednotlivé tímy potrebujú pred spoločnými stretnutiami čas na tímové diskusie a dohody o ďalšom postupe a na stretnutia s ľuďmi prípadne organizáciami, ktoré vo vyjednávaní zastupujú. Tímy potrebujú zreferovať priebeh doterajších krokov, dosiahnuté čiastkové dohody a získať oprávnenie pre ďalšie kroky. Vyjednávajúce tímy si môžu vytvárať pracovné skupiny, ktoré tímu pripravujú podklady pre vyjednávanie, a to buď zozbieraním potrebných informácií pre argumentovanie za svoje požiadavky, alebo vypracovaním alternatívnych ponúk. Pracovné skupiny umožňujú zapájanie ďalších ľudí a odborníkov do procesu.

Typickým príkladom využitia tohto modelu je vyjednávanie tripartity (odborov, zamestnávateľa a štátu).

Obr. 14: Model vyjednávajúcich tímov

Stará tehelná v Prešove

Príkladom spoločného plánovania formou vyjednávajúcich tímov bolo rokovanie ohľadom neuhradeného nájomného rómskych rodín v Starej tehelni v Prešove. Zmierovacia rada v Prešove iniciovala jednanie so zástupcami miestnej samosprávy, Oddelením bývania zodpovednému za byty vo vlastníctve mesta a Úradom práce, sociálnych vecí a rodiny, ktorý je zodpovedný za sociálne dávky. Cieľom stretnutí bolo dosiahnuť dohodu o splácaní neuhradeného nájomného ako aj platieb za služby. Zmierovacia rada a Kancelária splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity v Prešove vo vyjednávaní jednali v mene rómskych rodín, ktorým hrozilo okamžité vysťahovanie z bytov, a teda bezdomovecť. Prostredníctvom vyjednávania bola za niekoľko týždňov dosiahnutá dohoda o zriadení inštitútu „špeciálneho príjemcu“, prostredníctvom ktorého môžu rómske rodiny postupne splácať svoje dlžoby.

Na čo si dať pozor pri spoločnom plánovaní?

a) Decentralizovaná realizácia spoločnej dohody

Zvyčajne najslabším článkom celého procesu býva realizácia spoločných dohôd. Nezriedka sa celý proces „vyčerpá“ plánovaním a na realizáciu nezostanú sily. Rozumné rozloženie síl medzi plánovanie a realizáciu je kľúčové.

Ak robíme spoločné plánovanie priamo s obyvateľmi komunity, tak úspešnosť procesu závisí aj od skorých aktivít a ich viditeľných výsledkov. Aj keď je väčšina z nás štruktúrnymi fondmi naučená najprv si všetko poriadne premyslieť a naplánovať a až potom realizovať, pri spoločnom plánovaní to až tak neplatí. Spoločné plánovanie je príliš dlhý proces a udržať motiváciu ľudí z komunity len diskutovaním je nerealistické. Preto je lepšie začať s menšími, nenáročnými, ale viditeľnými aktivitami ešte počas plánovania. Tie motivujú a udržia záujem ľudí i organizácií, kým sa nedopracujeme k „veľkej dohode.“

Pri spoločnom plánovaní inštitúcií možno nie je až tak nevyhnutné hneď od začiatku realizovať viditeľné aktivity, avšak aj tu treba počítať so stratou motivácie účastníkov. Častým omylom skupiny aj facilitátora je koncentrovanie všetkej snahy na komplexné riešenie a záverečnú dohodu. Priebežné menšie dohody medzi inštitúciami a spoločné aj krátkodobé projekty môžu presvedčiť účastníkov a ich vysielajúce inštitúcie o zmysluplnosti procesu. Ďalším kritickým bodom je záver plánovania, keď sú čím ďalej tým zreteľnejšie obrysy spoločnej dohody a koordinačná skupina už očakáva záver procesu. Až príliš často strategické plánovania či procesy vytvárania Programu hospodárskeho a sociálneho rozvoja končia len rozsiahlymi dokumentmi. Na dokumentoch nie je nič zlé, ale lepšie je, ak okrem dokumentu nasledujú aktivity a projekty zainteresovaných, realizujúce spoločné priority. Až príliš často sa spoliehame na inštitúcie, že zaštitia a zrealizujú spoločný plán. Zabúdame, že dôvodom spoločného plánovania je, že žiadna inštitúcia sama osebe nemá na komplexné riešenie ani zdroje ani právomoc. Preto je dôležité premyslieť, akým spôsobom bude *decentralizovaná realizácia dohody* koordinovaná. Zvyčajne stakeholdri navrhujú vytvorenie detailných akčných plánov ku spoločnej dohode. V takom prípade môže facilitátor otvoriť diskusiu o najvhodnejšej forme realizácie. Tá by mala umožniť koordinovanie projektov organizácií a inštitúcií s nezávislým rozhodovaním i priebežné prispôbovanie plánov meniacim sa vonkajším podmienkam. Ak uzavrieme dohodu, ktorá umožňuje realizovanie samostatných i spoločných projektov jednotlivými organizáciami pri sledovaní spoločných priorít, a organizácie súčasne vedú akým spôsobom si budú vymieňať informácie, tak sme uspeli.

b) Rola facilitátora procesu

Vo väčšine procesov spoločného plánovania iniciátor procesu osloví facilitátora, aby pomohol pri navrhovaní a vedení procesu. Facilitátor môže počas procesu pomôcť rôznymi spôsobmi, a to priamym návrhom dizajnu procesu, alebo jeho konzultovaním, priamou facilitáciou stretnutí a niekedy vedením menších tréningových blokov napr. na získanie základných facilitáčnych zručností pre koordinátorov pracovných skupín. Súčasne môže facilitátor v príprave procesu upozorňovať na chýbajúcich stakeholdrov, a obhajovať tak dôležitosť zapojenia skupín, ktoré by inak boli opomenuté.

Najčastejšie koordinačná skupina zabúda, alebo nevníma ako dôležité, zapojenie klientov alebo cieľových skupín aktivít, ktoré majú v procese vzniknúť. Na umožnenie účasti skupín, ktoré sú vnímané ako „menej kompetentné“ z hľadiska spoločnej diskusie môže facilitátor navrhnuť špeciálny podproces. Ten umožní zapojenie konkrétnej chýbajúcej skupiny zainteresovaných, vytvorenie podkladov pre prácu koordinačnej skupiny a súčasne pripraví „zástupcov“ tejto skupiny na účasť v koordinačnej skupine.

Facilitátor v úvode procesu rovnako upozorňuje na nevyhnutnosť porozumieť a zapracovať do plánu procesu rozhodovanie vnútri zúčastnených inštitúcií. Inštitúcie, ktoré prijímajú účasť na spoločnom plánovaní, potrebujú zosúladiť prijímanie spoločných dohôd v rámci procesu s rozhodovacími mechanizmami vnútri vlastných organizácií. Ak sa s časom a konkrétnym spôsobom prijímania rozhodnutia v inštitúciách pri plánovaní procesu nepočíta, môžu vzniknúť zbytočné napätia a sklamanie medzi zainteresovanými. Facilitátor väčšinou poskytuje koordinačnej skupine možnosti, ako postupovať pri spoločnom plánovaní, upozorňuje ju na výhody i riziká konkrétnych krokov v procese a nakoniec akceptuje rozhodnutia koordinačnej skupiny. Facilitátor spoluzodpovedá za procesové vedenie plánovania, ktoré je ale zvyčajne limitované rozhodnutiami iniciátora (sponzora) procesu alebo koordinačnej skupiny. Takéto obmedzenie vplyvu facilitátora je užitočné ako z hľadiska prežívania zodpovednosti za proces zainteresovanými, tak aj vyhnutiu sa nezdravej závislosti koordinačnej skupiny na facilitátorovi. V prípade veľmi vyspelých skupín môže facilitátor pomáhať koordinačnej skupine

priebežne reflektovať svoju činnosť (*reflection in action*, Schön). Jednotlivci a skupiny, ktoré sa učia reflektovaním vlastnej praxe a podľa toho menia svoje postupy i názory dokážu, fungovať efektívnejšie ako tie čo to nerobia.

c) Rôzne podoby zapájania zainteresovaných

Zvyčajná kritika dlhodobých procesov spoločného plánovania, ktoré popisujeme v tejto kapitole, sa týka toho, že sú príliš dlhé, príliš drahé a nie vždy skončia dohodou, ktorá by sa aj realizovala. Preto je veľmi dôležité vybrať primerane náročný proces, ktorý využíva rôzne spôsoby zapojenia konkrétnych skupín zainteresovaných.

Pri rozhodovaní sa o spôsobe zapojenia konkrétnych skupín a ich zástupcov zvažujeme, či konkrétneho stakeholdera potrebujeme zapojiť do celého procesu, alebo stačí ju/jeho pozvať len na niektoré stretnutia, prípadne do pracovnej skupiny. Táto voľba súvisí s tým, či predpokladáme, že stakeholder bude o realizácii výsledkov procesu rozhodovať, alebo jeho účasť potrebujeme najmä kvôli navrhovaniu alternatív, prípadne či stačí aby bol o priebehu procesu a jeho výsledkoch len informovaný. V procese potrebujeme kombinovať výhody práce v menšej skupine, ktorá zvyčajne umožňuje väčšiu hĺbku diskusie a rýchlejšie dosiahnutie spoločného porozumenia i rozhodnutia, na druhej strane práca vo veľkej skupine znamená viac zdrojov a väčší okruh ľudí a organizácií stotožnených s procesom a jeho výsledkom.

V procese spoločného plánovania je efektívne kombinovať prácu v malých a veľkých skupinách, stretnutia uzavretých skupín a verejné stretnutia ako aj kontinuálne zapojenie niekoľkých kľúčových stakeholdrov a čiastkové zapojenie mnohých. Ak sa nám podarí navrhnúť primeranú paletu stretnutí, znížime riziko „vyčerpania sa“ účastníkov procesu a súčasne zabezpečíme účasť všetkých dôležitých ľudí. Kombinovanie procesov by malo pomôcť napriek dlhému času a náročnosti realizovania dlhodobej zmeny.

Z mimoriadne rozsiahlej problematiky facilitovania v kontexte verejných konfliktov sme sa sústredili na spoločné procesy a skúsenosť s ich dizajnovaním a realizáciou. Pluralitná spoločnosť nás bude aj v budúcnosti viesť k hľadaniu nenásilných a mimomocenských postupov vysporiadavania sa s odlišnými názormi, záujmami, predstavami. Stále viac bude potrebné poznať a využívať to, čo pozitívne využíva dôsledky diverzity namiesto jej potlačania.

Zadanie pre študentov:

Vyhľadajte úspešné príklady facilitácie v environmentálnej a sociálnej oblasti.

Bibliografia:

- HERRMAN, M. H. ed., 1994: Resolving Conflicts: Strategies for Local Government, The International City/County Management Association, Washington, D. C., p. 137–147, 206 pp.
- ONDRUŠEK, D. a MIKOVÁ, K. 2010: Facilitácia. PDCS, Bratislava. 215 pp.
- POTAPCHUK, W., 1988: Building Forums for the Cooperative Resolution of Disputes. In: Communities, National Civic Review, Volume 77, Issue 4, p. 342–349.
- SCHWARTZ, R. M., 1984: The skilled facilitator. Practical wisdom for developing effective groups. Jossey-Bass Publishers. San Francisco. 432 pp.

Niekedy nie je možné sa so svojím protivníkom dohodnúť a je potrebné, aby rozhodol súd. Právny systém súčasných demokracií sa ale nepodobá na Desatoro či Chammurapiho zákonník. Ide skôr o neprehľadnú húštinu navzájom spletených právnych noriem, o džungľu, v ktorej potrebujete naozaj skúsených sprievodcov.

Bolo by ale chybou zľaknúť sa a radšej do nej vôbec nevstupovať. Spoločnosť totiž môže meniť iba ten, kto sa nebojí chodiť do lesa — a ani pred súd, ak je to nevyhnutné.

Zuzana ČAPUTOVÁ
Eva KOVÁČECHOVÁ

Obhajoba práv občanov na zdravé životné prostredie

„Môžeme byť ľahostajní a svojou ľahostajnosťou nepravosť živiť. Alebo jej môžeme čeliť a pripomínať tým, ktorým sme dočasne dali moc, že ich poslaním je služba.“

Zuzana ČAPUTOVÁ

advokátka / Slovenská republika

Jedenásť rokov spolupracuje so združením VIA IURIS, poskytuje právne služby klientom v kauzách vo verejnom záujme, pracuje na analýzach a legislatívnych návrhoch aj v oblasti životného prostredia. Pezinčanka, ktorá sa zapojila ako obyvateľka mesta do kampane proti povoleniu ďalšej skládky v Pezinku a v konaniach zastupuje obyvateľov mesta. Je členkou celosvetovej siete environmentálnych právnikov Environmental Alliance Worldwide (ELAW).

Eva KOVÁČECHOVÁ

advokátka / Slovenská republika

Pracuje predovšetkým v oblasti práva vo verejnom záujme, občianskej participácie na rozhodovaní, kontrole výkonu verejnej moci a venuje sa pracuje tiež na téme súdnej reformy. Poskytuje právne konzultácie a právnu pomoc, pôsobí ako lektorka na vzdelávacích podujatiach, podieľa sa na spracovaní analýz a návrhov legislatívnych zmien. Od roku 1999 spolupracuje so združením Via Iuris. Je členkou svetovej siete environmentálnych právnikov Environmental Alliance Worldwide, ako aj európskej siete environmentálnych právnikov Justice and Environment.

Obhajoba práv občanov na zdravé životné prostredie

1. Teoretický a historický základ účasti verejnosti na rozhodovaní o environmentálnych činnostiach

Účasť verejnosti na rozhodovaní o environmentálnych činnostiach je potrebné vnímať ako súhrn viacerých procesov, ktoré možno vnútorne členiť na posudzovacie a povoľovacie konania. Posudzovacím konaním je posudzovanie vplyvov na životné prostredie, tzv. EIA.⁵²⁾ Povoľovacími konaniami sú: konanie o umiestnení stavby (ďalej aj „územné konanie“),⁵³⁾ stavebné povoľovanie, konania podľa ďalších osobitých predpisov, ktorými sa povoľuje realizácia činností, ktoré majú vplyv na životné prostredie (napr. podľa zákona o integrovanej prevencii a kontrole znečisťovania, zákona o odpadoch, zákona o ochrane prírody a krajiny, banského zákona, zákona o ovzduší a pod.).

1.1 Aarhuský dohovor

Kľúčovým dokumentom v oblasti starostlivosti o životné prostredie je *Dohovor o prístupe k informáciám, účasti verejnosti na rozhodovacom procese a prístupe k spravodlivosti v záležitostiach životného prostredia* — tzv. *Aarhuský dohovor*. Prostredníctvom neho sa naplňuje jedno zo základných ľudských práv a slobôd — právo na priaznivé životné prostredie.

Aarhuský dohovor ukladá zmluvným stranám povinnosť prijať nevyhnutné legislatívne, administratívne a iné opatrenia, vrátane opatrení na zabezpečenie kompatibility s príslušnými ustanoveniami Dohovoru týkajúcimi sa jeho všetkých troch tematických okruhov. Dohovor predstavuje základ, nie maximálny rozsah oprávnení. Krajiny Dohovoru môžu teda zabezpečiť širší prístup k informáciám, väčšiu účasť verejnosti v rozhodovacích procesoch a širší prístup k spravodlivosti v otázkach životného prostredia ako vyžaduje.

Dohovor je považovaný za jeden z najvýznamnejších dokumentov svojej doby. Garantuje tri najdôležitejšie práva, v súlade s nimi teda 3 obsahové piliere (Obr. 15):

Obr. 15: Piliere Aarhuského dohovoru

⁵²⁾ Zákon č. 24/2006 Z. z. o posudzovaní vplyvov na životné prostredie v znení neskorších predpisov

⁵³⁾ Zákon č. 50/1976 Zb. o územnom plánovaní a stavebnom poriadku

- a) **právo verejnosti na prístup k informáciám o životnom prostredí.** Cieľom je zabezpečiť, aby verejnosť mala k dispozícii dostatok informácií na to, aby sa mohla aktívne zúčastňovať na rozhodovaní v záležitostiach životného prostredia a tiež spolupodieľať sa na ďalších aktivitách v oblasti životného prostredia.⁵⁴⁾
- b) **účasť verejnosti na rozhodovacom procese.** Dohovor upravuje minimálne požiadavky či princípy pre účasť verejnosti, najmä včasnosť, transparentnosť, účinnosť postupov a účasti verejnosti a čo je veľmi dôležité, vyžaduje aj primerané zohľadnenie výsledkov účasti verejnosti pri rokovaní.⁵⁵⁾
- c) **prístup k spravodlivosti v záležitostiach životného prostredia.** Podľa tohto piliera má mať každý, koho environmentálne práva boli porušené, možnosť spravodlivého posúdenia nezávislými orgánmi (napr. súdmi).⁵⁶⁾

Dohovor bol podpísaný 25. júna 1998 na 4. ministerskej konferencii Európskej hospodárskej komisie OSN „Životné prostredie pre Európu“ v dánskom Aarhuse. Dohovor podpísalo priamo na konferencii 35 štátov a Európske spoločenstvo a následne aj ďalšie 4 štáty. Platnosť nadobudol 30. októbra 2001 a Európske spoločenstvo ho schválilo 17. februára 2005. Národná rada SR vyslovila súhlas s dohovorom uznesením č. 1840 z 23. septembra 2005. Platnosť pre Slovenskú republiku nadobudol 90. deň po dátume uloženia listiny o prístúpení 5. marca 2006 (oznámenie Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 43/2006 Z. z. o prijatí Dohovoru o prístupe k informáciám, účasti verejnosti na rozhodovacom procese a prístupe k spravodlivosti v záležitostiach životného prostredia).

1.2 Posudzovanie vplyvov na životné prostredie

Jedným z najvýznamnejších procesov týkajúcich sa životného prostredia je posudzovanie vplyvov na životné prostredie (EIA). Ide o odborné a verejné posúdenie predpokladaných vplyvov strategických dokumentov (ako sú územné plány, politiky, koncepcie a programy) a významných činností, ktoré môžu mať výrazný vplyv na životné prostredie. EIA sa týka predovšetkým veľkých investičných zámerov, napr. ťažba nerastných surovín, kameňa, štrkov a pieskov, elektrárne, chemické prevádzky, rafinérie ropy, nábytkárske výroby, celulózky, výroba stavebných hmôt, cementárne a vápenky, skládky odpadov, spaľovne, krematóriá a cintoríny, ale aj projekty rozvoja obcí či budovanie priemyselných zón, priehrady, vodovody, čistiarne odpadových vôd, zariadenia na chov hospodárskych zvierat a rýb, odlesňovanie a zalesňovanie, pivovary, cukrovary, liehovary, bitúnky a mäsokombináty, konzervárne, mliekarne, cesty a diaľnice, železnice, stanice a terminály, letiská, prístavy, športové a rekreačné areály, a iné.

Podrobnú úpravu posudzovaných činností ako aj samotného procesu posudzovania obsahuje zákon 24/2006 Z. z. o posudzovaní vplyvov na životné prostredie (ďalej aj „zákon o EIA“).

⁵⁴⁾ Na uvedenú úpravu Aarhuského dohovoru nadväzuje smernica Európskeho parlamentu a Rady č. 2003/4/ES z 28. januára 2003 o prístupe verejnosti k informáciám o životnom prostredí. V roku 2000 prijala Národná rada SR zákon č. 211/2000 Z.z. o slobodnom prístupe k informáciám. V roku 2004 bol prijatý zákon č. 205/2004 Z. z. o zhromažďovaní, uchovávaní a šírení informácií o životnom prostredí a o zmene a doplnení niektorých zákonov. Predmetom právnej úpravy tohto zákona je transpozícia smernice Európskeho parlamentu a Rady č. 2003/4/ES.

⁵⁵⁾ Účasť verejnosti na rozhodovacom procese je upravená smernicou Európskeho parlamentu a Rady č. 2003/35/ES. Do slovenského právneho systému je premietnutá v zákone č. 24/2006 Z. z. o posudzovaní vplyvov na životné prostredie v znení neskorších predpisov. Taktiež bola transponovaná do zákona 245/2003 Z. z. o integrovanej prevencii a kontrole znečisťovania životného prostredia v znení neskorších predpisov.

⁵⁶⁾ V slovenskom vnútroštátnom práve prístup k spravodlivosti v záležitostiach životného prostredia bližšie upravujú najmä tieto právne predpisy: Ústava Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb., Zákon č. 71/1967 Zb. o správnom konaní (správny poriadok), Zákon č. 99/1963 Zb. Občiansky súdny poriadok.

Na proces posudzovania vplyvov na životné prostredie (*Environmental Impact Assessment — EIA*) bolo kľúčovým prijatie zákona NEPA (*National Environmental Policy Act*) v USA v roku 1969. Prínos tohto zákona spočíval v zavedení medziodborovej ochrany životného prostredia. Podarilo sa v ňom presadiť interdisciplinárny prístup a možnosť vstupu verejnosti do rozhodovania, ktorá pravdepodobne súvisela s rozvojom ekologických hnutí začiatkom sedemdesiatych rokov. NEPA sa pomerne rýchlo rozšírila aj do ostatných krajín. V sedemdesiatych rokoch mnohé krajiny riešili problémy znečisteného ovzdušia alebo erózie pôdy. Následne mali svoj podiel na rýchлом zavedení environmentálneho posudzovania do legislatívy tiež vrcholné konferencie Organizácie Spojených národov.

Začiatkom osemdesiatych rokov sa proces EIA rozvíjal na projektovej úrovni. Začal sa aplikovať na projekty ako výstavba diaľnic, letísk, vodných elektrární, banských objektov a pod. Vznikajú prvé technické a metodické príručky za účelom formalizácie celého procesu.

Koncom osemdesiatych rokov dochádza k prijatiu EIA i nadnárodnými organizáciami. Európske spoločenstvo zavádza posudzovanie verejných a súkromných projektov a ich vplyvu na životné prostredie pre všetky členské krajiny. Svetová banka zavádza smernicu, kde je podmienkou poskytnutia úveru súhlasné stanovisko z procesu EIA.⁵⁷⁾

Začiatkom deväťdesiatych rokov bola významným medzníkom konferencia OSN v Rio de Janeiro (1992), ktorá potvrdila snahy o posudzovanie vplyvov na životné prostredie v celoštátnom meradle a proces EIA je považovaný za jednu z ciest k trvalo udržateľnému rozvoju (Agenda 21).⁵⁸⁾

Následne dochádza k harmonizácii posudzovania vplyvov v rámci Európskej únie prostredníctvom smernice Rady 97/11/EC. V roku 1998 prijatý Aarhuský dohovor sa premietol aj do vedenia procesu EIA a do ďalších smerníc upravujúcich EIA. V období po roku 2000 je v rámci Európskej únie schválená smernica 2001/42/EC o hodnotení účinkov určitých plánov a programov na životné prostredie. V roku 2003 podpisuje v Kyjeve 35 vlád protokol OSN o strategickom posudzovaní vplyvov na životné prostredie (*Strategic Environmental Assessment — SEA*) ako nástroj na posudzovanie rozvojových koncepcií a programov na životné prostredie, vrátane vplyvov na zdravie a sociálneho vplyvu. Dokument určuje kroky k príprave koncepcií a zapojenie verejnosti prostredníctvom verejného prerokovania. Protokol je ratifikovaný všetkými členskými štátmi EÚ v roku 2010.⁵⁹⁾

2. Právny rámec vnútroštátnej úpravy účasti verejnosti na rozhodovaní o environmentálnych činnostiach. Možnosti občanov a praktické dôsledky účasti verejnosti

2.1 Posudzovanie vplyvov na životné prostredie. Účasť verejnosti v EIA

Zákon o EIA rozoznáva dva pojmy:

- a) **verejnosť** — jedna alebo viac fyzických alebo právnických osôb, vrátane ich združení, organizácií alebo skupín)

⁵⁷⁾ BOND, A. J., WATHERN, P., 1999. EIA in the European Union, In: Petts, J. (Ed.), 1999: Handbook of Environmental impact assessment, Blackwell, Oxford, pp. 223 — 248.

⁵⁸⁾ DHV Strategic Environmental Assessment Existing Strategic Environmental Assessment Methodologies, DHV Report based on a report for the European Commission. August 1994. 53 p. Environmental Impact Assessment Review, 2003.

⁵⁹⁾ BONVOISIN N, 2010: Protokol o strategickém posuzování vlivů vstoupil v platnost. In EIA — IPPC — SEA. Praha: Ministerstvo životního prostředí. str. 13.

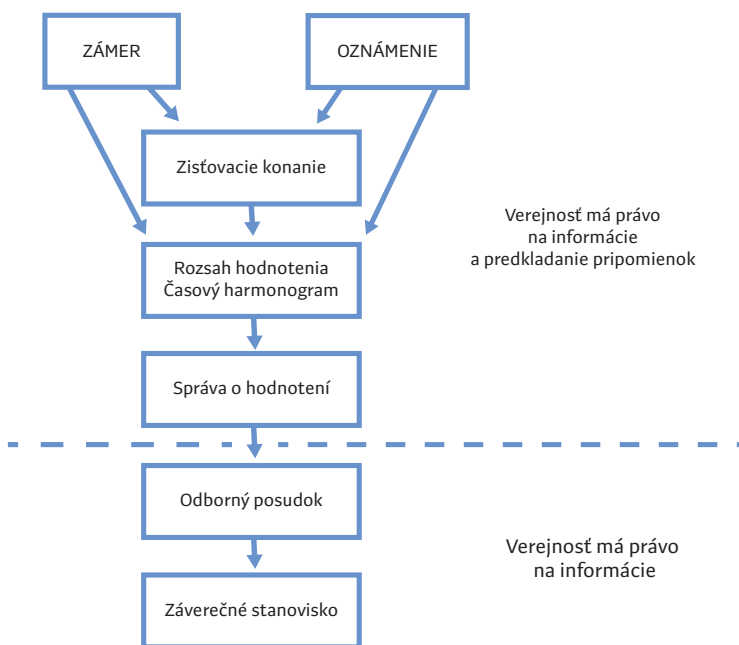

b) **zainteresovaná verejnosť** — verejnosť, ktorá má osobitný záujem, alebo môže mať záujem o posúdenie strategických dokumentov pred ich schválením, resp. má, alebo môže mať záujem na postupoch environmentálneho rozhodovania. Zainteresovanou verejnosťou môžu byť fyzické alebo právnické osoby (zákon osobitne uvádza občianske združenia podporujúce ochranu životného prostredia). V prípade právnických osôb ide predovšetkým o subjekty podporujúce ochranu životného prostredia. Spoločným menovateľom všetkých reprezentantov zainteresovanej verejnosti je skutočnosť, že podajú písomné stanovisko v niektorom zo štádií procesu EIA. Aktívna účasť v EIA má zásadný význam nielen preto, aby sa verejnosť (zainteresovaná verejnosť) mohla vyjadrovať k jednotlivým dokumentom EIA, ale aj preto, že garantuje účasť takto aktívnej zainteresovanej verejnosti v nasledujúcich povoľovacích konaniach týkajúcich sa konkrétnej činnosti a v rámci nich z pozície účastníka konania môžu zasahovať do výsledku rozhodovania o jej povolení. Napokon sa ako účastník konania môže takáto zainteresovaná verejnosť domáhať aj súdneho preskúmania povolenia navrhovanej činnosti. Bez aktívnej účasti v EIA má zainteresovaná verejnosť (osobitne mimovládne organizácie) zvyčajne problém preukázať dotknutie na svojich právach, ktoré je podmienkou účasti v konaní podľa všeobecných predpisov o správnom konaní.

Informácie o všetkých aktuálne prebiehajúcich procesoch posudzovania vplyvov na životné prostredie sú zverejnené na stránke <http://eia.enviroportal.sk/zoznam>. Verejnosť môže získať nielen informácie o posudzovaných činnostiach po krajoch či okresoch, ale aj podrobnejšie informácie o posudzovanej činnosti a tiež o štádiu procesu, v ktorom sa posudzovanie práve nachádza — teda všetko informácie nevyhnutné pre aktívnu a informovanú účasť v príslušnom procese.

ŠTÁDIÁ POSUDZOVANIA VPLYVOV NA ŽIVOTNÉ PROSTREDIE

Proces posudzovania vplyvov na životné prostredie má niekoľko štádií, ktoré sú takmer identické, či ide o posudzovanie návrhov strategických dokumentov alebo činností. V každom z týchto procesov má verejnosť presne vymedzené postavenie (Obr. 16).

Obr. 16: Schéma EIA

I. ZÁMER / OZNÁMENIE O STRATEGICKOM DOKUMENTE

Zámer (v prípade posudzovania navrhovanej činnosti) alebo **oznámenie** (v prípade strategického dokumentu) je prvým podkladom, s ktorým pracujú príslušné orgány (úrady životného prostredia, resp. ministerstvo životného prostredia) a ktorý predkladá základnú charakteristiku činnosti. Zámer musí obsahovať najmenej dve variantné riešenia navrhovanej činnosti, ako aj nulový variant (teda stav, ak sa činnosť neuskutoční).

Zámer/oznámenie sa musí zverejniť „spôsobom v mieste obvyklým“ (tým sa rozumie zverejnenie na úradnej tabuli obce, prípadne – nepovinne – aj inými spôsobmi, ako sú miestna tlač, miestny rozhlas či televízia). Okrem toho sa zverejňuje na webovom sídle ministerstva životného prostredia. K zámeru/oznámeniu sa vyjadrujú príslušné štátne orgány, obce a tiež verejnosť v zákonom stanovených lehotách.

V tejto súvislosti je dôležité, aký oznam obec vyvesí na svojej úradnej tabuli. Často sa stáva, že obec zverejní len samotný dokument bez akéhokoľvek sprievodného popisu, ktorému verejnosť pre jeho zložitost' zvyčajne nevenuje dostatočnú pozornosť. Preto je dôležité domáhať sa toho, aby obec (a to nielen v tomto štádiu EIA) zverejňovala oznamy a dokumenty spôsobom, ktorý verejnosti umožní pochopiť ich význam a podstatu a následne sa aj vyjadriť v EIA.

II. ZISŤOVACIE KONANIE

V zisťovacom konaní rozhodne príslušný orgán, či sa budú posudzovať aj také strategické dokumenty či činnosti, ktoré sa inak povinne neposudzujú. Ide o strategické dokumenty s lokálnym významom (napr. strategický dokument, ktorý určuje využitie malého územia na miestnej úrovni), či o činnosti, ktoré nedosahujú príslušné prahové hodnoty (napr. stavby a zariadenia na nkladanie s nebezpečnými odpadmi v objeme od 10 t.rok-1, priemyselné zóny), ale tiež o zmenu strategického dokumentu/činnosti (napr. zmena územného plánu). Verejnosť sa môže v zisťovacom konaní vyjadriť a príslušný orgán je povinný sa s nimi vysporiadať (znamená to, že ak ich neakceptuje, tak musí vysvetliť, prečo tak neurobil. Neznamená to, že ich musí zohľadniť.).

III. ROZSAH HODNOTENIA A ČASOVÝ HARMONOGRAM

Rozsah hodnotenia určuje mieru podrobnosti posudzovania navrhovaného strategického dokumentu či činnosti. Určí, ktorý variant je potrebné podrobnejšie rozpracovať a na ktoré body posudzovania je potrebné osobitne prihliadať. Zároveň sa určuje časová postupnosť procesu EIA. Verejnosť môže predložiť svoje pripomienky aj k rozsahu hodnotenia. Je to dôležité aj preto, aby sa dôsledne vyhodnotili všetky dôležité rizikové faktory zamýšľanej činnosti či navrhovaného strategického dokumentu, osobitne napr. vo vzťahu k niektorým špecifickým črtám navrhovaného strategického dokumentu (osobitne v prípade rozsiahlejších či komplikovanejších stavieb) či zamýšľanej činnosti v rámci konkrétnej lokality (napr. ak ide o určitú formu chráneného územia).

IV. SPRÁVA O HODNOTENÍ

Najdôležitejším dokumentom v EIA je správa o hodnotení, ktorá má poskytnúť komplexné zistenie, opísanie a vyhodnotenie predpokladaných vplyvov strategického dokumentu alebo činnosti na životné prostredie, vrátane porovnania s existujúcim stavom v mieste ich realizácie. Správa o hodnotení sa zverejňuje ako ostatné dokumenty (na úradnej tabuli, na webovom sídle). Spolu s oznamom o správe sa zverejňuje aj tzv. všeobecne zrozumiteľné záverečné zhrnutie. Okrem toho sa verejnosť môže zúčastniť a vyjadriť sa aj v tzv. verejného prerokovania správy o hodnotení, kde sa okrem navrhovateľa zúčastňujú aj predstavitelia dotknutých a iných relevantných štátnych orgánov.

Správa o hodnotení môže byť veľmi rozsiahly dokument, ktorý vzhľadom na svoje odborné spracovanie býva často ťažko zrozumiteľný a pochopiteľný pre laikov. Avšak aj verejnosť je schopná zistiť, či sú jednotlivé kapitoly spracované len formálne, alebo majú reálny obsah týkajúci sa konkrétnej činnosti/strategického dokumentu. Stalo sa dokonca, že spracovatelia pripravili obsiahlu správu, avšak zámerne (?) neočíslovali jednotlivé strany, čo prakticky znemožňovalo orientáciu v nej.

V. ODBORNÝ POSUDOK

Odborný posudok na správu o hodnotení spracúvajú odborne spôsobilé osoby zapísané v príslušnom zozname ministerstva životného prostredia. Okrem samotnej správy o hodnotení, úplnosti zistenia kladných a záporných vplyvov navrhovanej činnosti (resp. strategického dokumentu), použitých metód hodnotenia a variantov riešenia sú podkladom aj pripomienky k správe o hodnotení, vrátane pripomienok verejnosti. Preto je dôležité, aby verejnosť predkladala svoje pripomienky v rámci všetkých štádií EIA, kedy to zákon umožňuje. Spracovateľ odborného posudku je povinný „vyhodnotiť“ predložené pripomienky, t. j. mal by sa nimi dôsledne zaoberať a vyargumentovať, prečo ich akceptoval, resp. odmietol. Odborný posudok už nie je možné pripomienkovať.

VI. ZÁVEREČNÉ STANOVISKO

Záverčné stanovisko je posledný a pre ďalšie konanie podstatný dokument v procese EIA. Záverečné stanovisko je nevyhnutným podkladom pre ďalšie povoľovacie konanie vo vzťahu k navrhovanej činnosti a príslušný orgán nemôže bez neho rozhodnúť a pri povoľovaní tejto činnosti musí prihliadať na jeho obsah. Jeho platnosť je sedem rokov.

Problémom je, ak príslušný orgán neuvedie v záverečnom stanovisku, ktorý variant navrhovanej činnosti odporúča, alebo ak uvedie napr. len poradie jednotlivých variantov. Nie je zriedkavým ani jav, že príslušný povolujujúci orgán navrhovanú činnosť povolí v rozpore so záverečným stanoviskom s odôvodnením, že zákon stanovuje správne orgánu povinnosť „prihliadať“ na obsah záverečného stanoviska, nie je ním však viazaný (neposudzuje sa teda ako „záväzná stanovisko“ v zmysle stavebného zákona č. 50/1976 Zb.)

Prípadová štúdia:

Posudzovanie vplyvov rýchlostnej komunikácie R1 v úseku Žarnovica — Šášovské Podhradie a následné povoľovacie konanie (2001 — 2005)

Pri výstavbe rýchlostnej komunikácie R1 v úseku Žarnovica — Šášovské Podhradie verejnosť namietala porušenie svojich práv práve v procese posudzovania vplyvov na životné prostredie. Porušenie spočívalo predovšetkým v tom, že verejnosť nebola dostatočne informovaná počas procesu. Formálne boli síce jednotlivé dokumenty uverejnené na úradnej tabuli mesta, táto však bola prístupná verejnosti len v pracovných hodinách úradu. Navyše, zložité odborné dokumenty boli vyvesené bez akýchkoľvek sprievodných a vysvetľujúcich podkladov. O niektorých dokumentoch nebola verejnosť informovaná vôbec. Okrem toho verejnosť namietala aj nedostatočné variantné riešenie komunikácie. V dôsledku nedostatočnej informovanosti mala verejnosť len minimálne informácie o plánovanej komunikácii.

V súdnom konaní, počas ktorého súd preskúmaval zákonnosť územného rozhodnutia, verejnosť namietala ako jeden z dôvodov nezákonnosti aj nedostatky v procese EIA. Krajský súd v Bratislave žalobe nevyhovel, ale Najvyšší súd SR jeho rozhodnutie zmenil a zrušil namietané územné rozhodnutie. V rozsudku okrem iného konštatoval, že životné prostredie je komplexná a právne nedeliteľná vec verejne užívateľná každým jednotlivcom bez možnosti vylúčenia z jeho benefití, pričom na subjektívne právo jednotlivca na priaznivé životné prostredie nie je možné nazerať ináč ako na snahu ľudstva zachovať priaznivý stav životného prostredia pre nasledujúce pokolenia. V procese posudzovania činností, ktoré môžu negatívne ovplyvniť životné prostredie, musí preto štát starostlivo zabezpečiť informovanosť verejnosti nielen čo sa týka navrhovaných variantov, ale aj ich dopadu na životné prostredie. Súd tiež konštatoval, že informovanie verejnosti prostredníctvom obmedzene prístupnej úradnej tabule bolo nedostatočné, a to osobitne vo vzťahu k skutočnosti, že za iných okolností mesto využíva na informovanie verejnosti aj také prostriedky ako sú mestský rozhlas, televízia a noviny. Podľa súdu bol porušený zákon, keďže verejnosť nebola informovaná v mieste obvyklým spôsobom.

Čo sa týka variantného riešenia, súd konštatoval, že nie vždy konkrétne priestorové dôvody alebo prírodné podmienky umožnia navrhnúť pre celú trasu celkom odlišné variantné riešenie. Na druhej strane však uviedol, že nový variant sa nemôže objaviť v procese až počas prípravy záverečného stanoviska, pretože to by bolo v rozpore s účelom sledovaným zákonom o EIA. Preto vloženie nového variantu až v závere posudzovania vplyvov súd hodnotil ako neprípustné obchádzanie zákona.

Tieto a ďalšie pochybenia boli dôvodom pre zrušenie územného rozhodnutia na umiestnenie komunikácie R1. Proces EIA sa musel nanovo opakovať a až potom mohlo prebehnúť zákonné územné konanie.

2.2 Správne konanie

Väčšina povolovacích konaní, ktoré nasledujú po EIA (napr. územné konanie, integrované povolenie, ale aj iné povoloacie konania v oblasti životného prostredia napr. konania podľa zákona o ochrane prírody a krajiny) sa popri osobitných predpisov riadia aj všeobecným predpisom – zákonom č. 71/167 Zb. o správnom konaní, tzv. správny poriadok. Tento určuje postup a povinnosti správnych orgánov, práva a povinnosti účastníkov konania, lehoty na rozhodovanie a predkladanie podaní, opravné prostriedky a ďalšie podrobnosti správneho konania. Jednotlivé špeciálne zákony (napr. stavebný zákon, zákon o integrovanej prevencii a kontrole znečistenia, zákon o ochrane prírody a krajiny...) zvyčajne upravujú niektoré časti konania odlišne – v takom prípade majú tieto osobitné úpravy prednosť pred všeobecnou úpravou v správnom konaní.

Správne konanie sa napr. podporne používa aj v konaní o umiestnení stavby (územné konanie), v ktorom sa rozhoduje o tom, či sa zamýšľaná činnosť (napr. diaľnica, skládka, fabrika) bude vôbec realizovať a s akými parametrami. Účastníci môžu napr. v konaní žiadať, aby stavebný úrad dôsledne skúmal, či je takáto činnosť v súlade s územným plánom. Ak tomu tak nie je, a stavebný úrad napriek tomu vydá územné rozhodnutie, účastník konania (vrátane verejnosti) môže podať odvolanie, ktorým sa odvolací orgán musí zaoberať.

Postavenie účastníka konania je mimoriadne dôležité, pretože len účastník konania a príslušné orgány môžu relevantným spôsobom ovplyvniť výsledok celého konania. Verejnosť ako účastník konania:

- má prístup k spisovému materiálu,
- môže podávať námietky a pripomienky,
- má právo zúčastniť sa ústneho pojednávania (ktoré je v zásade neverejné) a miestnej ohliadky,
- má právo navrhovať dôkazy (napr. znalecký posudok),
- má právo podávať námietky zaujatosti voči konajúcim pracovníkom správneho orgánu,
- má právo na doručenie rozhodnutia,
- má právo podať proti doručenému rozhodnutiu odvolanie,
- má právo podať žalobu na súd a žiadať preskúmanie rozhodnutia, ak bolo odvolanie zamietnuté, a pod.

Účastníkom **konania** je v zásade subjekt (fyzická osoba alebo právnická osoba), ktorého sa výsledné rozhodnutie nejakým spôsobom priamo dotýka alebo sa môže dotýkať (napr. navrhovateľ). Účastníkom je tiež ten, kto tvrdí, že sa ho výsledné rozhodnutie bude alebo môže dotýkať — toto platí až do času, kým sa preukáže opak (napr. osoba, ktorá žije v susedstve navrhovanej činnosti). Napokon je účastníkom konania aj ten, o kom to explicitne ustanovuje osobitný zákon (napr. osoba, ktorá sa zapojila do procesu EIA). Zároveň platí aj opak — pokiaľ to osobitné predpisy nevylučujú, účastníkom konania je vždy aj ten, o kom to ustanovuje správny poriadok. Okrem účastníka konania pozná správny poriadok aj tzv. zúčastnenú osobu. **Zúčastnená osoba** má len niektoré práva účastníka konania (právo nazerať do spisu, právo podávať pripomienky a vyjadrenia, právo navrhovať dôkazy), nemá však právo napr. podať opravný prostriedok a zvyčajne ani právo na to, aby sa príslušný správny orgán zodpovedne vysporiadal s jej tvrdeniami a argumentmi. Podmienky zapojenia sa zúčastnenej osoby do konania upravujú osobitné predpisy.

Podstatou správneho konania je preskúmať, či sú splnené zákonné podmienky na vydanie rozhodnutia. Výsledkom je rozhodnutie, ktoré musí byť odôvodnené. Práve z odôvodnenia sa účastník konania dozvie, ako a prečo správny orgán rozhodol tak, ako rozhodol, aké právne predpisy pri tom použil a tiež, ako sa vyrovnal s návrhmi a námietkami účastníkov konania.

Proti rozhodnutiu prvostupňového orgánu môže účastník konania podať v 15-dňovej lehote odvolanie, o ktorom rozhoduje príslušný nadriadený — odvolací orgán. Odvolanie má vo všeobecnosti odkladný účinok (osobitné zákony môžu ustanoviť inak), čo znamená, že účinky rozhodnutia nenastanú, kým ho nepreskúma odvolací orgán. Odvolací orgán preskúmava namietané rozhodnutie v celom rozsahu z hľadiska jeho správnosti a zákonnosti. Prvostupňové rozhodnutie môže zmeniť alebo zrušiť, alebo môže prvostupňové rozhodnutie potvrdiť. Prvostupňové rozhodnutie môže tiež zrušiť a vrátiť prvostupňovému orgánu na nové konanie. Odvolací orgán je potom viazaný právnym názorom prvostupňového súdu. Ak o odvolaní rozhoduje vedúci ústredného orgánu štátnej správy (to v prípade, že tento orgán rozhodoval v prvom stupni), označuje sa odvolanie ako rozklad a vedúci potom rozhoduje na návrh ním zriadenej rozkladovej komisie.

Proti právoplatnému rozhodnutiu možno podať aj mimoriadne opravné prostriedky — v ich prípade však správny poriadok stanovuje pomerne presné podmienky a dôvody. Takým konaním je obnova konania alebo preskúmanie rozhodnutia mimo odvolacieho konania (v tomto prípade podnet môže podať každý, nielen teda účastník konania). Zákonnosť rozhodnutia môže preskúmať aj prokurátor na základe podnetu kohokoľvek, alebo súd — na základe žaloby účastníka konania.

2.3 Územné konanie

Podstatou územného konania je určenie stavebného pozemku, na ktorom sa stavba umiestňuje, určenie podmienok na umiestnenie stavby a pod. Treba ho odlišiť od konania o povolení stavieb (stavebné konanie), v ktorom sa rozhoduje o konkrétnych stavebnotechnických parametroch stavby a podmienkach jej realizácie. **Územné konanie** upravuje zákon č. 50/1976 Zb. o územnom plánovaní a stavebnom poriadku (ďalej aj „stavebný zákon“), v ustanoveniach § 32 a nasledovné. Územné konanie má svoj osobitný význam, pretože umiestňovanie stavby nie je predmetom konania v ďalšej fáze povolení (stavebné konanie, integrované povolenie a pod.). V tejto súvislosti je potrebné poukázať na význam územných plánov miest a obcí (ďalej aj „ÚP“). V územnom konaní sa totiž vyhodnocuje, či navrhovaná stavba je v súlade s územným plánom obce a teda, či nie je v rozpore so záujmami jej obyvateľov deklarovanými v tomto dokumente.

Územný plán je koncepčný dokument, v ktorom sa určuje želané a zakázané funkčné využitie, navrhuje sa koordinácia činností, ktoré majú vplyv na životné prostredie a pod. Niektoré časti ÚP majú záväznú podobu. Ide o časti územného plánu, ktoré sa obec na základe zákona rozhodne vyhlásiť za záväznú formou všeobecne záväzného nariadenia (VZN). Práve záväzná časť územného plánu musia byť pri vydávaní územného rozhodnutia rešpektované. V územnom konaní teda nie je možné umiestniť stavbu v prípade, ak to v danom území zakazuje záväzná časť ÚP. Napríklad nie je možné vydať povolenie o umiestnení rodinného domu v území, ktoré je podľa ÚP z hľadiska funkčného využitia určené na priemyselnú výrobu a uvedené je súčasťou záväzných častí ÚP. Územný plán je teda mimoriadne významný dokument, ktorý môže poskytnúť ochranu obyvateľom určitého územia pred činnosťami, ktoré považujú za nežiaduce, inak musia byť rešpektované práva vlastníka využívať svoj majetok na akýkoľvek účel.

Mnohým environmentálne sporným stavbám môže byť zabránené práve tým, že sa daná činnosť v územnom pláne zakáže. Ako príklad možno uviesť obec Šenkvice, ktorá bola požiadaná investorom o stanovisko ku svojmu zámeru vybudovať v katastri obce spaľovňu odpadov. Občianska iniciatíva oslovila obecné zastupiteľstvo s podnetom na zmenu územného plánu v dotknutej lokalite. Následne obec obstarala zmenu ÚP, v ktorom spaľovňu v danom území zakázala. Investor následne od svojho zámeru upustil, nepožiadal ani o vydanie územného rozhodnutia.

V prípade, ak **územné konanie začne** a to podaním žiadosti o územné rozhodnutie, je potrebné vstúpiť do tohto konania ako jeho účastník. Iba z tejto pozície môžu občania poukazovať na prípadný rozpor medzi zámerom umiestniť stavbu v určitom území a územným plánom, prípadne právnymi predpismi.

Územné konanie realizuje príslušný stavebný úrad. Stavebným úradom je v zmysle stavebného zákona každá obec. Odvolacím orgánom voči rozhodnutiam obce je krajský stavebný úrad. Konanie vedie stavebný úrad, ktorý môže byť buď v obci samotnej (v mestá sa zväčša vytvorili vlastné stavebné úrady), alebo viaceré obce vytvoria spoločnú úradovňu.

Účastníkmi územného konania sú:

1. Navrhovateľ (t. j. ten, kto žiada o vydanie územného rozhodnutia).
2. Obec, na území ktorej sa stavba umiestňuje — v prípade, ak nie je stavebným úradom (napr. ak je stavebným úradom Krajský stavebný úrad).

3. Účastníkom je tiež tzv. zainteresovaná verejnosť, podľa zákona o posudzovaní vplyvov na životné prostredie.⁶⁰⁾
4. Účastníkmi konania sú aj právnické osoby a fyzické osoby, ktorých vlastnícke alebo iné práva k pozemkom alebo stavbám, ako aj k susedným pozemkom a stavbám vrátane bytov môžu byť rozhodnutím priamo dotknuté.
5. Účastníkom je tiež právnická alebo fyzická osoba, ktorá tvrdí v súlade s ustanovením § 14 ods. 1 správneho poriadku, že môže byť vo svojich právach, právom chránených záujmoch alebo povinnostiach priamo dotknutá, a to až do času, kým sa preukáže opak.
6. Účastníkmi sú napokon právnické a fyzické osoby, ktorých vlastnícke alebo iné práva k pozemkom alebo stavbám, ako aj k susedným pozemkom a stavbám vrátane bytov môžu byť rozhodnutím priamo dotknuté.⁶¹⁾

V územnom konaní ďalej vystupujú rôzne tzv. dotknuté orgány štátnej správy, ktoré majú chrániť rôzne záujmy a ktorým takéto postavenie vyplýva z osobitných zákonov.⁶²⁾

Možnosti verejnosti, ktorá je účastníkom územného konania, nie sú zanedbateľné a zodpovedajú právam účastníkov správneho konania, keďže na proces územného konania sa vzťahuje správny poriadok, pokiaľ stavebný zákon neupravuje niektoré skutočnosti odlišne. Účastníci konania majú právo byť informovaní o jeho začiatku. Po oboznámení sa s podaním môžu konajúci orgán požiadať, aby navrhovateľ splnil všetky potrebné náležitosti, ak tak neurobil.

V praxi je možné sa stretnúť s prípadmi, kedy je podaný návrh na vydanie územného rozhodnutia na stavbu, na ktorú sa vyžaduje EIA, hoci navrhovateľ si povinnosť nesplnil a posudzovanie sa neuskutočnilo. Vtedy účastníci konania môžu upozorniť stavebný úrad na porušenie zákona č. 24/2006 Z. z., nakoľko v povoľovaní chýba povinný podklad — záverečné stanovisko z procesu posudzovania vplyvov na ŽP a zároveň môžu navrhnúť zastavenie územného konania.

Účastníci konania môžu tiež:

- a) Oznamovať skutočnosti, ktoré nasvedčujú, tzv. predpojatost konajúcich úradníkov alebo starostu, teda ich vzťah napr. k navrhovateľovi alebo k predmetu konania.
- b) Nahliadať do spisov a robiť si z nich výpisy.
- c) Navrhovať nové dôkazy, vyjadrovať sa k navrhovanému zámeru, zúčastniť sa na ústnom pojednávaní.
- d) Môžu namietat obsah zápisnice z ústneho pojednávania, ak majú voči nemu námietky.

Počas územného konania je osobitne významné oboznámiť sa okrem iných podkladov rozhodnutia aj s územným plánom, a to z dôvodov uvedených vyššie. Pred vydaním rozhodnutia majú účastníci významné oprávnenie vyjadriť sa ku všetkým podkladom rozhodnutia. Odopretie tohto práva účastníkom konania je dôvodom nezákonnosti rozhodnutia, a teda dôvodom na jeho zrušenie. Po vydaní územného rozhodnutia majú účastníci právo podať v pätnásť dňovej lehote voči rozhodnutiu odvolanie. Je to dôležité oprávnenie, vďaka ktorému územné rozhodnutie nenadobudne právoplatnosť a teda nenastúpia jeho účinky. Po rozhodnutí odvolacieho orgánu o odvolaní

⁶⁰⁾ Ide o zainteresovanú verejnosť v zmysle § 24 až § 27 zákona EIA. Jedná sa o fyzickú osobu, právnickú osobu, občiansku iniciatívu, občianske združenie či mimovládnu organizáciu, ak podajú v priebehu procesu EIA svoje stanovisko.

⁶¹⁾ Podľa § 139 ods. 2 písm. c) a d), stavebného zákona pod pojmom „susedný pozemok a stavby na nich“ sa rozumejú pozemky, ktoré majú spoločnú hranicu s pozemkom, ktorý je predmetom konania podľa tohto zákona a stavby na týchto pozemkoch. Pod pojmom „susedná stavba“ sa rozumie aj stavba na takom pozemku, ktorý nemá síce spoločnú hranicu s pozemkom, o ktorý v konaní podľa tohto zákona ide, ale jej užívanie môže byť navrhovanou stavbou dotknuté. Z uvedeného vyplýva, že účastníkom územného konania môže byť napr. aj vlastník stavby, ktorého pozemok nie je bezprostredne susediacim s pozemkom, na ktorý sa stavba umiestňuje v územnom konaní. Postačuje, ak užívanie jeho stavby môže byť novou stavbou ovplyvnené.

⁶²⁾ Napr. orgány ochrany ovzdušia, orgány ochrany vôd, orgány odpadového hospodárstva, orgány hygieny, orgány ochrany prírody a krajiny a pod.

nie je možné voči takémuto druhostupňovému rozhodnutiu podať ďalšie odvolanie. Avšak účastník konania má právo podať voči druhostupňovému rozhodnutiu žalobu na súd. Žalobou iniciuje súdne preskúmanie zákonnosti územného rozhodnutia, ktoré môže viesť až k jeho zrušeniu pre nezákonnosť. (podrobnejšie o právach účastníkov v správnom konaní v kapitole 2.2).

Pri povoľovaní významných environmentálnych stavieb je územné rozhodnutie povinným podkladom, bez ktorého nemožno postúpiť do ďalších povoľovacích procesov, napríklad požiadať o vydanie stavebného, integrovaného alebo iného povolenia podľa osobitných zákonov.

2.4 Integrované povoľovanie

Integrované povoľovanie je postup štátnych orgánov pri povoľovaní významných prevádzok, ktoré majú vplyv na životné prostredie (napr. rozsiahlejšie skládky, spalovne, rafinérie, výroba a spracovanie kovov, spracovanie nerastov, bitúnky, kafilérie, chemické továrne, cementárne, sklárne, výroba buničiny, papiera, lepenky, kožušín a i.).

Integrované povoľovanie upravuje zák. 39/2013 Z. Z. o integrovanej prevencii a kontrole znečisťovania životného prostredia a o zmene a doplnení niektorých zákonov (ďalej aj „IPKZ“).⁶³⁾

Integrované povoľovanie v sebe spája viacero potrebných povolení na vybudovanie a činnosť environmentálnych prevádzok (stavebné povolenie, povolenia podľa zákona o odpadoch, o ochrane ovzdušia, o vodách a pod.). Uvedeným povolením sa teda vydá viacero povolení a súhlasov formou jedného rozhodnutia, v zmysle viacerých právnych predpisov. Cieľom všetkých opatrení je podľa zákona IPKZ prevencia znečisťovania, znižovanie emisií do ovzdušia, vody a pôdy, obmedzovanie vzniku odpadu a zhodnocovanie a zneškodňovanie odpadu s cieľom dosiahnuť vysokú celkovú úroveň ochrany životného prostredia. Integrované povolenie je potrebné k vybudovaniu a prevádzkovaní všetkých environmentálne významných stavieb a činností. Ich zoznam je uvedený v prílohe č. 1 zákona IPKZ. O to väčší je význam účasti verejnosti v tomto konaní. **Konanie** sa začína dorúčením písomného vyhotovenia žiadosti navrhovateľa správneho orgánu.

Orgánom príslušným na konanie o integrovanom povoľovaní je **Slovenská inšpekcia životného prostredia** (ďalej len „inšpekcia“).

Účastníkmi integrovaného povoľovania sú:

1. Prevádzkovateľ, teda subjekt, ktorý žiada o vydanie integrovaného povolenia — napríklad obchodná spoločnosť.
2. Vlastník pozemku alebo stavby, ktorého práva k týmto pozemkom alebo stavbám môžu byť povolením priamo dotknuté.
3. Obec, v ktorej je povoľovaná prevádzka umiestnená alebo podľa územného plánu alebo územného rozhodnutia má byť umiestnená.
4. Zainteresovaná verejnosť.⁶⁴⁾

⁶³⁾ Uvedeným zákonom bola zabezpečená transpozícia Smernice Rady Európskej únie 96/61/ES z 24. septembra 1996 o integrovanej prevencii a kontrole znečisťovania životného prostredia do nášho právneho poriadku.

⁶⁴⁾ A) Osoba, ktorá tvrdí, že môže byť rozhodnutím vo svojich právach, právom chránených záujmoch alebo povinnostiach priamo dotknutá — a to až do času, kým sa preukáže opak. Môže to byť napríklad obyvateľ obce, ktorý sa nezapojil do predchádzajúcich fáz posudzovania ani povoľovania, je však presvedčený, že povolením navrhovanej činnosti by mohlo byť dotknuté napríklad jeho právo na priaznivé životné prostredie alebo právo na súkromie.

B) Organizácia podporujúca ochranu životného prostredia založená podľa zákona o združovaní občanov, pričom táto organizácia sa na účely zákona IPKZ považuje za subjekt, ktorého právo na priaznivé životné prostredie môže byť rozhodnutím dotknuté,

C) Občianske združenie, združujúce najmenej 250 fyzických osôb starších ako 18 rokov, z toho aspoň 150 osôb s trvalým pobytom v obci, ktorá je účastníkom konania; toto združenie sa na účely zákona IPKZ považuje za subjekt, ktorého právo na priaznivé životné prostredie môže byť rozhodnutím dotknuté.

V tomto konaní taktiež vystupujú rôzne tzv. **dotknuté orgány**.⁶⁵⁾ Ďalej aj stavený úrad, ak súčasťou integrovaného povoľovania je aj stavebné konanie.

Účasť verejnosti je významná primerane tomu, že predmetom integrovaného povoľovania sú najvýznamnejšie činnosti z hľadiska vplyvu na životné prostredie. Verejnosť aj v tomto konaní disponuje obdobnými oprávneniami, ako boli uvedené v kapitole o správnom a územnom konaní. Aj na konanie o integrovanom povoľovaní sa vzťahuje zákon o správnom konaní, pokiaľ zákon o IP-KZ neustanovuje inak. Potom, ako boli účastníci konania informovaní o jeho začatí, majú právo sa oboznámiť so žiadosťou o vydanie integrovaného povolenia (ďalej „IP“) a jej povinnými prílohami. V prípade absencie niektorej náležitosti žiadosti alebo prílohy, majú právo požiadať konajúci orgán, aby vyzval navrhovateľa na ich splnenie, príp. doplnenie.

V praxi sa vyskytujú prípady, kedy prevádzkovateľ nepredloží niektorú z povinných príloh (napr. územné rozhodnutie) s odôvodnením, že nie je potrebné. Inšpekcia ako konajúci orgán v danom prípade uvedenú skutočnosť nepreverovala, až následne na upozornenie občanov ako účastníkov konania uznala, že územné rozhodnutie je potrebné. Prerušila konanie a vyzvala prevádzkovateľa na jeho doplnenie pod hrozbou zastavenia konania. Územné rozhodnutie bolo v tomto konaní vďaka upozorneniu účastníkov doplnené.

Účastníci konania môžu tiež nahliadať do spisov a robiť si z nich výpisy. Inšpekcia ako konajúci orgán nesmie utajiť povinnú prílohu žiadosti o IP a to ani s argumentáciou o ochrane obchodného tajomstva, ako sa to v praxi stáva. Účastníci môžu navrhovať dôkazy, vyjadrovať sa k navrhovanému zámeru, zúčastniť sa na ústnom pojednávaní. Ústne pojednávanie je dôležitým procesným medzníkom, pretože v tomto konaní platí tzv. **koncentračná zásada**. V zmysle nej môžu účastníci uplatniť svoje námietky najneskôr na ústnom pojednávaní, pričom na neskôr uplatnené sa neprihliada. Po vydaní integrovaného povolenia majú účastníci právo podať v pätnásť dňovej lehote voči rozhodnutiu odvolanie. Na jeho základe integrované povolenie nenadobudne právoplatnosť a teda nenastúpia jeho účinky (napríklad nie je možné začať realizovať stavbu alebo prevádzkovať činnosť). Po rozhodnutí odvolacieho orgánu o odvolaní nie je možné voči takémuto druhostupňovému rozhodnutiu podať ďalšie odvolanie. Účastník konania má právo podať voči druhostupňovému rozhodnutiu žalobu na súd. Touto tzv. **správnou žalobou** sa iniciuje súdne preskúmanie zákonnosti integrovaného povolenia, ktoré môže viesť až k jeho zrušeniu pre nezákonnosť (podrobnejšie o právach účastníkov v správnom konaní v kapitole 2.2).

Integrované povolenie je posledným z radu povolení a stanovísk, na základe ktorého môže začať prevádzkovateľ budovať stavbu (napríklad budovať rafinériu, spalovňu odpadov, chemickú továreň, cementáreň a pod.) a následne po skolaudovaní stavby môže na základe integrovaného povolenia a súhlasov v ňom obsiahnutých realizovať povolenú činnosť (napríklad spaľovať odpad, realizovať chemickú výrobu, skládkovať odpad a pod.). Integrované povoľovanie je poslednou príležitosťou na vyjadrenie stanovísk verejnosti k povoleniu najzávažnejších činností z hľadiska dopadu na životné prostredie.

⁶⁵⁾ Sú to správne orgány v konaniach podľa predpisov o ochrane ovzdušia, o vodách, o ochrane a využívaní poľnohospodárskej pôdy, o ochrane lesného pôdneho fondu, o odpadoch, o ochrane prírody a krajiny, o ochrane zdravia ľudí a o veterinárnej starostlivosti zlučených do integrovaného povoľovania.

2.5 Ochrana prírody a krajiny

Ochranou prírody a krajiny sa rozumie obmedzovanie zásahov, ktoré môžu ohroziť, poškodiť alebo zničiť podmienky a formy života, prírodné dedičstvo, vzhľad krajiny, znížiť jej ekologic- kú stabilitu, ako aj odstraňovanie následkov takých zásahov. Okrem toho ochrana prírody zahŕ- ňa aj starostlivosť o ekosystémy. Takéto vymedzenie pojmu „ochrana prírody“ poskytuje zákon č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny. Tento zákon stanovuje jednak podmienky ochrany jednotlivých stupňov a druhov chránených území, podmienky ochrany chránených druhov rast- lín a živočíchov, ako aj podmienky ochrany drevín. Okrem toho určuje činnosti, ktoré môžu ohro- ziť, poškodiť alebo zničiť časti prírody. Podľa toho zákon aj osobitne upravuje viaceré konania:

- územná ochrana,
- druhová ochrana,
- ochrana drevín,
- vyhlasovanie, zmena a rušenie nových chránených území.

ÚZEMNÁ OCHRANA

Územnou ochranou prírody a krajiny sa rozumie ochrana celého územia Slovenskej republiky alebo jej časti. Podľa zákona sa celé územie Slovenska rozdeľuje do piatich stupňov ochrany príro- dy, pričom najvyšší stupeň predstavuje najprísnejšiu formu ochrany prírody. Každý stupeň ochra- ny prírody zahŕňa činnosti:

- ktoré sú **zakázané** na území s príslušným stupňom ochrany, avšak v určitých prípadoch môže úrad rozhodnúť o udelení výnimky zo zákazu,
- na ktoré je **potrebný súhlas** príslušného orgánu ochrany prírody.

V 1. stupni ochrany (tzv. voľná krajina) je potrebný súhlas napr. na leteckú aplikáciu chemických látok a hnojív, vypúšťanie vodnej nádrže alebo rybníka.

Medzi zakázané činnosti patrí napríklad:

- v 2. stupni ochrany (chránená krajinná oblasť): vjazd a státie s motorovými a inými vozidlami, jazda na bicykloch mimo vyhradených komunikácií.
- v 3. stupni ochrany (národný park): pohyb mimo turistických chodníkov a ciest, táborenie, stanovanie, bivakovanie, horolezecké a iné športové aktivity, zber rastlín, plodov, nerastov alebo skamenelín, vykonávanie banskej činnosti, organizovanie poľovačiek
- v 4. stupni ochrany (chránený areál): ťažba drevnej hmoty holorubným spôsobom, aplikácia chemických látok a hnojív, rozorávanie trávnych porastov, výrub drevín, voľný pohyb psa
- v 5. stupni ochrany (prírodná rezervácia): rušenie pokoja a ticha, výstavba lesných ciest, zásah do lesného porastu a poškodzovanie pôdneho krytu, umiestňovanie stavby, zriaďovanie poľovníckeho zariadenia...

Vo vyšších stupňoch ochrany samozrejme platia i obmedzenia nižších stupňov.

Orgánmi ochrany prírody sú obvodný a krajský úrad životného prostredia, ministerstvo životné- ho prostredia, inšpekcia životného prostredia a tiež obec. Tieto orgány môžu v správnom kona- ní vydať rozhodnutie o udelení súhlasu na určité činnosti (umiestňovanie reklamných zariadení a pútačov, aplikácia chemických hnojív, výstavba lesných ciest a zväžnic, organizovanie verejných podujatí, let lietadlom alebo športovým lietajúcim zariadením, vykonávanie geologických prác, pasenie hospodárskych zvierat, umiestňovanie stavby, ...).

Zákon o ochrane prírody a krajiny osobitne vymedzuje aj územia chránené na základe EÚ smerníc týkajúcich sa ochrany prírody, konkrétne ide o chránené vtáčie územia a chránené územia európskeho významu, tzv. Natura 2000. Ak sa má na takomto území realizovať akákoľvek činnosť, ktorá nesúvisí so starostlivosťou o ne a zároveň môže mať významný vplyv na toto územie, podlieha takáto činnosť EIA.

DRUHOVÁ OCHRANA

Druhovou ochranou sa chránia osobitne rastliny, živočíchy, nerasty a skameneliny. Ministerstvo životného prostredia určuje osobitným predpisom zoznam chránených rastlín a živočíchov. Zákon ustanovuje zakázané činnosti vo vzťahu k chráneným druhom, ktoré však možno povoliť prostredníctvom udelenia výnimky. Výnimku zo zákazu konkrétnych činností (poškodzovanie, ničenie, usmrtenie, rušenie, odchyt, ...) možno udeliť napr. z dôvodu predchádzania závažným škodám na úrode, na hospodárskych zvieratách, na lesoch, na chove rýb, na vodnom hospodárstve, v záujme ochrany dotknutých druhov alebo ochrany prírodných biotopov, a tiež v záujme ochrany verejného zdravia či verejnej bezpečnosti ľudí.

OCHRANA DREVÍN

Zákon osobitne chráni dreviny, tzn. stromy a kry rastúce mimo lesa. Na výrub takýchto drevín je potrebný súhlas príslušného orgánu ochrany prírody. Predpokladom vydania súhlasu je splnenie zákonných podmienok — orgán ochrany prírody posudzuje ekologické a estetické funkcie dreviny, jej vplyv na zdravie človeka, druh a zdravotný stav dreviny, jej funkciu a význam pre životné prostredie.

Do jednotlivých konaní podľa zákona o ochrane prírody a krajiny sa môže zapojiť aj verejnosť. Účastníkom je:

- fyzická osoba,
- občianska iniciatíva,
- právnická osoba, ktorej toto postavenie vyplýva z osobitného predpisu (napr. podľa zákona o EIA — pozri vyššie, kap. 2.2),
- združenie s právnou subjektivitou, ktorého predmetom činnosti najmenej jeden rok je ochrana prírody a krajiny a ktoré podalo tzv. predbežnú žiadosť o účastníctvo, pričom písomne alebo elektronicky potvrdilo svoj záujem byť účastníkom v začatom správnom konaní.

Združením s právnou subjektivitou, ktorého predmetom činnosti je ochrana prírody a krajiny, sa rozumie predovšetkým občianske združenie založené podľa zákona č. 83/1990 Zb. o združovaní občanov. Takéto združenie môže podať predbežnú žiadosť o účasť v bližšie nešpecifikovaných správnych konaniach, ktoré orgán ochrany prírody v budúcnosti začne, alebo v súčasnosti vedie, a v ktorých môžu byť dotknuté záujmy ochrany prírody a krajiny. Okrem všeobecných identifikačných údajov združenia (názov, sídlo, IČO, štatutár, predloženie stanov) musí v predbežnej žiadosti aj určiť konanie, v ktorom žiada o účasť. Takto určenú podmienku účasti možno splniť napr. nasledovne:

- konania vymedziť všeobecne podľa jednotlivých ustanovení zákona o ochrane prírody a krajiny — napr. s odkazom na konkrétne ustanovenia zákona (konanie o súhlase na výrub drevín a pod.),
- časové vymedzenie konaní (konania začaté v čase od... do...),
- prípadne ak má združenie záujem o účasť vo všetkých konaniach, v predbežnej žiadosti uvedie „všetky konania podľa zákona o ochrane prírody a krajiny“.

Dôležité je, aby združenie adresovalo predbežnú žiadosť príslušnému orgánu ochrany prírody a krajiny. Takýto orgán je povinný zverejniť na svojej internetovej stránke informáciu o začatí každého správneho konania, v ktorom môžu byť dotknuté záujmy ochrany prírody do troch dní odo dňa začatia konania. Zároveň uvedie aj lehotu určenú na doručenie písomného alebo elektronického potvrdenia záujmu byť účastníkom v takto začatom správnom konaní, pričom táto lehota nesmie byť kratšia ako sedem dní. Z hľadiska ochrany prírody má tak verejnosť možnosť byť účastníkom prakticky každého správneho konania, ktoré vedú štátne orgány (vrátane obcí — tie konajú v rámci prenesenej pôsobnosti) na úseku ochrany prírody a krajiny. Od združení si to však vyžaduje pravidelnú a dôslednú kontrolu príslušných webových stránok, keďže lehoty na potvrdenie účasti v konaní sú pomerne krátke.

Prípadová štúdia:

Povoľovanie polyfunkčného objektu v Bratislave

Stavebný úrad vydal rozhodnutie o umiestnení stavby — polyfunkčného objektu na mieste existujúceho parku v Mestskej časti Staré Mesto v Bratislave.

Verejnosť (občianske združenie) namietalo, že územné rozhodnutie bolo vydané napriek tomu, že investor ešte nezískal príslušné výrubové povolenie na stromy v parku, kde mal polyfunkčný dom stáť.

Krajský súd žalobu zamietol s odôvodnením, že žiadne ustanovenie zákona o ochrane prírody a krajiny ani stavebného zákona neustanovuje, že vydanie územného rozhodnutia je podmienené vydaním súhlasu na výrub drevín. Krajský súd sa stotožnil s argumentáciou investora, že súhlas na výrub je potrebný až v stavebnom konaní. Občianske združenie sa odvolalo a vo veci rozhodoval **Najvyšší súd SR**, ktorý zmenil rozhodnutie krajského súdu tak, že zrušil rozhodnutie o umiestnení stavby a vec vrátil na nové konanie stavebnému úradu. Najvyšší súd zdôraznil význam ochrany životného prostredia, a to aj na úkor niektorých iných práv garantovaných ústavou. Konštatoval, že už v územnom konaní môžu byť dotknuté záujmy ochrany prírody a krajiny, a to aj výrazným spôsobom. Preto sa v konaní musí vyjadriť orgán ochrany prírody a krajiny. Najvyšší súd dospel k záveru, že po vydaní územného rozhodnutia nie je možné vylúčiť budúci stav, kedy určitá plocha bude zastavaná stavbou, a teda logicky budú musieť byť odstránené všetky prekážky na tejto ploche, vrátane kríkov a stromov. Inými slovami — najskôr treba rozhodnúť o prípadnom súhlase na výrub existujúcich krov a drevín, a až následne možno uvažovať o inom využití územia.

Zadanie pre študentov:

Vyhľadajte informácie o vybraných dvoch začatých správnych konaniach <http://www.minzp.sk/sekcie/temy-oblasti/ochrana-prirody-krajiny/informacie-zacaty-ch-spravnych-konaniach/>

Prípadová štúdia: Stručný popis územného a integrovaného povolenia pezinskej skládky

---

V roku 1999 bolo vydané záverečné stanovisko z procesu posudzovania vplyvov na životné prostredie, ktorým bola skládka v Pezinku odporučená.

Nasledovalo územné konanie, ktorým malo byť rozhodnuté o umiestnení skládky v Pezinku. Územné rozhodnutie, ako výsledok tohto konania, vydalo v prvom stupni mesto Pezinok (zamietavé rozhodnutie pre rozpor s územným plánom). V druhom stupni vydal územné rozhodnutie **Krajský stavebný v Bratislave**. KSU povolil umiestnenie skládky v území a to napriek spomínanému rozporu s územným plánom a dokonca jeho záväznými časťami vyhlásenými všeobecne záväzným právnym predpisom a zároveň napriek rozporu so stavebným zákonom, ktorý súhlas s ÚP vyžaduje. Za významné v tejto súvislosti považujeme, že na čele Krajského stavebného úradu bol v čase územného konania prednosta, ktorý bol zároveň vlastníkom 130 000 m² pod navrhovanou skládkou. Žiadateľom o rozhodnutie bola spoločnosť, na čele ktorej stojí otec prednostu úradu, v čase rozhodovania bol prednosta KSU členom dozornej rady tejto akciovej spoločnosti, členkami dozornej rady sú obe jeho sestry a v následnom integrovanom povolení bol dokonca prednosta KSU splnomocnený svojim otcom, aby na ústnom pojednávaní zastupoval jeho firmu. V územnom konaní KSU vylúčil všetkých účastníkov konania (aktivistov a aj mesto Pezinok) a v konaní ostal iba jediný účastník, firma prednostovho otca, ktorá o povolenia žiadala. Územné rozhodnutie neobsahuje odôvodnenie, ktoré by sa okrem iného malo zaoberať aj rozporom s územným plánom, keďže sa vyhvelo všetkým účastníkom konania (t. j. firme prednostovho otca). V zmysle zákona, ak sa vyhovie všetkým (v tomto prípade jednému) účastníkom konania, nie je potrebné odôvodnenie vyhotovovať.

Po územnom konaní nasledovalo **konanie o vydaní integrovaného povolenia**. Dňa 25. 9. 2007 požiadal navrhovateľ Ekologická skládka a. s. o vydanie integrovaného povolenia pre prevádzku „Pezinok — Skládka odpadov“. **Slovenská inšpekcia životného prostredia Inšpektorát životného prostredia Bratislava** (ďalej aj „Inšpektorát“) vydal dňa 22. 1. 2008 rozhodnutie, ktorým povoľuje vykonávanie činnosti v prevádzke: „Pezinok — skládka odpadov“ (ďalej aj „integrované povolenie“). Integrované povolenie je stavebným povolením a zároveň súhlasom na prevádzkovanie samotnej skládky odpadov.

Účastníci konania podali proti uvedenému rozhodnutiu odvolanie zo dňa 10. 2. 2008. V odvolaní namietali predovšetkým skutočnosť, že prvostupňové rozhodnutie je v rozpore s územným plánom mesta Pezinok a jeho Všeobecne záväzným nariadením č. 2/1997 o vyhlásení záväzných častí územného plánu, ktoré skládku v predmetnej lokalite zakazujú a v nadväznosti na to aj v rozpore s niektorými ustanoveniami zákona č. 71/1967 Zb. o správnom konaní. Namietali tiež porušenie niektorých procesných práv vyplývajúcich zo zákona IPKZ a správneho poriadku (napr. utajenie časti žiadosti a nesprístupnenie spisu v tejto časti, nedodržanie zákonom stanovených lehôt na jednotlivé oprávnenia účastníkov a pod.).

O odvolaní rozhodovalo **ústredie Slovenskej inšpekcie životného prostredia** ďalej aj SIŽP) rozhodnutím zo dňa 18. 8. 2008. SIŽP odvolania účastníkov zamietla a potvrdila rozhodnutie prvostupňového orgánu.

Vyššie **1 200 obyvateľov mesta Pezinok**, ako účastníkov integrovaného povoľovania (konanie, ktoré nasledovalo po územnom konaní) a zároveň **mesto Pezinok** sa dostali do situácie, že rozpor s územným plánom nemohli efektívne namietiť v územnom konaní, pretože boli vylúčení s odôvodnením, že ich práva v tomto štádiu povoľovania nemôžu byť priamo dotknuté. V následnom integrovanom povoľovaní pri uplatnení námietky o rozpore s územným plánom **správny orgán** konštatoval, že mali byť uplatnené v územnom konaní. Svojevôľou štátnych orgánov sa tak uzavrel kruh nezákonnosti, ktorý ignoroval vyjadrenia účastníkov a najmä rozpor s ÚP a všeobecne záväzným nariadením mesta Pezinok o jeho záväzných častiach. Námietka rozporu s územným plánom tak nebola v celom procese povoľovania orgánmi štátnej správy zohľadnená.

K potrebe budovania skládky v regióne Pezinčania argumentovali **Programom odpadového hospodárstva SR na roky 2006 — 2010** (ide o základný koncepčný dokument rozvoja odpadového hospodárstva v SR pre toto obdobie). Vyplýva z neho, že v Bratislavskom kraji je voľná kapacita skládok odpadov na odpad, ktorý nie je nebezpečný, 1 230 000 m². Je v ňom tiež výslovne uvedené „**V súčasnosti sa neprejavuje nedostatok kapacít skládok.**“

Navrhovaná nová skládka sa má nachádzať 280 m od prvých domov a 400 m od centra mesta. Jej rozmery v prvej etape sú zhodné s plochou 11,5 futbalových ihrísk a hĺbkou, ktorá sa rovná výške štvorposchodovej bytovky. V Pezinku sa už zároveň nachádza jedna skládka podobných rozmerov, tzv. Stará jama, v ktorej sa za 40 rokov nachádzajú milióny ton odpadu, vrátane nebezpečného. Stará jama je čiernou skládkou, skládkou bez stavebného povolenia, bez tesniaceho, odplyňovacieho, odvodňovacieho systému. Stará skládka sa nachádza 150 m od prvých domov.

Zo zahraničných štúdií vyplýva ako bezpečná 3 km odstupová vzdialenosť od skládok. Štúdie zároveň zdôrazňujú, že v blízkosti skládok nebezpečného ale aj komunálneho odpadu je zvýšený výskyt špecifických onkologických ochorení, reprodukčných porúch žien, vyskytuje sa tiež nízka pôrodná hmotnosť detí a vrodené poruchy detí. Poškodenia vznikajú pravdepodobne najmä unikajúcim skládkovým plynom. V okrese Pezinok bol zistený vyšší výskyt niektorých rakovinových ochorení, ktoré sa vyskytujú v blízkosti skládok. Zistilo sa napr., že v Pezinskom okrese bol (v porovnaní s celoslovenským priemerom), v rokoch 1997 — 1998 registrovaný vyšší výskyt napr. zhubných nádorov pečene a vnútropečeňových žľazových ciest, zhubných nádorov predstojnice (prostaty), zhubných nádorov močového mechúra, zhubných nádorov mozgu a myeloidnej leukémie u mužov, zvýšený výskyt zhubného nádoru krčka maternice, obličiek a myeloidnej leukémie u žien. (Incidencia zhubných nádorov v SR 1997, 1998. Bratislava, Národný onkologický ústav, 2000, 2001). Podľa informácií z Národného onkologického registra sú za obdobie 25 rokov v pezinskom okrese zvýšené viaceré druhy rakovín, vyskytujúcich sa najčastejšie u ľudí, žijúcich pri skládkach. Len spomínaná leukémia sa podľa dlhodobého 25-ročného sledovania vyskytuje v Pezinskom okrese 8-násobne viac, ako je celoslovenský priemer.

Nezákonnosť uvedeného druhostupňového rozhodnutia namietali účastníci konania žalobou na súde. **Najvyšší súd SR** (ďalej NS) vydal v máji 2009 rozsudok v prospech Pezinčanov a zrušil povolenia na skládku pre ich rozpor so zákonom. Prevádzkovateľ však podal voči tomuto právoplatnému rozsudku sťažnosť na Ústavný súd SR (namietal porušenie svojich ústavných práv konaním a rozhodnutím Najvyššieho súdu SR). Ústavný súd SR (ÚS SR) následne zrušil rozsudok Najvyššieho súdu SR (NS SR) a vrátil mu vec na ďalšie konanie. NS SR bol viazaný právnym názorom ÚS SR, domnieval sa však, že ÚS SR nerešpektoval vo svojom rozhodnutí právo Európskej únie. Z tohto dôvodu sa NS SR v auguste 2010 obrátil na **Súdny dvor Európskej únie** (SD EÚ) v Luxemburgu s piatimi predbežnými otázkami. SD EÚ mal teda podať výklad práva EÚ v kontexte konania o pezinskej skládke.

O návrhu rozhodoval najväčší rozhodovací orgán SD EÚ, tzv. **Veľká komora**. Účastníci konania, prostredníctvom svojich právnych zástupcov predkladali Súdnemu dvoru EÚ svoje návrhy odpovedí na položené otázky a poskytovali ďalšie vyjadrenia na pojednávaní.

Konanie o pezinskej skládke pred SD EÚ bolo jedno z najdlhšie trvajúcich konaní pred týmto súdom. Po 29 mesiacoch Súdny dvor EÚ vyhlásil dňa 15. 1. 2013 rozsudok, ktorým dal v rozhodujúcej miere za pravdu právnenému názoru Pezincanov. Vyplýva z neho, že **právne normy EÚ v oblasti životného prostredia treba rešpektovať aj v konaniach vedených na Slovensku**, čo pre mnohé orgány nie je samozrejmosť. Utajovanie rozhodnutí štátnych orgánov s odôvodnením, že ide o ochranu obchodného tajomstva je podľa SD EÚ protiprávne. Konajúce orgány by mali rešpektovať, že účastníci konania majú mať prístup k relevantným informáciám už na začiatku konania, aby ich účasť mohla byť naozaj účinná. Nesporné po rozsudku SD EÚ by malo byť aj to, že druhostupňový súd môže rozhodnúť o žiadosti účastníkov a odložiť účinky povolenia, kým neposúdi jeho zákonnosť. Zároveň, všeobecné súdy nesmú prihladnúť na právny názor Ústavného súdu, aj keď sú inak povinné sa ním riadiť, ak sa tento názor zdá byť v rozpore s právom EÚ. Všeobecné súdy sú oprávnené a Najvyšší súd dokonca povinný sa v takejto situácii obrátiť na SD EÚ. K rozsudku treba ešte dodať, že rozhodnutia Súdneho dvora EÚ sú právne záväzné nielen pre slovenské súdy, ale aj pre všetky členské štáty Európskej únie. Po rozsudku Súdneho dvora EÚ bude pokračovať konanie na Najvyššom súde SR, ktorý rozhodne o zákonnosti integrovaného povolenia na skládku v Pezinku, pričom už nebude viazaný rozhodnutím ÚS SR. Z vyššie uvedeného vyplýva, že účasť verejnosti na povoľovaní veľkých stavieb a činností s významným vplyvom na životné prostredie býva znemožňovaná postupom konajúcich orgánov, nerešpektovaním práv účastníkov, ale tiež nerešpektovaním územnoplánovacej právomoci obce. Napriek stále nejasnému výsledku v čase písania tohto textu, je skládka stále zatvorená a neukladá sa na ňu odpad. Verejnosti sa teda darí už niekoľko rokov chrániť mesto od ďalšej záťaže. Zároveň vznikol európsky judikát v oblasti práva životného prostredia, ktorý vyjasnil mnohé otázky účasti verejnosti, prístupu k informáciám o životnom prostredí a tiež otázky ohľadom súdnej ochrany verejnosti, ktorý je záväzný pre celú Európu.

Pozn. eds.: spracované v januári 2013.

Zadanie pre študentov:

Zistite informácie o ďalšom vývoji a aktuálnom stave kauzy „Pezinská skládka.“

Bibliografia:

- Zákon NR SR 24/2006 Z. z. o posudzovaní vplyvov na životné prostredie a o zmene a doplnení niektorých zákonov.
- Zákon NR SR 39/2013 Z. z. o integrovanej prevencii a kontrole znečisťovania životného prostredia a o zmene a doplnení niektorých zákonov
- Zákon NR SR 50/1976 Zb. o územnom plánovaní a stavebnom poriadku
- Zákon NR SR 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny
- Zákon NR SR 71/1967 Zb. o správnom konaní
- Zákon NR SR 83/1990 Zb. o združovaní občanov

3)

**PRIRODZENÉ
A POTREBNÉ**

Je málo tém, ktoré sa týkajú doslova každého. Potraviny sú jednou z nich. Denne kladieme na stôl poľnohospodárske produkty, hoci väčšina z nás žije bez akéhokoľvek kontaktu s pôdou. Naša spoločnosť zaznamenala za uplynulé desaťročia výrazné zmeny v spôsobe zabezpečovania potravín. Sezónnu ponuku nahradilo celoročné zásobovanie z rôznych krajín sveta. Aký je pôvod potravín? Kto ich pestuje? Ako? Môže to obyčajný konzument ovplyvniť? A prečo sa o pôvod potravín vôbec zaujímať?

Ján ŠLINSKÝ

Zuzana GALLAYOVÁ

**Alternatívy
v poľnohospodárstve**

„Dost bolo rečí, je čas konať. Nie je v silách jednotlivca ekologicky pomôcť celej Zemi. Každý z nás však môže pomôcť konkrétnemu miestu na Zemi. Musí však byť dostatočne vzdelaný a zručný, a musí mať to miesto rád.“

Ján ŠLINSKÝ

pestovateľ zeleniny, ekopolnohospodár / Slovenská republika

Vyštudoval Vysokú školu zemědělskú v Brne, Fakultu zahradnictví Lednice na Morave. Je autorom trvalo udržateľného systému pestovania a odbytu zeleniny AgroKruh.

Už 20 rokov sa prakticky usiluje vytvoriť duplikovateľný model malej rodinnej farmy s dôrazom na princíp trvalej udržateľnosti života a ľudskosti. AgroKruh však nie je len technickým riešením. Jeho súčasťou je aj distribučná sieť, založená na osobnom styku a dôvere medzi spotrebiteľmi a pestovateľom.

Zuzana GALLAYOVÁ

vysokoškolská pedagogička/Slovenská republika

Absolventka Fakulty ekológie a environmentalistiky Technickej univerzity vo Zvolene, kde učí predmety Environmentálna výchova, Metódy environmentálnej výchovy a Náuku o krajine. Venuje sa výskumu zmien využitia krajiny, ich príčin a dôsledkov. Konzultantka medzinárodného programu Zelená škola, lektorka kurzov pre učiteľov. Autorka a spoluautorka metodických materiálov pre školy, napr. Dobrodružná cesta zdravých potravín (Gallayová, Kopálová, 2012).

Alternatívy v poľnohospodárstve

PREMENY POĽNOHOSPODÁRSTVA

Začiatkom 20. storočia bolo Slovensko prevažne poľnohospodárskou krajinou, ktorá sa vyznačovala značnou mozaikovitosťou krajinnej štruktúry. Rôzne vlastnosti pôdy, sklony, expozície a pod. podmieňovali rôzne spôsoby využívania zeme (orná pôda, lúka, pasienok, les) a tým sa vytvárali rôznorodé podmienky pre spoločenstvá rastlín, živočíchov, húb aj mikroorganizmov (Obr. 17). Medze, remízky, brehové porasty i úhory im poskytovali úkryty, potravné zdroje, podmienky na rozmnožovanie atď. Tradícia delenia zdedených pozemkov na rovnaké diely spôsobila vznik úzkych blokov obhospodarovanej pôdy (postupne však miestami až s nemožnosťou orby pre ich nedostatčnú šírku). Tempo hospodárskych zásahov bolo neporovnateľné s dnešným, napr. ručná kosba postupovala logicky oveľa pomalšie ako dnešná mechanizovaná (aj s odstupom niekoľko dní či týždňov, kým užívateľ lúky pokosil celú jej plochu), čím sa vytvárali — i keď vtedy nie cielene — podmienky pre diferenciáciu jednotlivých štádií trávneho porastu, vysemeňovanie rôznych druhov rastlín, vývoj hmyzu atď. Využívanie záviselo priamo od potrieb človeka a tak sa stávalo, že počas úrodnejšieho roka neboli napr. pokosené všetky plochy, pri neúrodnejšom roľníci využívali i vyššie položené, strmšie či kamenisté lokality.⁶⁷⁾

Ani v minulosti však nebolo využívanie krajiny človekom bez problémov. Napríklad delenie poľnohospodárskej pôdy na stále užšie políčka viedlo k hustej sieti poľných ciest a chodníkov, ktoré sa pri vedení po spádnici mohli stať počas silných búrok zvodnicami pre odtekajúcu vodu, čo viedlo k tvorbe výmoľov. Napr. Stankoviansky (1998) popisuje vzťah medzi sieťou výmoľov a hranicami úzkblokových políček vedených po spádnici svahu na príklade z Myjavských kopańíc ako aj na niekoľko storočí starú sieť výmoľov (s hĺbkou aj 10 — 15 m), ktorá vznikla následkom hospodárskej činnosti človeka, najmä v období kopaničiarskej kolonizácie (16. storočie, kulminácia do 18. a začiatku 19. storočia). MIDRIAK et al. (2011) uvádzajú príklady z minulosti, keď nevhodné (nadmerné) obhospodarovanie viedlo až k úplnej degradácii stanovišťa (napr. pastva na holiach znížila hornú hranicu lesa v horských oblastiach). Formovaním krajiny Slovenska vo vzťahu k jej historickému využívaniu približujú napr. Sláviková et al. (2010).

Za ostatných cca 60 rokov prešla krajina Slovenska výraznými zmenami v dôsledku postupujúcej urbanizácie, rozvoja priemyslu a intenzifikácie poľnohospodárstva. Požiadavka kolektívneho obhospodarovania a nastupujúca mechanizácia po roku 1948 viedli k vytváraniu rozsiahlych blokov poľnohospodárskej pôdy (Obr. 18). V rámci hospodársko-technických úprav pozemkov bolo rozoraných niekoľko stotisíc hektárov lúk, medzí, remízok, približne 2/3 poľných ciest, zlikvidovali sa desiatky tisíc kilometrov líniovej drevinnej vegetácie, odvodnených bolo státisíce hektárov pôdy (VOLOŠČUK, 2005). Tento trend vyhovoval iba malému počtu druhov. Podľa ŠÍBLA et al. (1999) sa poľnohospodárska krajina s dominantným zastúpením monokultúr vyznačuje značne zjednodušenými potravnými sieťami, ktoré sú druhovo chudobné. S uniformizáciou krajiny sa menilo až zaniklo množstvo biotopov ako dôsledok zmien využitia zeme. K radikálnemu zníženiu biodiverzity prispela chemizácia po 2. svetovej vojne. Používaním pesticídov došlo k „odhmyzeniu“ krajiny. SLÁDEK et al. (1989) upozorňujú na toxickosť pesticídov a ich riziká pre množstvo tzv. necieľových organizmov (často aj prirodzených nepriateľov škodcu) a z toho vyplývajúce celkové porušovanie ekologickej rovnováhy (narušenie prirodzených potravných reťazcov a populačnej dynamiky mnohých druhov).

⁶⁷⁾ Téma alternatívy v poľnohospodárstve je spracovaná aj v e-learningu Sokratovho inštitútu na stránke: <http://www.sokratovinstitut.sk/e-learning/>

Obr. 17: Terasovité políčka na Hriňovských lazoch
(zdroj: A. Uherková, archív Fakulty ekológie a environmentalistiky)

Intenzívne obhospodarovanie pôdy so sebou prinieslo aj zmenu podmienok pre povrchový odtok zrážkovej vody ako aj jej infiltráciu, zmeny evapotranspirácie (výparu z pôdy a rastlín), kontamináciu pôdy ťažkými kovmi, jej zakyslenie, zhutnenie, zmeny živinového a vodného režimu, priesaky hnojív do podzemných vôd, či ich splachovanie do povrchových vôd s následnou eutrofizáciou (zvýšený obsah živín vo vode vedúci k rozvoju rias), zrýchlenú eróziu pôdy, úniky pohonných hmôt, problém likvidácie odpadov, používanie pesticídov atď. Dôsledkom bola degradácia pôdy, kontaminácia potravinových reťazcov, narušenie ekologickej stability krajiny, ako aj potreba zvyšovania nákladov na zabezpečenie požadovanej produkcie. V procese kolektivizácie sa zmenil aj celkový krajinný ráz (SLÁVIKOVÁ et al., 2010).

V dôsledku reštrukturalizácie poľnohospodárskej výroby a nárastu cien vstupov na Slovensku výrazne pokleslo v období 1990 — 2000 množstvo používaných priemyselných hnojív (na päťtinu) aj pesticídov (pokles na štvrtinu). Po roku 2000 zaznamenávame opätovný postupný nárast ich spotreby (MŽP SR, 2002), ale nedosiahlo zďaleka pôvodnú úroveň.

Poľnohospodársky pôdny fond tvorí v súčasnosti 49 % rozlohy Slovenska (MŽP, 2012). Dnes zaznamenávame na ňom aj opačný trend — opúšťanie poľnohospodárskej pôdy. Narušenie až pretrhnutie po generácii budovaného vzťahu pôvodných roľníkov k pôde zmenou súkromného vlastníctva na štátne po roku 1948, zmena životného štýlu, nedostatočná infraštruktúra vidieka, starnutie obyvateľstva a jeho vysídľovanie, ekonomická nerentabilnosť, rapídny úbytok počtu chovaných hospodárskych zvierat, členitosť terénu podhorských oblastí ako limit používania mechanizácie pri obhospodaraní strmých svahov a ďalšie problémy spôsobujú klesajúci záujem o využívanie pôdy najmä v podhorských a horských oblastiach (MIDRIAK et al., 2011). Osobitným problémom je tzv. „zapečatenie povrchu pôdy“ (*soil sealing*) rozsiahlou výstavbou na okrajoch miest. Ide o likvidáciu pôdnej vrstvy, ktorá znemožňuje opätovné využitie po skončení životnosti alebo využitia stavieb. Paradoxne tak na najúrodnejších pozemkoch, ktoré produkovali potraviny, staviame rozsiahle obchodné komplexy, v ktorých nakupujeme dovozové potraviny.

Obr. 18: Monokultúry vyhovujú len obmedzenej časti druhov (zdroj: B. Olah)

V roku 2010 sme v porovnaní s rokom 2005 dovezli celkovo až o 45,6 % viac poľnohospodárskych a potravinárskych výrobkov (GÁLIK, 2012). Dovoz nahraditeľných poľnohospodárskych výrobkov z toho predstavoval 71,7 % (bravčové mäso, syry a tvaroh, repný cukor, pekársky tovar, hydinové mäso, sladené nealkoholické nápoje atď.).

Zdroj: MP SR, 2011

V roku 2011 Štátna veterinárna správa Slovenskej republiky až v 73,6 % kontrolovaných vzoriek slovenského pôvodu nezistila žiadne zvyšky pesticídov. V 25,7 % vzoriek bola zistená prítomnosť rezíduí pesticídov pod stanoveným maximálnym reziduálnym limitom. Len v 0,7 % vzoriek bolo zistené prekročenie tohto limitu.

Zdroj: http://www.svssr.sk/dokumenty/potraviny/Sprava_rezidua_pesticidov_v_potravinach_2011.pdf

PÔDA — VÝZNAM, FUNKCIE, OHROZENIE

*„Pôda je jedným z najvzácnejších bohatstiev ľudstva.
Umožňuje rastlinám, zvieratám a človeku žiť na Zemi.“*

Európska charta o pôde

Ľudské bytie je fatálne závislé na pôde a v dohľadnej dobe tomu ani inak nebude. Nie je to len závislosť na produkcii potravín, ale aj bytostná závislosť na ekologických funkciách pôdy.

Pôda plní celý rad dôležitých funkcií (VILČEK et al., 2005):

- a) **ekologické** (trofická, biochemická, transformačná, akukulačná, + priestor pre biotu a génové rezervy)
- b) **environmentálne** (filtračná, transportná, pufračná, asanačná)
- c) **sociologické** (zdroj surovín, priestor ľudských aktivít, historické médium (archeologické vykopávky), esteticko-krajinárska)

Uprednostnenie jednej funkcie na úkor ostatných je lokálne diferencované, avšak vždy by malo byť v rámci medzí únosnosti krajiny.

Pôdu využíva poľnohospodárstvo, lesníctvo, doprava, priemysel. A hoci sú na nej existenčne závislé, výrazne ju menia. Všetky formy znečistenia a degradácie pôdy ovplyvňujú jej produkčné i mimoprodukčné funkcie a samozrejme vo väzbe na pôdu (zdroj živín, mykoríza a pod.) sú jej zmenami ovplyvňované rastliny a zároveň na ne viazané spoločenstvá živočíchov. Orientácia výhradne na maximalizáciu ekonomických prínosov nie je dlhodobou udržateľná.

Degradáciu pôdy môžeme rozdeliť na (BEDRNA 2002, VILČEK et al., 2005):

- a) **fyzikálnu** (vodná erózia — ohrozuje cca 55 % poľnohospodárskeho pôdneho fondu SR — veľkobloky, nevhodná veľkosť a tvar honov, nesprávne oševné postupy a agrotechnické opatrenia (napr. orba po spádnici), odnos pôdných častíc do vodných tokov s následnou eutrofizáciou, zhutnenie — spôsobené ťažkou technikou a nesprávnym obhospodarovaním s vplyvom na pôdnu štruktúru, vzdušný a vodný režim, infiltračnú schopnosť pôdy — vyššia náchylnosť na vodnú eróziu, zosuny)
- b) **chemickú** (zmeny v režime živín, najmä dusíka, fosforu a draslíka, znižovanie množstva a kvality humusu, akumulácia toxických prvkov, acidifikácia a alkalizácia. Podľa NOVÁKA (2008) patria okysľovanie pôdy, mobilizácia ťažkých kovov, deštrukcia nadzemných častí citlivých druhov rastlín a ich ústup medzi hlavné dôsledky kyslých dažďov.)
- c) **biologickú** (dôsledok fyzikálnej a chemickej — zníženie obsahu humusu v pôde, zmeny vodného, vzdušného a živinového režimu, ohrozenie organizmov žijúcich v pôde).

Opatrenia na zlepšenie stavu obhospodarovania pôdy delíme na:

- a) **Štruktúrne** — je nutné, aby pôda bola využívaná v súlade s jej potenciálmi. Zosúladienie našich požiadaviek s vlastnosťami a možnosťami pôdy je predpokladom prevencie jej poškodzovania. Vhodná voľba spôsobu využitia, úprava veľkosti a tvaru honov, štruktúra osevov a pestovateľské postupy významne znižujú dôsledky veternej a vodnej erózie.
- b) **Technologické** — voľba spôsobu obrábania, hnojenia, ochrany a ošetrovania, zúrodňovania v kontexte ekonomického profitu a zároveň ochrany pôdy, vodných zdrojov, biodiverzity atď.
- c) **Organizačné** — mali by smerovať do vlastníckych a užívacích vzťahov k pôde a do preferencii aj iných než len veľkovýrobných foriem poľnohospodárskej výroby (malé rodinné farmy, gazdovské dvory, komunitné záhrady a pod.).
- d) **Ekonomické a legislatívne** opatrenia vzájomne úzko súvisia, ovplyvňujú poľnohospodárske využívanie od nákupu vstupov až po predaj produkcie.

TRVALO UDRŽATEĽNÉ POĽNOHOSPODÁRSTVO

Svetová komisia pre životné prostredie a rozvoj (WCED) chápe pojem **trvalo udržateľný rozvoj** ako rozvoj, ktorý uspokojuje potreby súčasnej generácie bez toho, aby ohrozoval schopnosť budúcich generácií naplňať svoje vlastné potreby. Pojmom trvalá udržateľnosť ľudského bytia na Zemi vyjadrujeme životnú filozofiu, podľa ktorej aj generácie, ktoré prídu po nás, majú právo na uspokojovanie základných životných potrieb a nikto nemá právo ich v tom obmedziť. Je to otázka morálky viazanej na odmietnutie akýchkoľvek možností súčasníka žiť na úkor budúcich generácií. Je to návrh novej zmluvy medzi človekom a Zemou k zachovaniu oboch.

Termín trvalá udržateľnosť bol vo vyššie uvedenom zmysle prvýkrát použitý v roku 1972 v prvej správe Rímskeho klubu „Hranice rastu.“ Vzťahoval sa na hľadanie nového typu rozvoja ľudskej civilizácie súvisiacej s rastom obyvateľstva a problematikou únosnej zaťažiteľnosti Zeme. Bola to reakcia na poznanie, že akýkoľvek neregulovaný a nekonečný rast v prostredí obmedzených a konečných zdrojov Zeme jednoducho nie je možný.

Každá ľudská činnosť sa uskutočňuje v určitom spoločenskom, kultúrnom, politickom a ekonomickom prostredí (s historickým kontextom, viac v kap. Andreotii), s typickými faktormi a podmienkami, ktoré túto činnosť umožňujú, alebo ju limitujú. Ak vyslovíme pranie, aby nejaká činnosť bola trvalo udržateľná, mali by sme mať záruky, že terajšie spoločenské, politické, ekonomické a kultúrne podmienky a faktory budú tiež trvalo pôsobiť. V skutočnosti nie je žiadna dlhodobá záruka pre trvalo udržateľnú činnosť, pretože mnohé budúce faktory a podmienky, v ktorých sa bude uskutočňovať akákoľvek ľudská činnosť, zostávajú neznáme alebo nepredvídateľné.

Hodnotenie jednotlivých stratégií, koncepcií, programov, a aktivít vo vzťahu k TUR možno realizovať na základe nasledujúcich **16 princípov** (na riadenie činnosti ľudí) a **40 kritérií** (na posudzovanie uplatnenia princípov):

1. Princíp podpory rozvoja ľudských zdrojov

Kritériá: zabezpečenie ochrany zdravia ľudí, zabezpečenie optimálneho rozvoja ľudských zdrojov (vo všetkých životných oblastiach);

2. Ekologický princíp

Kritériá: zachovanie a podpora biodiverzity, vitality a odolnosti ekosystémov, optimalizácia priestorového usporiadania a funkčného využívania krajiny a zabezpečenie jej územného systému ekologickej stability, zachovanie a podpora život zabezpečujúcich systémov, zachovanie vysokej kvality zložiek životného prostredia — minimalizácia negatívnych vplyvov na životné prostredie, minimalizácia využívania neobnoviteľných zdrojov a prednostné využívanie obnoviteľných zdrojov, avšak v medziach ich reprodukčných schopností;

3. Princíp autoregulačného a sebahodnotného vývoja

Kritériá: odhaľovanie a využívanie prírodných a antropicky simulovaných autoregulačných a sebahodnotných prírodných mechanizmov, podpora uzavretých cyklov výroby a spotreby;

4. Efektívnosť princípu

Kritériá: zachovanie optimálnych látkovo-energetických cyklov, minimalizácia surovinných a energetických vstupov, redukcia množstva výstupov a minimalizácia strát, zavádzanie a podpora nástrojov environmentálnej ekonomiky;

5. Princíp rozumnej dostatočnosti

Kritériá: rozumné a šetrné využívanie zdrojov a ich ochrana, podpora vhodných foriem samozásobovania;

6. Princíp preventívnej opatrnosti a predvídavosti

Kritériá: uprednostňovanie preventívnych opatrení pred odstraňovaním nežiaducich následkov činností, rešpektovanie možných rizík (vrátane neoverených);

7. Princíp rešpektovania potrieb a práv budúcich generácií

Kritériá: zachovanie možností využívania existujúcich zdrojov aj pre budúce generácie, zachovanie rovnakých práv budúcich generácií;

8. Princíp vnútrogeneračnej, medzigeneračnej a globálnej rovnosti práv obyvateľov Zeme

Kritériá: zabezpečenie ľudských práv vo všetkých smeroch a systémoch, zabezpečenie národnostnej, rasovej a inej rovnosti, zabezpečenie práv ostatných živých bytostí;

9. Princíp kultúrnej a spoločenskej integrity

Kritériá: preferovanie rozvoja na báze vnútorného rozvojového potenciálu namiesto mechanicky importovaného rozvoja, zachovanie a obnova pozitívnych hodnôt krajiny, sociálnej a kultúrnej identity, podpora miestneho koloritu, ľudovej kultúry a duchovnej atmosféry, oživenie tradičných aktivít s citlivým využitím moderných technológií, podpora spontánnych foriem pomoci, resp. svojpomoci;

10. Princíp nenásillia

Kritériá: uplatňovanie mierových a konsenzuálnych metód riadenia, nepoužívanie akýchkoľvek foriem násillia;

11. Princíp emancipácie a participácie

Kritériá: presadzovanie primeranej miery decentralizácie a uplatňovania príslušníkov daného spoločenstva, tvorba pracovných príležitostí a umožnenie prístupu k verejným statkom a službám, účasť obyvateľov obcí na rozhodovaní a posilnenie verejnej kontroly;

12. Princíp solidarity

Kritériá: uplatňovanie tolerancie a porozumenia, podpora vzájomnej pomoci a spoluzodpovednosti;

13. Princíp subsidiarity

Kritériá: prenášanie kompetencií na najnižšiu možnú hierarchickú úroveň ich realizácie a približovanie ich výkonu k občanovi,

14. Princíp prijateľných chýb

Kritériá: uprednostňovanie prístupov umožňujúcich návrat k východiskovému stavu — minimalizácia nevratných zmien s ťažko predvídateľnými dôsledkami, bezodkladné zverejňovanie chýb a omylov, ako aj ich bezprostredné odstraňovanie, resp. zmierňovanie;

15. Princíp optimalizácie

Kritériá: cieleňé riadenie a zosúladovanie všetkých činností so smerom k rovnováhe, odstraňovanie nežiaducich následkov, zdrojov nestability a rizík, hľadanie a podpora verejnoprospešných činností s viacsmernými kladnými vplyvmi;

16. Princíp sociálne, eticky a environmentálne priaznivého hospodárenia, rozhodovania, riadenia a správania

Kritériá: uplatňovanie všetkých vyššie uvedených 15 princípov v synergickom pôsobení politických, právnych, ekonomických, organizačných, výchovno-vzdelávacích a iných nástrojov pri podpore hodnotových orientácií, tvorbe kultúry a určovaní hodnôt, ako aj a pri vzniku, činnosti a budovaní príslušných inštitúcií.

(podľa Národnej stratégie trvalo udržateľného rozvoja, zdroj: http://www.sazp.sk/slovak/periodika/sprava/rio10/sk_pdf/05_narodnastrategia.pdf), viac HUBA et al., 2001, HUBA, 2002

Princípy stratégie trvalej udržateľnosti sú aplikovateľné aj pre poľnohospodárstvo — napr. v rámci princípu subsidiarity je riešením problému produkcie potravín priama spolupráca pestovateľa zeleniny a odberateľa (viac v druhej časti kapitoly).

Trvalo udržateľné poľnohospodárstvo (FAO, 1993) je systém ochraňujúci pôdu, vodu, rastlinné a živočíšne génové zdroje, systém nedegradujúci životné prostredie, systém, ktorý musí byť fyzicky zvládnuteľný, ekonomicky sebestačný a sociálne akceptovateľný. Je nutné hľadať optimálny pomer medzi environmentálnymi potrebami a ekonomickým ziskom, riešenia medzi dlhodobým dosahovaním primeraných príjmov a krátkodobou maximalizáciou ziskov, vzťah medzi špecializáciou a diverzifikáciou, optimálnou štruktúrou poľnohospodárskych podnikov a dopadov liberalizácie svetového agrárneho trhu. Trvalo udržateľné poľnohospodárstvo je prístup zastrešujúci obsahovo rôzne široké koncepcie (napr. biodynamické poľnohospodárstvo, ekologické poľnohospodárstvo, permakultúra atď.), v ktorom poľnohospodárske systémy nadobúdajú jedinečnú podobu na každom stanovišti a neexistuje preto žiadny presný univerzálny návod. Zabezpečenie trvalej udržateľnosti využívania pôdy vyžaduje účinné opatrenia a ich reálnu aplikáciu v praxi ešte pred tým, než devastáčne procesy neprekročia hranicu, za ktorou je už každá snaha o trvalú udržateľnosť málo účinná, respektíve nemožná.

Krajinu by sme mali využívať len v rámci jej únosnosti, s rešpektovaním limitov, ktoré vyplývajú z vlastností daného typu krajiny. Každé hospodárenie by malo byť realizované s ohľadom na optimálnu priestorovú a funkčnú štruktúru krajiny, jej ekologickú stabilitu, ochranu biodiverzity a stabilitu vidieckych komunít. K tomu by mali prispieť ekologicky ohľaduplnejšie technológie s menšími nárokmi na dodávanú energiu a neobnoviteľné zdroje. Preferovať by sa mali lokálne zdroje (úspora v doprave) a marketing by mal byť zameraný na čo najrýchlejšiu dodávku kvalitných produktov spotrebiteľovi (ďalšia úspora na dopravu, balenie, spracovanie). Ekonomické postavenie príslušníkov stabilných vidieckych komunít by malo byť porovnateľné s bežným štandardom, pričom vidiecka komunita by mala v sebe zahŕňať rôzne iné typy aktivít, ktoré sú vo všetkých smeroch šetrné voči životnému prostrediu, finančne životaschopné, poskytujúce pracovné príležitosti na podporu lokálneho kolobehu finančných prostriedkov a umožňujúci participáciu jednotlivca na rozhodovaní.

HLADANIE ALTERNATÍV

Holistická koncepcia trvalej udržateľnosti rešpektuje nedeliteľnosť a vzájomnú podmienenosť udržateľnosti ekonomickej, sociálnej i environmentálnej, vrátane kultúrnych, morálnych a etických aspektov (WCED, 1987, IUCN-UNEP-WWF, 1991, UNCED, 1992). Správcovstvo krajiny, vitalita vidieckych komunít, rodinné farmy, bioprodukcia, welfare v chovoch zvierat atď. by sa mali stať prostriedkami hodnotenia trvalej udržateľnosti (HUFFMAN, 1990). Trvalá udržateľnosť nie je o živote v primitívnych podmienkach bez moderných vymožeností. Je o pochopení dnešnej situácie, o vhodnom navrhovaní a využívaní technológií a o vytvorení spoločenstiev takým spôsobom, aby boli založené na rovnosti a aby boli z environmentálneho a ekonomickeho hľadiska postavené na funkčných princípoch. Inými slovami, trvalá udržateľnosť je proces rozhodovania, ktorý udržuje v rovnováhe ekonomicke, sociálne aj environmentálne faktory v prospech všetkých zúčastnených. Súčasná ekonomika je v podstate postavená na investíciách do masovej, veľkosériovej, koncentrovanej výroby, v ktorej sa už nepočíta s človekom ako slobodnou bytosťou, ale len s človekom ako produkčnou a spotrebnou jednotkou. Stabilná komunita však vytvára svojim členom podmienky pre rozvoj pocitu spolunáležitosti k miestu, krajine, prírode, pocitu užitočnosti a bezpečia. Existencia týchto kvalít života je predpokladom i výsledkom úspešného rozvoja vidieckych komunít. Konečným cieľom je vznik a rozvoj systému, ktorý nehodnotí poľnohospodársku produkciu len vo finančnom vyjadrení, ale chápe ju ako základný prvok spravodlivého, decentralizovaného poľnohospodárskeho systému, pevne spätého zo systémom sociálnym.

„Prečo potrebujeme malé rodinné farmy? Prečo potrebujeme komunitné záhrady? Povedz mi, je jednoduchšie zabiť slona alebo stotisíc mravcov? Slona skolíš jednou ranou, ale mravce sa rozutekajú a ostanú nažive. Podobne je tomu i s poľnohospodárstvom. V Českej republike pestovali za socializmu centrálné cesnak na jednej farme na južnej Morave. Prišla lokálna búrka, zničila celú úrodu, v celej republike nebol cesnak. Keby miesto jednej veľkofarmy pestovalo po troške cesnak tisíc malých farmárov, nikdy by takáto situácia nenastala.“ (J. Šlinský)

Komunitou podporované poľnohospodárstvo (Community supported agriculture, CSA) nevytvára podmienky len na udržanie ekologicky priaznivého poľnohospodárstva v regióne, ale umožňuje existenciu a rozvoj miestnych komunít prostredníctvom poľnohospodárstva (protiklad k industriálnemu „community killing agriculture“). Jednotliví záujemci z radov spotrebiteľov si zvyčajne kupujú na celý rok dopredu podiely produkcie z farmy, ktoré môžu uhradiť nielen finančne jednorazovo alebo v dohodnutých splátkach, ale aj formou práce na farme v priebehu roka. O výške podielu sa obyčajne rozhoduje na spoločnom zhromaždení, kde sa podielníci zoznámia s plánovanými zámermi farmy na najbližšiu sezónu, s osevným plánom, sortimentom produkcie, s pred-

pokladanými nákladmi farmy a na základe ktorých sa určí hodnota podielov. Výsledkom býva najčastejšie písomná dohoda so záväzkom farmára dodať produkciu v hodnote zaplateného podielu. Prípadné riziká neúrody sa znižujú širokým sortimentom pestovaných plodín. Prínosom pre farmára je istota odbytu a dostupnosť štartovacieho kapitálu, prínosom pre odberateľa je nadštandardná kvalita, čerstvosť a pestrosť sortimentu, ktorého cena obyčajne prevyšuje hodnotu zaplateného podielu. Ako zdôrazňuje KIRSCHENMANN (2004), je nemožné vytvoriť ostrov trvalej poľnohospodárskej udržateľnosti v mori ekonomických a sociálnych stratégií založených na neudržateľnom životnom štýle a neudržateľnom ekonomickom raste. Komunitou podporované poľnohospodárstvo spolu s ďalšími formami priamej spolupráce producentov a konzumentov (družstvá spotrebiteľov, farmárske trhy, komunitné záhrady, permakultúra atď.) však môžu prispieť prinajmenšom k vytvoreniu súostrovia, kde ekonomika luxusu a márnотratných želaní je nahradená ekonomikou potrebnosti a stability.

Prezentácie príkladov CSA z Francúzska či Veľkej Británie nájdete na: www.cepta.sk
Ďalšie informácie: www.alter-nativa.sk, www.biospotrebiteľ.sk

PREDAJ Z DVORA

Záujem o čerstvé, regionálne potraviny časť spotrebiteľov rieši nakupovaním priamo u producenta. Tradičnými výrobkami, ktoré ponúkajú jednotlivé gazdovstvá sú ovčie syry, bryndza, orechy či med. Postupne sa ponúkaný sortiment rozširuje o vajcia, zeleninu, ovocie i mäso. Z hľadiska spotrebiteľa je optimálne, ak je produkcia farmy diverzifikovaná, pretože u jedného producenta má možnosť nakúpiť viac druhov rôznych výrobkov. Na Slovensku však ide o výnimku, prevažujú subjekty pomerne úzko špecializované, preto vznikajú neformálne skupiny odberateľov (napr. Klub BIO-papa v Trenčíne), ktoré pre svojich členov spoločne nakupujú priamo u farmárov. Ich samoorganizované fungovanie zahŕňa napr.:

- vytvorenie odberateľskej skupiny (vyhľadanie a skontaktovanie záujemcov je vzhľadom na sociálne siete pomerne jednoduché),
- dohodnutie pravidiel fungovania
- vzájomnú komunikáciu členov
- nadviazanie kontaktov s producentmi
- osobná návšteva fariem
- dohodnutie podmienok a intervalov odberu produktov, spôsob dovozu i platieb
- organizovanie konkrétnych odberov
- výmenu receptov atď.

Prehľad predpisov upravujúcich predaj z dvora nájdete na www.predajzdvora.sk.

DEBNIČKOVÝ SYSTÉM

Farmár má vytvorenú sieť pravidelných odberateľov, ktorým dodáva za vopred dohodnutú cenu (napr. 5 EUR) a v stanovenom termíne (napr. raz týždenne) debničky naplnené zeleninou a ovocím. Obsah debničiek sa mení podľa sezóny (Obr. 19). Komunikácia prebieha prostredníctvom e-mailov, napr. oznámenie o predpokladanom obsahu debničky, príp. informácie o možnosti doobjednania niektorých produktov (pri veľkej úrode na zaváranie či sušenie), o očakávanej úrode či práve prebiehajúcich prácach na farme, ku ktorým sa môžu odberatelia v prípade záujmu pridať (napr. samozber jabĺk za zvýhodnené ceny). Platba prebieha najmä pomocou internet bankingu za množstvo odobraných debničiek, či ďalšieho tovaru. V cene debničky sú zvyčajne započítané náklady na dopravu alebo po vzájomnej dohode sa platí za dovoz zvlášť. Priebežná komunikácia s producentom je veľmi dôležitá — od spokojnosti s odobraným tovarom, cez návrhy na rozvoj debničkového systému, výmenu receptov, až po vyjadrenie záujmu o druhy pestovaných plodín vrátane napr. dnes už bežne nepoužívaných plodín (napr. vodnica, kvaka).

Obr. 19: Obsah dodávaných debničiek sa mení podľa sezóny (zdroj: Z. Gallayová)

Pri zakladaní debničkového systému je potrebné zvážiť množstvo faktorov: nielen mieru tolerancie zákazníkov k výkyvom množstva a sortimentu úrody, ale aj náklady na balenie, váženie a rozvoz, či dokonca aj taký banálny fakt, že v júli a auguste, keď je zeleniny a ovocia najviac je zároveň najviac ľudí na dovolenkách, a teda o odber zeleniny je menší záujem. (J. Šlinský)

KOMUNITNÉ ZÁHRADY

Spoločenstvá susedov, spriatelene rodiny či členovia komunity majú príležitosť spoločne hospodáriť na prenajatej alebo vlastnej pôde, príp. po dohode so samosprávou na časti verejných pozemkov. Okrem možnosti zásobovania čerstvou sezónnou zeleninou či ovocím ide o spôsob vytvárania priestorov, ktoré pomáhajú zvýšiť podiel vegetácie v mestách. V takmer všetkých takto fungujúcich projektoch sa ujalo pestovanie plodín bez použitia chemikálií, čím sa zvyšuje zdravotný, environmentálny, ale aj spoločensko-náučný efekt záhrad. Komunitné záhrady slúžia aj ako náučná plocha pre deti, ktoré tu získajú cenné informácie o pestovaní plodín od starších a skúsenejších.

Zdroj: <http://www.dolceta.eu/slovensko/Mod5/Komunitne-a-susedske-projekty.html>

PRÍRODNÉ ZÁHRADY

Pri samozásobiteľstve najlepšie vieme, čo a akým spôsobom sme vypestovali/dochovali. Skrácujeme dobu od zberu po konzumáciu, čím sa zachová vyšší obsah vitamínov v zelenine a ovocí. Aj na Slovensku už nájdeme tzv. prírodné záhrady, ktoré sa využívajú podľa princípov permakultúry (*permanent agriculture*). Ide o miesta, kde sa spájajú produkčné, ekologické aj estetické funkcie. Ich prvkami sú napr. vyvýšené záhony, bylinkové špirály, jazierka (obojživelníky), ale aj plôšky nepokosené (prezimovanie hmyzu), so zloženými konármi (úkryt pre ježe), časťami s nepozbieranou úrodou (vtáky), suchými múrikmi či kôpkami kamenia (jašterice) a pod. (SZABOÓVÁ, 2011).

Medzi princípy permakultúry patria napr.: rešpektovanie prírodných zákonov, etické zaobchádzanie s prírodnými zdrojmi, využitie miestnych dostupných zdrojov, rozmanitosť a originalita, delenie sa o nadbytočné zdroje, kladný a tvorivý prístup k riešeniu problémov.

Podrobnejšie napr. na www.sosna.sk

Ekologické poľnohospodárstvo

Ekologické poľnohospodárstvo je systém hospodárenia, ktorý bez použitia syntetických pesticídov, priemyselných hnojív a bez týrania zvierat produkuje kvalitné potraviny, prispieva k udržovaniu vyváženej kultúrnej krajiny a vytvára podmienky pre prosperitu vidieka. Používajú sa osobitné oševné postupy, zelené hnojenie, hnojenie organickými hnojivami, povolenými prírodnými anorganickými hnojivami, mechanické, fyzikálne a biologické metódy na ochranu rastlín.

Kritériá fungovania systému ekologickej poľnohospodárskej výroby a pravidiel ekologickej produkcie podrobne ustanovuje Nariadenie Rady (ES) č. 834/2007 o ekologickej výrobe a označovaní ekologických produktov a zákon 189/2009 Z. z. o ekologickej poľnohospodárskej výrobe. Garantom na Slovensku je Ministerstvo pôdohospodárstva a rozvoja vidieka SR.

Ekologické poľnohospodárstvo je prísne kontrolované tzv. od vidiel až po vidličku. Znamená to kontrolu potravín v celom výrobnom reťazci — kontrolu pôdy, závlahovej vody, osív, hnojív, krmív, produktov, spracovania. Pôdna úrodnosť a biologická aktivita pôdy sa zachováva a zvyšuje správnym striedaním plodín, zeleným hnojením, používaním maštalného hnoja alebo organickej hmoty. Zdravie rastlín sa podporuje a udržiava prostredníctvom preventívnych opatrení, napr. výberom vhodných druhov a odrôd odolných voči škodcom a chorobám, mechanické a fyzikálne metódy a ochrana prirodzených nepriateľov škodcov. Používanie syntetických hnojív a chemických ochranných látok je zakázané. Pri chove živočíchov je napr. zakázané používanie rastových hormónov, geneticky modifikovaných organizmov, preventívne podávanie antibiotík, roštotové ustajnenie hovädzieho dobytku atď. Chorobám sa predchádza výberom vhodných plemien so schopnosťou prispôsobiť sa miestnym podmienkam, podávaním vysoko kvalitného krmiva, umožnením pohybu, vhodnou hustotou chovu či ustajnením v hygienických podmienkach. Počet kusov hospodárskych zvierat na pasienku je obmedzený v záujme minimalizovania nadmerného spásania, rozdupávania pôdy, erózie atď. Pri spracúvaní produktov je zakázané používanie chemických konzervačných látok, syntetických farbív, dochucovadiel, zvýrazňovačov chutí a pod.

Produkty ekologického poľnohospodárstva rastlinného alebo živočíšneho pôvodu nazývame **BIOprodukty** (napr. BIOmlieko, BIOmrkva, BIOšpenica).

Spracúvaním BIOproduktov sa podľa predpísaných technologických postupov vyrábajú **BIOpotraviny**, napr. BIOmúka, BIOchlieb, BIOjogurt a pod. BIOpotravina musí obsahovať minimálne 95 % BIOproduktov.

A

SK-BIO-002

B

C

Obr. 20: Logá ekologického poľnohospodárstva. A: Slovensko, B: EÚ, C: Česká republika

Vznik ekologického poľnohospodárstva bol iniciatívnou reakciou spotrebiteľov na kvalitu potravín a znečisťovanie životného prostredia agropriemyselnými postupmi v poľnohospodárskej a potravinárskej výrobe. Ekologické poľnohospodárstvo má reprezentovať iné názory (holistické, interdisciplinárne systémové myslenie), s iným pohľadom na vzťah človeka k prírode. Malo by to byť opatrenie na podporu a rozvoj vyváženého a dlhodobo udržateľného agroekosystému, ktorý napomôže vytvoreniu pestrej kultúrnej krajiny, a ktoré bude podporovať hospodárne využívanie prírodných zdrojov, chrániť prirodzenú úrodnosť pôdy, recirkulovať živiny v rámci systému. Pri uplatňovaní tejto koncepcie v praxi dochádza hlavne v prechodnom období (tzv. obdobie konverzie) k zvýšeniu nákladov a zníženiu výnosov. Hoci zaznamenávame na Slovensku od roku 1992 postupný nárast poľnohospodárskej pôdy registrovanej v systéme ekologického poľnohospodárstva (z vtedajších cca 1 % po cca súčasných 5,5 %, MPRV SR 2012), ide ťažiskovo o trvalé trávne porasty (v podhorských oblastiach). Ich nárast v ostatnom období reflektuje možnosti čerpania dotácií na tento spôsob hospodárenia. Je však potrebné zamerať sa na tržnú produkciu aj v nížinných oblastiach, hlavne v nivách riek, ktoré sú konvenčnou poľnohospodárskou činnosťou výrazne zaťažované, ekologicky a krajinársky znehodnocované.

V ostatnom období sa výrazne zmenil pohľad na podporu a dotácie v poľnohospodárstve a začali sa podporovať aj systémy, ktoré by mali minimalizovať negatívne vplyvy na životné prostredie. Úroveň negatívnych dôsledkov poľnohospodárskej veľkovýroby na životné prostredie je priamo úmerná koncentrácii a špecializácii v rastlinnej a živočíšnej výrobe, intenzite poľnohospodárskej produkcie (energetické a syntetické vstupy, atď.), ako aj konkrétnym danostiam lokality (pôdny typ, pôdny druh, náchylnosť pôd k erózii, retenčná schopnosť atď.).

Ekofarmári ponúkajú spotrebiteľom nielen svoje produkty, ale zvyčajne aj možnosť prehliadky farmy či pobytové programy, atraktívne pre rodiny s deťmi a pre mladých ľudí.

V rámci sveta však funguje aj výmenná sieť dobrovoľníkov — tzv. WWOOF (*World Wide Opportunities on Organic Farms*). Dobrovoľníci prichádzajú pomáhať na zapojené farmy za ubytovanie a stravu. Získavajú priamu skúsenosť s fungovaním farmy, získavajú zručnosti, zážitky, kontakty.

Viac informácií: <http://www.woof.org/>

Zadanie pre študentov:

Vysvetlite ekonomické, sociálne a environmentálne dôsledky potravinovej nesebestačnosti krajiny. Vyhľadajte na internete „Desať dôvodov pre jedlo zblízka“ (ťahák: www.alter-nativa.sk)

AGROKRUH — príklad dobrej praxe (Ján Šlinský)

Po desaťročiach núteného kolektívneho obhospodarovania pôdy začali na našom vidieku opäť fungovať malé rodinné farmy. Považujeme ich za udržateľné organizačné formy poľnohospodárstva, ktoré sú významné z niekoľkých hľadísk:

- preferovanie využívania lokálnych zdrojov
- vytváranie pracovných miest na vidieku
- ponuka sezónnych produktov spotrebiteľovi
- priamy kontakt producenta so spotrebiteľmi
- minimalizácia dopravy na väčšie vzdialenosti
- vytváranie mozaikovitej štruktúry krajiny
- zachovanie starých odrôd a plemien

- h) podpora mimoprodukčných funkcií pôdy
- i) podpora vytvárania komunit a efektívneho systému samozásobovania
- j) organizovanie praktických kurzov – vzdelávanie spotrebiteľskej verejnosti
- k) agroturistika
- l) a iné.

Zelenina pestovaná podľa pravidiel ekologického poľnohospodárstva (BIOzelenina) patrí medzi potraviny, ktoré sú spotrebiteľskou verejnosťou žiadané, na trhu je ich nedostatok. Pestovateľ zeleniny dokáže efektívne finalizovať produkty priamo na farme s minimálnymi nákladmi. Pestovanie BIOzeleniny v systéme AgroKruh môže byť príkladom udržateľného hospodárenia, ktoré minimalizuje poškodzovanie životného prostredia, produkuje kvalitné potraviny, poskytuje pracovné príležitosti v regióne, podieľa sa na starostlivosti o krajinu a rozvoji vidieka. AgroKruh predstavuje prakticky zrealizovaný model multifunkčného hospodárenia a ekologicky priaznivého životného štýlu s novým spôsobom produkcie a distribúcie zeleniny, ktorý od roku 2007 funguje na farme v Hrubom Šúre (predtým od 1992 v Pavlovciach nad Uhom).

Základné údaje o farme

Lokalizácia: Hrubý Šúr

Výmera: 2,32 ha

Produkcia biozeleniny: 22 t za rok

Sortiment zeleniny: 52 druhov

Počet pracovníkov: 1 + pomocník

Pôda vyhovuje požiadavkám zákona 189/2009 Z. z. o ekologickej poľnohospodárskej výrobe (miera znečistenia)

Maximálny sklon: 0,5 % (cca 0,3°)

Spevnená prístupová cesta

Prívod vody a elektrickej energie (10 kW; 380 V)

Charakteristickým znakom systému AgroKruh je kruhový dizajn parciel, podmienený snahou dosiahnuť čo najmenšiu energetickú spotrebu a čo najvyššiu ekologickú, ekonomickú a sociálnu efektívnosť. Na jednotlivých kruhových parcelách sa pestuje zelenina (cca 50 druhov), v priestore medzi susediacimi kruhmi bylinky (medonosnosť) a pod. Tieto časti pozemku (cca 30 %) sú využívané extenzívne, plnia ekostabilizačnú a izolačnú funkciu.

Obr. 21: Políčko obsluhované Agrokrhom má veľkosť približne 1 000 m² (zdroj: J. Šlinský)

Obr. 22: Agrokruh je svojrúznou modifikáciou bežne používaných agromostov (zdroj: J. Šlinský)

Systém Agrokruh je spojený s neformálnou skupinou odberateľov a tento kontakt je obojstranne výhodný. Farmár pozná záujem svojich odberateľov a vie, že bude mať odbyt pre vyprodukovanú zeleninu. Odberatelia poznajú farmu, farmára a pôvod konzumovanej zeleniny, spôsob jej pestovania. Priamym odberom z farmy sa vynechávajú medzičlánky ako veľkoobchod, sklady, maloobchodné predajne a pod., čím sa znižujú náklady.

Vyprodukovanú zeleninu a bylinky odoberá počas sezóny v týždenných intervaloch cca 60 spotrebiteľov na odbernom mieste v Horskom parku (Bratislava, vzdialenosť cca 35 km) alebo priamo na farme v Hrubom Šúri. Ako vhodný deň odberu sa osvedčil štvrtok v poobedňajších až podvečerných hodinách. Priamy kontakt producenta so zákazníkmi umožňuje orientačne naplánovať cieľový sortiment aj potrebné množstvá pestovanej zeleniny. Pomôckou je tzv. plánovací kalendár, ktorý zvyčajne v januári elektronicky vyplňajú jednotliví spotrebiteľia. Obsahuje sortimentnú skladbu zeleniny podľa mesiacov v sezóne s predbežnými cenami a spotrebiteľ v ňom vyznačí, o aké množstvá ktorej zeleniny má predbežný záujem. **Ďalším krokom odberateľa je uzavretie zmluvy s farmárom a zaslanie dohodnutého kreditu na účet farmára (cca do konca februára),** ktorý z nej finančne vykryje náklady na pestovanie zeleniny do začiatku sezóny.

Odberatelia zeleniny sú rozdelení do dvoch skupín:

- a) tzv. V. I. P. (rozumej: skupina Veľmi Intenzívne Požadujúcich odberateľov)
  - odberatelia so záujmom o trvalé odbery a o podporu celého systému AgroKruh
- b) ostatní záujemcovia
  - odber je im umožnený až potom, čo sú splnené všetky požiadavky skupiny „V. I. P.“

Po začatí sezóny sa celá úroda daného týždňa prednostne rozdelí podľa požiadaviek odberateľov so záujmom o trvalé odbery a zvyšok je ponúknutý ostatným záujemcom. Spolu so zeleninou farmár doručuje odberateľom dodacie listy, na ktorých je uvedené reálne množstvo dodanej zeleniny aj s cenou (pre kontrolu výšky kreditu odberateľa). Tento systém je v istom zmysle spravodlivejší pre spotrebiteľa, pretože ten presne vie, za čo zaplatil. Na druhej strane je omnoho náročnejší na administráciu; každé kilo zeleniny je potrebné navážiť a zapísať.

Na konci sezóny prebieha zúčtovanie a vyrovnanie kreditu (preplatok alebo nedoplatok). V prípade neobvykle veľkej úrody niektorého druhu zeleniny (dozrievanie veľkého množstva uhoriek či paradajok v priebehu týždňa) zasiela farmár prostredníctvom e-mailu mimoriadnu ponuku odberateľom.

Technické riešenie

Technické riešenie systému AGROKRUH je založené na uplatnení mechanizačného prostriedku súhrne označovaného pojmom agromost. Agromosty sú širokozábberové nosiče náradia tvorené mostovým ramenom, pohybujúcim sa nad obrábanou plochou pôdy po vopred vymedzených koľajových riadkoch, alebo koľajových dráhach. Pozdĺž mostového ramena sa pohybuje záves náradia alebo pracovná plošina, ktoré svojimi pracovnými časťami zasahujú do obrábanej pôdy, alebo ošetrovaného porastu. Aplikovanie agromostov je v porovnaní s bežne uplatňovanou mechanizáciou (traktor + náradie) z hľadiska trvalej udržateľnosti výhodné hneď z niekoľkých dôvodov:

- úplné zamedzenie zhutňovania pôdy
- zvýšená produktivita práce
- možnosť úplnej automatizácie niektorých pracovných úkonov
- zlepšenie pohodlia pri ručne vykonávaných prácach
- možnosť pohonu elektromotormi
- práca v poloautomatickom režime (zníženie množstva ručnej práce cca o 75 %).

Podiel agromostov na znížení energetickej náročnosti pracovných operácií pri obrábaní pôdy môže byť pri zakladaní porastov a ošetrovaní počas vegetácie až 35 — 40 %, pri zbere 10 — 15 %. Doposiaľ realizované konštrukcie agromostov sú však príliš zložité a nákladné, čo z hľadiska trvalej udržateľnosti nevyhovuje podmienke ekonomickej sebestačnosti.

AGROKRUH je modifikáciou agromostu. V plnej miere zachováva prednosti uplatnenia tejto techniky, avšak zmenou tvaru obrábaných plôch sa podarilo dosiahnuť výrazné zjednodušenie konštrukcie (a tým aj ceny) v porovnaní s doteraz realizovanými konštrukciami agromostov.

AGROKRUH obrába parcely kruhového pôdorysu, na ktorých vytvára riadok v tvare špirály, ktorá vzniká kinematickým spojením kruhového pohybu mostového ramena okolo osi v strede parcely s lineárnym pohybom závesu náradia po dĺžke mostového ramena.

Rameno mostu tvorí trúbková priehradová zvarovaná konštrukcia trojuholníkového prierezu. Dĺžka ramena mostu je z hľadiska optimálneho pomeru nákladov na konštrukciu a veľkosti obrábanej plochy 18 m, priemer obrábanej parcely 36 m a plocha 1 017 m².

Pojzdové ústrojenstvo je v tvorené jednoosím podvozkom uloženom na vonkajšom konci ramena mostu. Pohon podvozku zabezpečuje elektromotor s príkonom 0,75 kW cez variátor otáčok umožňujúcim plynulú reguláciu rýchlosti pohybu ramena mostu.

Záves náradia je v podstate vozík pohybujúci sa po spodnej časti ramena mostu pomocou valcových nábojov odvalujúcich sa po jeho spodných pozdĺžnikoch.

Centrálny diel je pevne uložený podstavec v strede parcely na ktorom je pripevnená os okolo ktorej sa rameno mostu otáča. Uloženie ramena mostu je na kuželových ložiskách. Na ose je uložený rozvádzač závlahovej vody, krúžkový elektrický zberač a pevné reťazové koleso pohonu závesu náradia.

Agrokruh pracuje ako poloautomat, čo výrazne znižuje náročnosť pestovania zeleniny na množstvo **ručnej práce** (až 75 %), a dovoľuje pestovať široký sortiment rôznych druhov zeleniny v BIO triede kvality.

Obr. 23: Mladé priesady sú pestované na prenosných kotúčoch, zalievané ponorením a v prípade chladnejšieho počasia chránené foliovníkom (Fullerova konštrukcia). (zdroj: J. Šlinský)

ORIENTAČNÉ NÁKLADY:

a) stavebná časť	20-tisíc EUR
zriadenie kruhových parciel (15 kusov)	
rozvod vody a elektrickej energie	
terénne úpravy pozemku	
b) technologická časť	40-tisíc EUR
agromosť (5 kusov)	
súbor prídavných zariadení	
SPOLU	60-tisíc EUR

Systém počíta s produkciou približne 52 druhov zeleniny a dosiahnutom výnose 22 ton za rok, čo pri kalkulovanej cenách predstavuje ročné tržby 24 200 EUR. V nákladových položkách je zahrnutá spotreba materiálov a energie, ako aj náklady na prvotné vybavenie prevádzky (prepravky, zakoreňovače, textilná fólia). Mzdové a osobné náklady sú kalkulované na 1 pracovníka (800 EUR mesačne plus povinné odvody). Dosiahnutý zisk a odpisy investície zabezpečujú návratnosť vložených prostriedkov za cca 6 rokov. Z priemerných úrod dosahovaných v priebehu 7 rokov doterajšieho experimentálneho overovania funkčnosti technickej realizovateľnosti systému AGROKRUH sa dá vypočítať potrebná plocha pôdy pre dopestovanie predpokladanej úrody v požadovanom objeme produkcie. Keďže zelenina je v podstate široké spektrum botanických druhov s rozdielnou dĺžkou vegetačnej doby, prakticky je možné v osevnom slede vyprodukovať požadovaný objem na ploche 1,6 ha pôdy. Na stanovenie potrebnej plochy a požadovaného objemu produkcie zeleniny je použitá zdravotníkmi odporúčaná spotreba zeleninových druhov na osobu a rok.

MIMOPRODUKČNÉ BENEFITY SYSTÉMU AGROKRUH

Trvalo udržateľné poľnohospodárstvo plní okrem základnej produkčnej funkcie aj celý rad funkcií mimoprodukčných, ktorých ekonomická hodnota je ťažko vyčísliteľná až nevyčísliteľná. Systém Agrokruh okrem produkcie kvalitnej zeleniny určenej pre lokálnu spotrebu prispieva k ekologickej stabilizácii poľnohospodárskej krajiny, ochrane pôdy proti jej zrýchlenej erózii, ovplyvňuje hospodárenie s vodou v krajine, podporuje biodiverzitu, zvyšuje estetickú hodnotu krajiny atď.

Počas kolektivizácie poľnohospodárstva v druhej polovici 20. storočia zanikli v dôsledku sceľovania pozemkov (rozoraním medzí, remízok, poľných ciest lemovaných drevinami a pod.) prírodné a krajinné prvky, podieľajúce sa na vytváraní stabilnej, druhovo bohatej tzv. tradičnej poľnohospodárskej krajiny. Rozčlenenie poľnohospodárskej pôdy na obrábané kruhové parcely (tzv. ekoprodukčné zóny), medzi ktorými sú umiestnené neobrábané plochy (ekostabilizačné zóny) vytvárajú podmienky na vytvorenie biotopov pre rôzne druhy voľne rastúcich rastlín a voľne žijúcich živočíchov a umožňujú návrat mnohých tých, ktoré boli spriemyslenou poľnohospodárskou veľkovýrobou z krajiny vytlačených. Vytvorením takýchto podmienok pre obnovu prirodzených potravných vzťahov sa zabráňuje premnoženiu mnohých hospodársky neželaných druhov (škodcov), čím sa eliminuje potreba ich regulácie agrochemickými prostriedkami.

Sústava ekoprodukčných a ekostabilizačných zón v systéme AgroKruh zabezpečuje ochranu pôdy pred jej zrýchlenou eróziou povrchovo tečúcou vodou. Počas stále častejších privalových búrok alebo dlhodobějších zrážok dochádza na rozsiahlych, intenzívne obrábaných plochách ornej pôdy k významnému odnosu pôdy a živín, ktoré sa následne dostávajú do vodných tokov a vodných nádrží. Splavené živiny zhoršujú kvalitu povrchových vôd, splavená pôda nádrže zanáša. Ekostabilizačné plochy s trvalým trávnyim porastom, remízkami alebo nízkymi ovocnými drevinami znižujú povrchový odtok z obrábanej pôdy. Obrábanie pôdy pomocou agromosťov, bez prejazdu ťažkých

Obr. 24: Mladé priesady (zdroj: J. Šlinský)

mechanizačných prostriedkov po jej povrchu, eliminuje zhutňovanie pôdy a podporuje jej retenčnú schopnosť (vplyv na zníženie následkov povodní). Nakoľko sa v AgroKruhu mechanizačné prostriedky pohybujú po pevne stanovených dráhach, je možné na časti ekostabilizačných plôch, vybudovať sústavu jazierok, rybníčkov či mokradí a tým zadržiavať zrážkovú vodu, spomaliť jej odtok.

Malé rodinné farmy s diferencovane obhospodarovanou pôdou vytvárajú mozaikovitú štruktúru krajiny s atraktívnym krajinným obrazom a vytvorením podmienok pre agroturizmus a rekreáciu.

Priame prepojenie spotrebiteľov s ich farmármi vytvára podmienky na zvýšenie pocitu spolupatričnosti ľudí medzi sebou i s krajinou, v ktorej žijú.

Zadanie pre študentov:

---

1. Nájdiť v regióne svojho bydliska malých producentov:
  - a) zeleniny
  - b) ovocia
  - c) mäsa
  - d) mlieka/mliečnych výrobkov
  - e) subjekt registrovaný v systéme ekologického poľnohospodárstva
2. Navštívte vybraného producenta a spracujte reportáž o jeho práci a ponuke (zverejnenie je možné napr. na www.mladireporteri.sk alebo www.biospotrebiteľ.sk, www.ekomapa.sk)

Bibliografia:

- BEDRNA, Z., 2002: Environmentálne pôdoznalectvo. Veda, Bratislava. 352 pp.
- FAO, 1993: The state of food and agriculture. In FAO Agriculture Series. No 26, ISSN 0081—4539.
<http://www.fao.org/docrep/003/t0800e/t0800e00.htm>
- GÁLIK, J., 2012: Príčiny zvyšujúcej sa hodnoty dovozu poľnohospodárskych a potravinárskych výrobkov do Slovenskej republiky. In Economics of Agriculture, vol. XII., 1. Nitra, . p. 62—76.
- HUBA, M. et al., 2001: Trvalo udržateľný rozvoj — výzva pre Slovensko. REC Slovensko, Bratislava. 127 pp.
- HUBA, M., 2002: Skúsenosti s uplatňovaním princípov a kritérií trvalo udržateľného rozvoja pri regionálnych výskumoch. In Acta environmentalica Unievrstatis Comenianae (Bratislava). Vol. 11, Supplement.
- Huffman, E. 1990: Indicators and assessment of agricultural sustainability. Environmental Monitoring. p. 303—305
- IUCN, UNEP, WWF, 1991: Caring for the Earth — A Strategy for Sustainable Living, Gland, Switzerland, 10 pp.
- Kirschenmann, F., 2004: A Brief History of Sustainable Agriculture. In The Networker, Science and Environmental Health Network. http://www.sehn.org/Volume_9-2.html#a2
- MIDRIAK, R. et al., 2011: Spustnuté pôdy a pustnutie krajiny Slovenska. Univerzita Mateja Bela, Fakulta prírodných vied Banská Bystrica. 401 pp.
- Ministerstvo pôdohospodárstva a rozvoja vidieka SR, 2011: Správa o poľnohospodárstve a potravinárstve v Slovenskej republike za rok 2010, Bratislava. www.mpsr.sk
- Nariadenie Rady (ES) č. 834/2007 o ekologickej výrobe a označovaní ekologických produktov a zákon 189/2009 Z. z. o ekologickej poľnohospodárskej výrobe
- Novák, J., 2008: Pasienky, lúky a trávniky. Patria, I. spol. s r. o., Prievidza. 708 pp.
- SLÁDEK, J. et al., 1989: Aby prežili rok 2000. Osveta, Martin. 168 pp.
- Sláviková, D. et al., 2010: Krajinná ekológia. Vysokoškolská učebnica. Technická univerzita vo Zvolene, Zvolen. 197 pp.
- Stankoviansky, M., 1998: Vývoj pôsobenia ronových procesov na území Slovenska a ich geomorfologický efekt. In Geografický časopis. Časopis Geografického ústavu SAV. 50, Vol. 3—4. Geografický ústav SAV, Bratislava. p. 235—246.
- ŠÍBL, J., Holčík, J., Bohuš, M., Uhrin, M., Valachovič, D., 1999: Ochrana fauny v Slovenskej republike. Učebné texty pre všetky formy vzdelávania. SPU v Nitre, Nitra. 204 pp.
- VILČEK, J., HRONEC, O., BEDRNA, Z., 2005: Environmentálna pedológia. Vysokoškolská učebnica. SPU v Nitre, VÚPOP v Bratislave. Nitra — Bratislava. 299 pp.
- VOLOŠČUK, I., 2005: Ochrana prírody a krajiny. Vysokoškolská učebnica. 2. prepracované vydanie. Technická univerzita vo Zvolene, Zvolen. 235 pp.
- MPRV SR, 2012: <http://www.mpsr.sk/index.php?navID=2anavID2=2asID=43asID2=45aid=1323>
- Szabóová, S., 2011: V prírodnej záhrade ako doma. Sosna, Družstevná pri Hornáde. 32 s.
- UNCED, 1992: The Earth Summit, Rio de Janeiro. <http://www.worldsummit2002.org/index.htm?http://www.worldsummit2002.org/guide/unced.htm>
- WCED, 1987: Our common future. Brutland report. www.un-documents.net/wced-ocf.htm

Internetové zdroje:

- <http://www.dolceta.eu/slovensko/Mod5/Komunitne-a-susedske-projekty.html>
- http://www.sazp.sk/slovak/periodika/sprava/rio10/sk_pdf/05_narodnastrategia.pdf
- http://www.svssr.sk/dokumenty/potravinovy/Sprava_rezidua_pesticidov_v_potravinach_2011.pdf
- <http://www.woof.org/>
- www.alter-nativa.sk
- www.biospotrebitel.sk
- www.cepta.sk
- www.ekomapa.sk
- www.predajzdvora.sk
- www.sosna.sk

Pri vzniku problému zvyčajne najskôr hľadáme vinníka a spochybňujeme, či zveličujeme jeho veľkosť. Diskusia o klimatických zmenách je sprevádzaná otázkami, či sú dôsledkom činnosti človeka (a kto/čo za ne môže), alebo výsledkom opakujúcich sa prírodných cyklov, aké sú závažné a aké budú ich dôsledky. Extrémy počasia či posúvanie severnej hranice areálu rôznych druhov organizmov však v posledných rokoch skutočne zaznamenávame, podobne ako zmeny podmienok pre pestovanie poľnohospodárskych plodín, čo priamo ovplyvňuje napríklad možnosti zabezpečenia potravín.

Jana ŠKVARENINOVÁ

**Vplyv klimatickej zmeny
na fenologické prejavy drevín**

*„Ľudmi vyvolaná globálna zmena klímy je hra o planétu,
ktorú si nemôžeme dovoliť prehrať!“*

*Stephen H. Schneider
profesor environmentálnej biológie a globálnych zmien
Standfordskej univerzity, 2009*

Jana ŠKVARENINOVÁ

výskumníčka, vysokoškolská pedagogička / Slovenská republika

Absolventka Lesníckej fakulty Technickej univerzity vo Zvolene. Aktuálne učí predmety zamerané na ochranu prírody a krajiny na Fakulte ekológie a environmentalistiky Technickej univerzity vo Zvolene.

Venuje sa výskumu fenológie vybraných lesných drevín ako indikátora globálnych zmien prostredia, analýze dôsledkov klimatických zmien na lesné ekosystémy. Výsledky výskumu publikovala v početných prácach doma aj v zahraničí.

Vplyv klimatickej zmeny na fenologické prejavy drevín

KLIMATICKÁ ZMENA A JEJ PREJAVY NA ÚZEMÍ SLOVENSKA

Klíma na Zemi sa dlhodobo vyvíjala bez uvedomelej činnosti človeka. V posledných storočiach je jej vývoj v značnej miere ovplyvňovaný vývojom ľudskej populácie. S rozvojom poľnohospodárstva, priemyslu a využívaním prírodných energetických zdrojov sa výrazne zmenilo zloženie pôvodných ekosystémov. Najväčšie zmeny boli zaznamenané od polovice minulého storočia vplyvom antropogénne podmieneného narastania skleníkového efektu atmosféry zvýšením koncentrácie oxidu uhličitého (CO₂) v atmosfére. Tieto zmeny boli novým impulzom pre ekológov podrobnejšie sa zaoberať vzťahmi organizmov k okolitému prostrediu.

Pojmy súvisiace so zmenami klímy sa často dostávajú do popredia záujmu odborníkov, ale aj širokej verejnosti, najmä pri čoraz častejšom výskyte extrémov počasia. Zmeny a premenlivosť klímy sú podľa LAPINA a TOMLAINA (2001) definované nasledovne:

- **zmeny klímy** — klimatické zmeny sú zmeny prirodzeného charakteru súvisiace s vývojom Zeme a striedaním geologických dôb. Ich vývoj nesúvisel s činnosťou človeka,
- **klimatická zmena** zahŕňa len tie zmeny, ktoré vznikli v súvislosti s činnosťou človeka a rastom skleníkového efektu atmosféry od začiatku priemyselnej revolúcie v 18. storočí. Vedci neskôr zaznamenali aj výskyt nových skleníkových plynov (freóny, halóny) a už čiastočne zvýšenú koncentráciu existujúcich plynov v atmosfére (CO₂, N₂O, metán),
- **premenlivosť klímy** je charakterizovaná rozptylovými, trendovými a cyklickými charakteristikami vyjadrenými v % dlhodobého priemeru spravidla pre dlhšie časové obdobia.

Prirodzené zmeny od konca poslednej doby ľadovej sú výsledkom dlhodobého vývoja atmosféry, kedy sa približne do roku 1800 atmosféra menila len nepatrne. Niektoré pojmy a názory na detailnejší vývoj klímy v jednotlivých geologických dobách podáva odborný autorský tím (MINĐÁŠ-ŠKVARENINA eds. 2003), ktorý uvádza podrobnú analýzu zmien koncentrácie skleníkových plynov v atmosfére, trendy vývoja emisií, ako aj postglaciálny vývoj vegetácie v oblasti Západných Karpát, resp. na Slovensku v súvislosti s vývojom klimatických pomerov. Klimatickú zmenu teda chápeme ako zmenu klímy aj vplyvom človeka. V súvislosti s priemyselnou revolúciou nastal prudký nárast emisií skleníkových plynov, ktorý znamená nezvratné zvýšenie tepelného príjmu atmosféry, pretože skleníkové plyny sú stabilné a dlhodobo ovplyvňujú jej stav. Hoci modernými výrobnými technológiami sa čiastočne podarilo spomaliť emisný nárast v celosvetovom meradle, následné otepľovanie atmosféry a zvyšovanie hladiny svetových oceánov topením ľadovcov sa nepodarilo zastaviť.

Zmeny klímy pozorujeme aj na Slovensku. Na základe meteorologických údajov a hodnotenia dlhého časového radu v období rokov 1871–2008 bol zaznamenaný rast priemernej ročnej teploty vzduchu o 1,1 °C, pokles ročných úhrnov atmosférických zrážok o 5,6 %, ako aj úbytok snehovej pokrývky na celom Slovensku. Aj charakteristiky potenciálneho a aktuálneho výparu, vlhkosti pôdy a globálneho žiarenia potvrdzujú, že najmä juh Slovenska sa postupne vysušuje (LAPIN-MELO 2005). Pripravované klimatické scenáre založené na výstupoch globálnych klimatických modelov (LAPIN 2004, MELO et al. 2009) nepredpokladajú náhlu zmenu globálnej klímy Zeme do roku 2100, ale kontinuálny teplotný rast počas 21. storočia. Zmeny klímy sa v súčasnosti dajú sledovať a prejavujú sa:

- **zmenou cirkulácie a otepľovaním** (zvyšovanie priemernej teploty vzduchu a oceánov, topenie ľadovcov)

- **nárastom dezertifikácie územia** (zvyšovanie počtu oblastí postihnutých suchom)
- **zvyšovaním frekvencie a dĺžky výskytu extrémov počasia** (horúčavy, intenzívne zrážky, bezzrážkové obdobia).

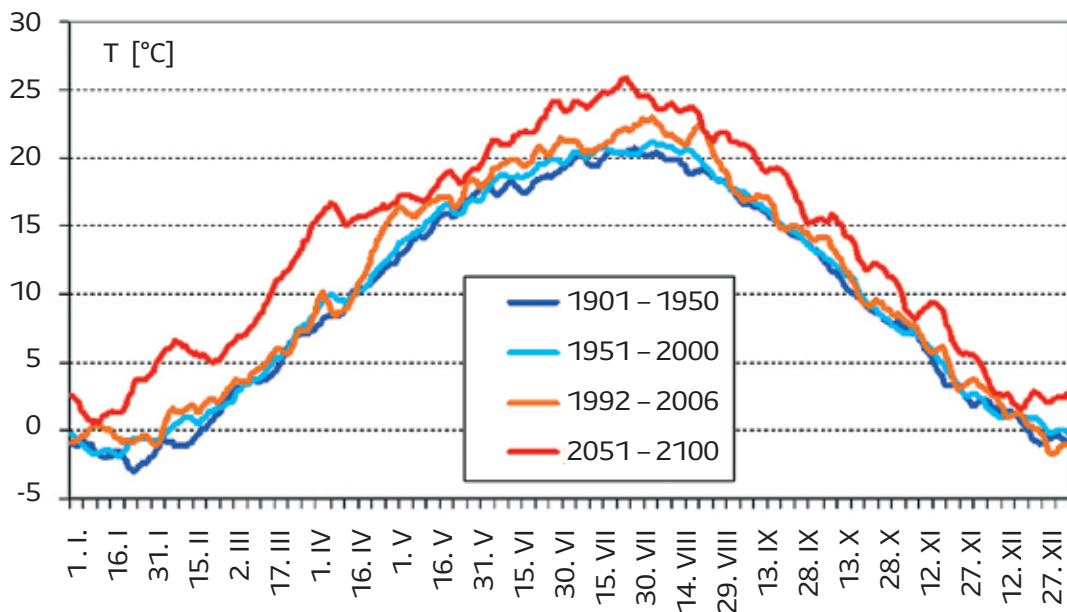
Na príklade meteorologickej stanice v Hurbanove, ktorá sa na Slovensku vyznačuje najdlhším radom meraní meteorologických prvkov, sme upriamili pozornosť aj na jedno obdobie z druhej polovice 21. storočia, kde sa zmeny prejavujú výrazne. MELO (2009) uvádza, že podľa klimatického scenára vypracovaného na základe modelu CGCM2 (SRES-A2) ročného chodu teploty vzduchu pre Hurbanovo v období 2051—2100, môžeme očakávať rast priemernej dennej teploty vzduchu počas celého roku (priemerný rast približne o 3,5 °C v r. 2051—2100 v porovnaní s r. 1951—2000), najmä v jarnom období (rast v marci približne o 5,2 °C a v apríli približne o 5,3 °C v r. 2051—2100 v porovnaní s r. 1951—2000) (Obr. 25). Podľa týchto výsledkov sa klíma v Hurbanove otepluje. Celkový počet dní s kladnými teplotami vzduchu rastie, zatiaľ čo celkový počet dní so zápornými teplotami vzduchu klesá. Najvýraznejšie rozdiely sa ukázali v prípade celkového počtu dní s nízkymi (≤ 0 °C) a vysokými hodnotami teploty vzduchu (≥ 15 °C a ≥ 20 °C). V prípade celkového počtu dní s teplotou nad 15 °C sa toto obdobie rozšírilo približne o 20 dní a v prípade teploty vyššej ako 20 °C predstavuje nárast dokonca viac ako 40 dní medzi obdobiami 1901—1950 a 1992—2006. V rokoch 2051—2100 sa v Hurbanove obdobie s priemernou dennou teplotou vzduchu pod 0 °C (zimné obdobie s mrazom) na konci 21. storočia už nebude vyskytovať. Na Podunajskej nížine môžeme očakávať vznik novej klimatickej charakteristiky — obdobie s $T \geq 25$ °C.

Výrazné zmeny sa prejavili aj v zrážkovom režime. Trend ročného úhrnu zrážok v Hurbanove podľa MELO (2009) vykazuje v období 1901—2008 pokles o 12,3 % (podľa lineárneho trendu). Scenáre atmosférických zrážok pre túto stanicu podľa rôznych klimatických modelov nám do roku 2100 udávajú ďalší pokles ročného úhrnu zrážok (Obr. 26).

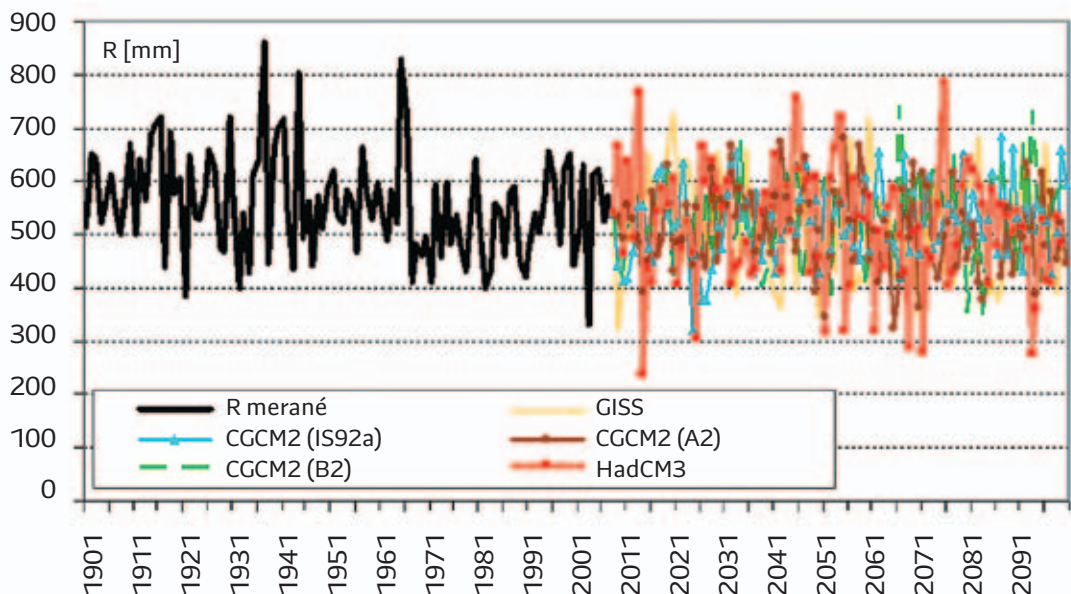
Klimatická zmena prinesie aj posuny klimatických oblastí Slovenska. Tie sú definované na základe Končekovho indexu zavlaženia (priemerný mesačný úhrn zrážok za vegetačné obdobie apríl — september). Podrobnú klasifikáciu oblastí na základe počtu slnečných dní, teploty a úhrnu zrážok podáva práca LAPINA et al. (2002). Pokles úhrnu atmosférických zrážok a rast teploty vzduchu v dlhodobjšom horizonte spôsobuje v krajine zvyšovanie aridity klímy. K najvýznamnejším zmenám už došlo v oblasti Podunajskej nížiny, kde sa zmenila klíma z teplej a suchej, s miernou zimou na teplú a veľmi suchú, s miernou zimou, ďalej na Východoslovenskej nížine, kde sa zmenila klíma z teplej a mierne suchej, s chladnou zimou na teplú a suchú, s chladnou zimou. Na juhu Košickej kotliny sa tak isto prejavila tendencia k suchšej klíme (zmena z teplej a mierne vlhkej, s chladnou zimou na klímu teplú a mierne suchú, s chladnou zimou). V najnovšom období 1991—2009 sa oblasť s teplou a veľmi suchou klímou na Podunajskej nížine rozširuje ďalej smerom k Malým Karpatom. Pri tejto klasifikácii predstavuje 16 °C dôležitú hraničnú hodnotu medzi klimatickými oblasťami. Na základe nej v súčasnosti v Popradskej kotline evidujeme mierne teplú klimatickú oblasť. K zaujímavým zmenám došlo v Popradskej kotline a v okolí Oravskej vodnej nádrže, kde sa mierne teplá klimatická oblasť (v období 1931—1960) zmenila v obidvoch prípadoch na chladnú oblasť (v období 1961—1990). Zapríčinil to mierny pokles hodnoty priemernej mesačnej teploty vzduchu v júli medzi týmito dvoma študovanými obdobiami (LAPIN et al. 2002). Zmenené klimatické faktory prostredia a posuny klimatických oblastí budú mať rozličný vplyv na živé organizmy a ich vzájomné vzťahy. Pôvodné druhy môžu byť nahradené novými, lepšie adaptovanými na vyššie teploty a nedostatok zrážok. Vyššie priemerné teploty vzduchu v zimných mesiacoch výrazne ovplyvnia rastlinné druhy, ktoré musia byť vystavené pôsobeniu nízkych teplôt v rámci určitého obdobia, aby mohli v jarnom období začať svoju aktivitu. Klimatická zmena ovplyvní aj výrobný sektor, hlavne lesnú a poľnohospodársku výrobu a ich manažment.

MOŽNÉ DÔSLEDKY KLIMATICKEJ ZMENY NA EKOSYSTÉMY

Globálne zmeny atmosféry a nárast koncentrácie oxidu uhličitého ovplyvnia aj fyziologické procesy rastlín, hlavne ich fotosyntetickú aktivitu. V zmenených podmienkach pravdepodobne dôjde k počiatočnej zvýšenej stimulácii fotosyntézy a neskôr k dlhodobej depresii. Následkom takýchto procesov sa zníži stimulácia dýchania a schopnosť využívať svetelnú energiu. Vzrastie možnosť poškodenia asimilačných orgánov žiarením, čo v konečnom dôsledku spôsobí ich nefunkčnosť.

Obr. 25: Ročný chod teploty vzduchu (°C) v Hurbanove v obdobiach 1901—1950, 1951—2000, 1992—2006 a klimatický scenár modelu CGCM2 (SRES-A2) v rokoch 2051—2100 (Melo 2009)

Obr. 26: Ročný úhrn zrážok [mm] v Hurbanove — merané v období 1901—2008 a scenáre vývoja pre obdobie 2009—2100 podľa viacerých modelov (Melo 2009)

Vysoké teploty vzduchu a nedostatok vlhky v pôde spôsobia rastlinám vodný stres. Oslabená stratosférická ozónová vrstva prepustí vyšší podiel ultrafialového žiarenia, čím nastane predčasné starnutie listov a skrátenie vegetačného obdobia. Takéto stresy boli pozorované na buku lesnom a smreku obyčajnom (MINĎÁŠ-ŠKVARENINA 2003).

Klimatická zmena ovplyvní ekosystémy aj prostredníctvom abiotických činiteľov, predovšetkým nárastom aktivity snehu a vetra. Zmenou cirkulácie už dochádza k narušeniu prirodzeného chodu ročných zrážok a k častým vysokým úhrnom snehových zrážok koncom zimy v podobe mokrého snehu. Globálne oteplenie spôsobí posun hranice mokrého snehu do vyšších nadmorských výšok. Pásmo najväčšieho poškodenia drevín mokrým snehom sa prejaví v nadmorských výškach 1300 – 1400 m. Klimatická zmena sa dotkne aj snehových zásob území s nižšou nadmorskou výškou. Zmeny v snehových pomeroch budú mať za následok pokles prietokov v horských potokoch, hlavne v jarnom období. Pravdepodobne bude v týchto oblastiach častejší výskyt sezón s malou resp. absentujúcou snehovou pokrývkou v zimnom období. Tento stav môže vyvolať častejší výskyt holomrazov s následným poškodením koreňového systému drevín (HRÍBIK 2008).

V dôsledku otepľovania vzrastie v atmosfére množstvo vodnej pary o 6 – 10 %, čím sa zvýši dynamika prúdenia vzduchu a výskyt intenzívnych búrok a víchric. Konôpka et al. (2008) zistili koncom 20. storočia dvojnásobné zvýšenie ročnej početnosti nebezpečných búrlivých vetrov v porovnaní s obdobím do roku 1960. Najväčšia veterná smršť zasiahla Slovensko v novembri 2004, kedy pri nárazoch vetra takmer 200 km.h⁻¹ spôsobila rozsiahle škody na lesných ekosystémoch v piatich regiónoch Slovenska. V letnom období sa cirkulačné poruchy prejavujú poklesom zrážok vo vegetačnom období a častým striedaním períód sucha a privalových dažďov. Klimatické výkyvy zasiahnu najmä ekosystémy s narušenou klímou.

Ďalším činiteľom, ktorý už negatívne zasiahol ekosystémy, sú biotickí škodcovia. Klimatická zmena vytvorila priaznivé podmienky pre ich rozmnožovanie a zvýšenie populačnej dynamiky, zväčšila areály ich prirodzeného rozšírenia na sever a do vyšších nadmorských výšok. Viaceré štúdie (HANSEN-BENTZ 2003, MOŽNÝ-BAREŠ 2006, ŠKVARENINOVÁ ed. 2009, BEDNÁŘOVÁ et al. 2010) dokazujú, že v prípade oteplenia sa bude predlžovať vegetačné obdobie a očakáva sa aj zvýšený počet generácií určitých druhov škodcov v jednom roku. Pri dosiahnutí kritickej veľkosti populácie a jej premnožení sa zdrojom potravy okrem postihnutých ekosystémov stanú aj zdravé.

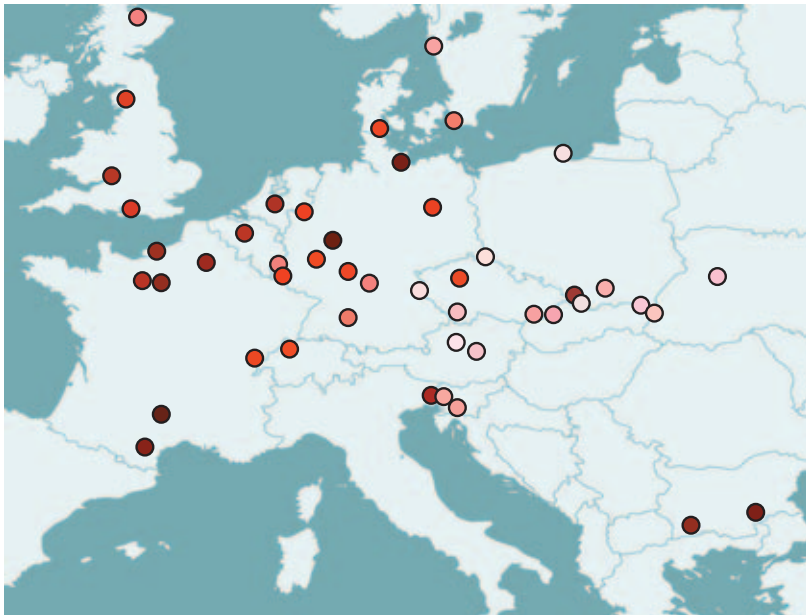
Negatívne sa dôsledky klimatickej zmeny prejavajú aj na biodiverzite prirodzených ekosystémov. Ako prvá na odozvu reaguje fauna a po nej flóra. Trvalými zmenami teplotného a vlhkosťného režimu územia dôjde k poklesu a niekedy aj strate druhov, ktoré sú súčasťou ekologických reťazcov a majú nenahraditeľnú úlohu v kolobehu živín v ekosystéme. Strata určitej zložky môže priniesť rozpad a zánik ekosystému, alebo vznik nových spoločenstiev z iných druhov, ktoré dokážu vytvoriť vzájomnú symbiózu.

Príkladom je nárast aridity na Podunajskej nížine, ktorý podmienil zmeny druhového zloženia fauny. Biomonitoring spoločenstiev rovnokrídleho hmyzu poukazuje na ústup hygrolilných druhov, ktoré sú postupne nahrádzané xerotermofilnými taxónmi (FEDOR-MAJZLAN, 2001). HALGOŠ-BULÁNKOVÁ (2001) poukázali na šírenie mediteránnych druhov, ktorých severná hranica areálu sa stále viac posúva na naše územie. Zaznamenali prvý výskyt komára *Anopheles hyrcanus* (Cilicidae, Diptera) na juhozápadnom Slovensku v Podunajskej nížine, ktorý je schopný šíriť maláriu v našej oblasti. Dva roky predtým bol tento druh prvýkrát zaznamenaný v Maďarsku v okolí Balatonu. Patrí k euroázijským druhom a vyskytuje sa v južnej Európe (v stredomorských krajinách od Španielska až po Turecko) a v Ázii (po Indiu, kde vystupuje až do nadmorských výšok 1 500 až 2000 m n. m. V roku 2005 sa tento druh komára objavil v blízkosti slovensko-českej hranice.

Zmeny zasiahnu aj areály pôvodných druhov rastlín. V minulosti bola migrácia drevín častým spôsobom ich reakcie na klimatické zmeny. Niektoré dreviny sa v minulosti za 100 rokov dokázali premiestniť aj o takmer 200 kilometrov. Migrácia bude záležať od podmienok fruktifikácie a klíčenia daného druhu, ako aj prírodných a antropogénnych bariér sťažujúcich ich pohyb. Ťažisko výskytu sa postupným presunom môže dostať do miest súčasného okrajového výskytu druhu.

Pri hodnotení vplyvu zmeny klimatických podmienok na prežitie druhu poslúži príklad medzinárodného provenienčného pokusu (pokusu s pôvodnými druhmi) 70 pôvodov buka lesného z areálu prirodzeného rozšírenia v Európe, ktorý bol vysadený do rovnakých podmienok (GÖMÖRY et al. 2008). Obr. 27 zachytáva príklad reakcie prežívania na prenos v závislosti od priemernej ročnej teploty. Optimálna miera prenosu bola odvodená modelovaním reakcií jednotlivých proveniencií. Populácie z plôch s vyššou nadmorskou výškou lepšie prežívajú, ak sú vysadené v nižších polohách, než je miesto ich pôvodu. Pri nížinných populáciách je trend presne opačný. Rovnaká tendencia bola pozorovaná aj pri prenose populácií v smere zemepisnej šírky a dĺžky, teplôt či ročných zrážkových úhrnov. Tento trend optimálnej prosperity v geograficky či ekologicky stredových podmienkach naznačuje, že v populáciách buka sa prejavuje evolučná pamäť: vďaka fenotypovej plasticite (prispôsobenie sa podmienkam prostredia) je buk schopný prežívať a konkurovať iným druhom aj v okrajových (marginálnych) klimatických podmienkach, ale evolučná adaptácia na tieto podmienky je dlhodobým procesom, na ktorý čas uplynutý od kolonizácie areálu nestačí. Aké budú reakcie iných drevín, či celých ekosystémov ukáže až dlhodobé pôsobenie zmenených klimatických podmienok.

Klimatická zmena zasiahne aj umelé ekosystémy, ktorých súčasťou sú poľnohospodárske plodiny a ovocné dreviny. Nastanú zmeny teplotnej a vlhkovvej zabezpečnosti rastlinnej výroby, zmeny fyzikálnych a chemických vlastností pôd, podmienok prezimovania a výskyt chorôb a škodcov. Nárast priemernej teploty vzduchu môže spôsobiť predĺženie vegetačného obdobia a nepriaznivo ovplyvniť úrodu v oblastiach, kde horúčavy limitujú jej produkciu (ŠPÁNIK-ŠIŠKA 2004).

Obr. 27: Reakcia prežitia pri presune do odlišných teplotných pomerov: svetlá farba — preferencia presunu do teplejšej klímy, tmavá farba — preferencia presunu do chladnejšej klímy (Gömöry et al. 2008).

VÝZNAM FENOLÓGIE AKO VEDNEJ DISCIPLÍNY

Začiatky fenológie siahajú ďaleko do minulosti. Naši predkovia sledovali sezónne zmeny v prírode oveľa skôr, ako sa naučili plánovať načasovanie svojich poľnohospodárskych aktivít. Ojedinelé prvotné fenologické záznamy nachádzame na viacerých miestach Zeme (Japonsko) už od roku 705 n. l., kedy sa zaznamenávali údaje o kvitnutí čerešne. Podrobné a pomerne dlhodobé fenologické záznamy sa zachovali z 18. storočia, kedy v Anglicku Robert Marsham začal zaznamenávať jarné fenologické fázy stromov a bylín, ako aj prílety a odlety sťahovavých vtákov. K počiatkovej etape Marshamových záznamov bohužiaľ neexistujú žiadne sprievodné údaje o teplotách. Tie sa začali merať až od roku 1771 v Greenwichi, vzdialeného od Norwichu asi 160 km. Neskôr k týmto záznamom pribudli aj údaje o teplote vzduchu na miestach pozorovaní, čo malo veľký význam pre odvodenie predpokladu začiatku fenologických fáz pre nastávajúce obdobie. Významní prírodovedci, ku ktorým patrili aj Carl von Linné, zaznamenávali v 18. storočí údaje o kvitnutí rastlín a stromov ako podkladový materiál pre ďalšiu hybridizáciu a šírenie rastlín na nové územie (CLELAND et al. 2007).

Fenologické pozorovania na našom území siahajú do obdobia existencie Rakúsko-Uhorskej monarchie, kedy zásluhou Antonína Strnada (1746 — 1799) a Karola Fritscha (1812 — 1879) boli položené základy fenológie. Prvé pravidelné sieťové pozorovania začali v tridsiatych rokoch 19. storočia. Od roku 1923 bola na báze dobrovoľných pozorovateľov v bývalom Československu založená široká sieť fenologických staníc pod správou Výskumných ústavov poľnohospodárskych. Od roku 1949 prešla pod odborný dozor Hydrometeorologických ústavov. K najvýznamnejším osobnostiam v 20. storočí, ktorí sa zaslúžili o formovanie a rozvoj fenológie patrili Novák, Polanský, Hoffman, Zlatník, Kurpelová. Výsledkom ich systematickej práce sú metodiky a fenologické databázy spojené so sledovaním prvkov atmosféry využiteľné aj v súčasnosti. Hoci postupná redukcia počtu staníc a zmeny postupov a metodík pozorovaní zasiahli do kvality pozorovaných údajov, stále máme k dispozícii bohatý študijný materiál.

Fenológia sa vďaka skúmaniu vzťahov s prostredím od druhej polovice 20. storočia stala aplikovanou vednou disciplínou, ktorá sa zaoberá štúdiom časového priebehu periodicky sa opakujúcich životných prejavov — fenologických fáz rastlín a živočíchov a štúdiom väzieb fenologických fáz na striedanie poveternostných podmienok počas roka. Často sa uvádza definícia, ktorá fenológiu popisuje ako vedný odbor študujúci ročný rytmus biologických javov v závislosti na klíme (SCHLEIP et al. 2009), alebo ako vedu o periodicky sa opakujúcich udalostiach v životnom cykle rastlín a živočíchov ovplyvnenom životným prostredím (MENZEL 2000). Fenológia tak na prelome posledných storočí vďaka spojeniu biotickej a abiotickej zložky prostredia a sledovaniu ich vzájomnej väzby získala nový impulz pre svoj rozvoj.

Pozorovacie metodiky, ktoré táto vedná disciplína využíva, prešli v jednotlivých krajinách Európy dlhodobým vývojom a v dôsledku veľkej heterogenity nebolo možné výsledky pozorovaní navzájom porovnávať. Objektom pozorovaní neboli len pôvodné dreviny, ale aj rozličné kultivary, čím sa sťažili podmienky ich vyhodnocovania. Až od polovice 20. storočia vznikla v Európe na podnet Humboldtovej univerzity v Berlíne sieť medzinárodných fenologických záhrad (*International Phenological Gardens — IPG*), ktoré používajú na pozorovanie identický fenologický materiál vypesťovaný v škôlke. Tým sa dosiahlo odstránenie genetickej heterogenity pozorovaného materiálu. K ďalšiemu spresneniu a možnosti porovnania údajov medzi fenologickými stanicami a záhradami v rámci Európy došlo zavedením fenologickej stupnice BBCH (*Biologische Bundesanstalt für Land und Forstwirtschaft*) (MEIER 1997), ktorá má jednotné kódovanie fenologických rastových fáz jedno- a dvojkľučnístových rastlín (Obr. 28). Číslovanie je dvojčiferné, prvé číslo vyjadruje základný súbor fenofáz, druhé poradie v rámci základnej fenofázy.

Táto stupnica sa na Slovensku využíva v sieti fenologických staníc IPG, ktoré boli založené v Banskej Štiavnici, Banskej Bystrici a Mlyňanoch, ďalej v poľnohospodárstve na určovanie fenofáz odrôd jabloní a viniča, niektorých druhov obilnín a repky. V Čechách má uplatnenie v sieti fenologických staníc ČHMÚ v ovocinárstve, poľnohospodárstve a lesníctve.

Zjednotenie metodík predstavovalo ďalší krok k vytvoreniu globálnej fenologickej monitorovacej siete, ktorá od roku 1993 zásluhou Medzinárodnej spoločnosti pre biometeorológiu existuje pod názvom Globálny fenologický monitoring (GPM). Jeho cieľom je prepojenie a rozšírenie lokálnych fenologických sietí so zameraním na druhy významné z ekonomického hľadiska (ovocné stromy, okrasné dreviny, včasne kvitnúce byliny), ktorých sezónny cyklus citlivo reaguje na zmeny teploty vzduchu. Fenologická monitorovacia sieť na Slovensku je pod správou Slovenského hydrometeorologického ústavu a využíva metodiku platnú od roku 1996.

Ďalšou iniciatívou vyplývajúcou z potreby zlepšiť kvalitu fenologických dát bolo vypracovanie fenologických atlasov, čím sa dosiahlo správne určenie fenofázy daného druhu. (BORIN et al. 2003, COUFAI et al. 2004, LINHART et al. 2008). Majú široké uplatnenie aj v lesníctve, poľnohospodárstve či ovocinárstve jednotlivých krajín. Zároveň z mapového spracovania fenologických prejavov ekosystémov je možné ich ďalšie vyhodnocovanie pomocou satelitných snímok (KARISEN et al. 2010).

Významný pokrok zaznamenala fenológia v posledných dvoch desaťročiach, kedy sa vyvinula nová metóda získavania fenologických údajov pomocou satelitných snímok a vegetačného indexu NDVI. Jeho hodnota sa určuje z odrazu v červenej a infračervenej časti spektra. Metóda vytvára priestor pre pozorovanie rastlinných druhov a ich spoločenstiev na rozsiahlejších plochách. Diaľkové pozorovanie fenologických procesov umožňuje prehĺbiť poznatky o reakcii ekosystémov na meniace sa podmienky prostredia, ako aj na lepšiu parametrizáciu ekologických a klimatických modelov. Využíva sa hlavne na zistenie dĺžky vegetačného obdobia v podmienkach klimatickej zmeny. V strednej Európe a severnej Amerike za posledných 25 rokov nastalo predlžovanie vegetačného obdobia (STÖCKLI-VIDALE 2004, ZHOU et al. 2001), zatiaľ čo na územiach s kontinentálnou klímou (stredná Ázia) sa prejavili minimálne až zanedbateľné zmeny dĺžky vegetačného obdobia, pričom sa ukázala jeho vysoká variabilita nástupu (LEE et al 2002, Piao et al 2006). Na Slovensku sa rozbieha plošné sledovanie fenologických prejavov pomocou vegetačného indexu NDVI odvodeného zo satelitných údajov spektorrádiometra. Podrobnejšie sledovanie a modelovanie fenologického vývoja lesných ekosystémov touto metódou je uvedené v prácach ZHANG et al. (2003), PRIWITZER et al. (2009), BRANDÝSOVÁ-BUCHA (2011).

FENOLÓGIA AKO BIOINDIKÁTOR KLIMATICKEJ ZMENY

Klimatická zmena sa stala impulzom pre rozvoj mnohých vedných odborov. Tento vážny environmentálny problém prináša veľa otázok, na ktoré hľadáme odpoveď aj z pohľadu udržateľného stavu životného prostredia pre budúce generácie ľudstva. K fyzikálnemu monitoringu klimatickej zmeny sa najmä v poslednej dekáde pridal aj monitoring biologických zmien prostredia. Fenológia ako aplikovaná vedná disciplína tiež získala nový podnet pre svoj rozvoj a nie je prekvapením, že v súčasnosti záujem o túto vednú disciplínu prežíva nebyvalý rozkvet. Je považovaná za jednoduchý nástroj dôkazu zmien v ekológii druhov pri meniacej sa klíme. Skúma časový priebeh periodicky sa opakujúcich životných prejavov rastlín a živočíchov, ktoré nazývame fenologickými fázami. Podľa toho, na akých orgánoch sa sledujú, delíme ich na vegetatívne a generatívne. K najčastejšie pozorovaným vegetatívnym fenologickým fázam patrí napríklad pučanie listových púčikov, zalistenie, žltnutie listov a ich opad (Obr. 29 – 32). Na generatívnych orgánoch rastlín sledujeme pučanie kvetných púčikov, kvitnutie, odkvet, nasadzovanie a zrelosť plodov (Obr. 33 – 36). Ukážky týchto fenologických fáz znázornené na dube letnom (*Quercus robur* L.):

Obr. 29: Pučanie listových púčikov (zdroj: J. Škvareninová)

Obr. 30: Zalistenie (zdroj: J. Škvareninová)

Obr. 31: Žltnutie listov (zdroj: J. Škvareninová)

Obr. 32: Pučanie kvetných púčikov (J. Škvareninová)

Obr. 33: Kvitnutie (zdroj: J. Škvareninová)

Obr. 34: Odkvet (zdroj: J. Škvareninová)

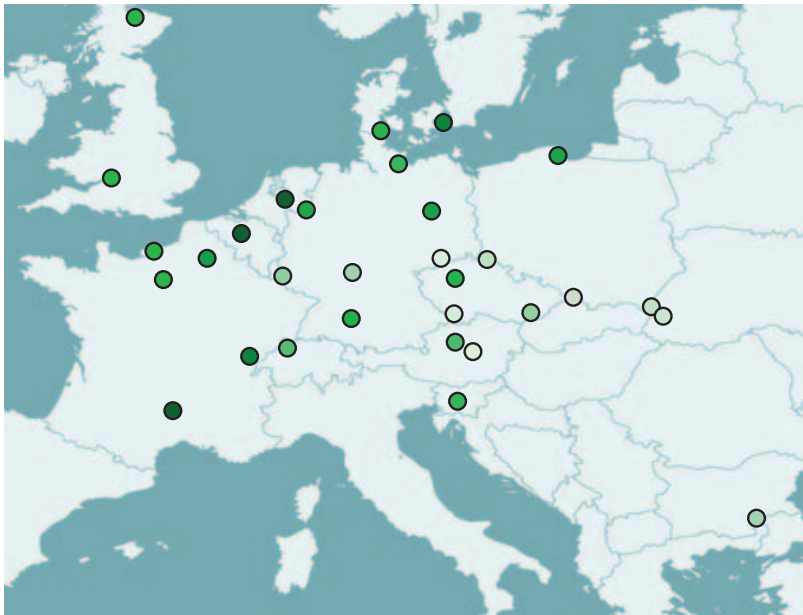
Obr. 35: Nasadzovanie plodov (zdroj: J. Škvareninová)

Obr. 36: Zrelosť plodov (zdroj: J. Škvareninová)

Dlhodobé pozorovania fenologických fáz nám dajú odpoveď na vývoj klímy. Môžu sa využiť nielen na modelovanie fenologických fáz drevín pri možnom dopade klimatických zmien, ale aj na prognózu ich ďalšieho vývoja. Pravidelné a dlhoročné pozorovania nástupu vývojových a rastových fáz bylín a drevín v jednotlivých oblastiach umožnia poznanie klimatického charakteru územia a odhalia zmeny dĺžky rastových období, ako aj možné riziká mrazových poškodení. Význam fenologických pozorovaní sa prejaví v poznaní vzájomných vzťahov medzi fenologickými trendmi prejavu populácií a vývojom klímy, čo dokumentujú aj niektoré práce (BAUER 2006; ŠKVARENINOVÁ 2009). Dreviny preto môžeme považovať za spoľahlivý bioklimatický indikátor zmien prostredia. Ako príklad poslúži buk lesný, ktorý patrí svojim areálom k drevinám s najväčším prirodzeným výskytom v Európe. Z hľadiska adaptácie populácií na klimatické podmienky sa ako jeden z rozhodujúcich znakov javí časový priebeh životných procesov. Vo fenologických fázach jarného pučania listov (Obr. 37) a ich jesenného žltnutia (Obr. 38) sa u buka prejavuje zreteľný trend v smere zemepisnej dĺžky. Populácie z východnej časti areálu pučia podstatne skôr a skôr aj ukončujú vegetáciu v porovnaní s populáciami zo západnej Európy. Časový rozdiel rovnakého štádia predstavuje približne 3 týždne, čo môže byť dôležité z hľadiska odolnosti voči neskorým mrazom v nových areáloch. Mierne zimy v období vegetačného kľudu môžu viesť k posunu pučania do skoršieho obdobia a následne neskoré mrazy môžu spôsobiť výrazné škody (GÖMÖRY et al. 2008).

Fenológia pomáha v období klimatickej zmeny zaznamenávať vývoj ekosystémov a možnosti ďalšej reprodukcie pri zmene dĺžky vegetačného obdobia. Jedince a populácie reagujú na vývoj klímy posunom fenologických fáz a zmenou štruktúry pôvodných biocenóz spôsobených rizikom nárastu teplôt vzduchu a nedostatku vody. Zmenené klimatické faktory prostredia ovplyvnia aj vzájomné vzťahy organizmov a ich trofické väzby. Najmä reprodukčné procesy vtáčích populácií nebudú harmonicky nadväzovať na vývoj vegetácie ako potravinového zdroja, čím poklesne ich počet a môže dôjsť k poruche homeostázy ekosystému. Fenologické pozorovania sa tak stávajú dôležitým biologickým indikátorom pri prognózach ich ďalšieho rozšírenia, ako aj pri zisťovaní trendov vývoja fenofáz vo vzťahu k zmenám klímy (CHMIELEWSKI et al. 2004). Podľa najnovších poznatkov zo zahraničia (BARTOŠOVÁ et al. 2010, AMANO, T. et al. 2010, BEAUBIEN-HAMANN 2010)

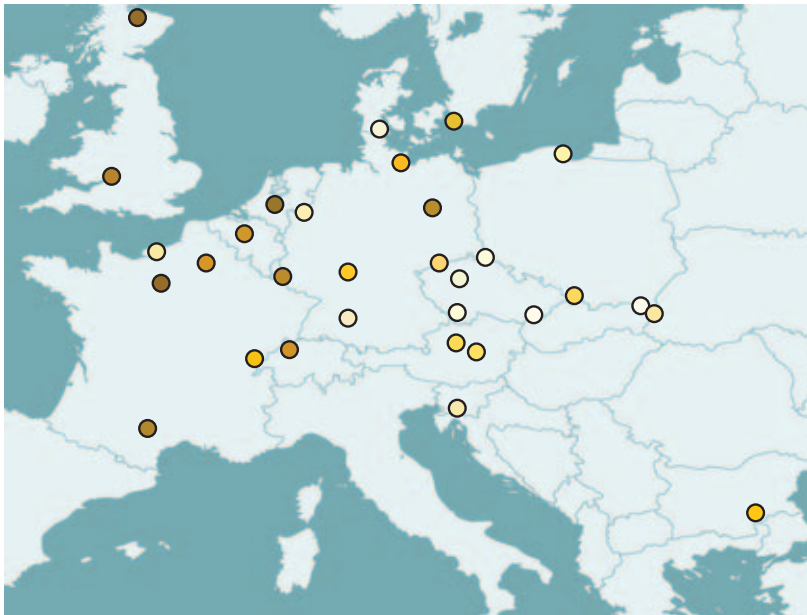

Obr. 37: Pučanie listov proveniencií buka lesného v Európe v závislosti od zemepisnej šírky podľa Gömöryho et al. (2008) (svetlá farba — skorý termín, tmavá farba — neskorý termín)

je zrejmé, že postupným otepľovaním atmosféry sa fenologické trendy jednotlivých fenofáz posúvajú do skoršieho časového obdobia, čím sa vegetačné obdobie neustále predlžuje. Už v pomerne krátkom časovom období 25 rokov sledujeme na lesných drevinách v pôvodných ekosystémoch (dub letný — *Quercus robur* L., lipa malolistá — *Tilia cordata* Mill., jelša lepkavá — *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn., hloh obyčajný — *Crataegus oxyacantha* L., lieska obyčajná — *Corylus avellana* L., trnka obyčajná — *Prunus spinosa* L.) v Zvolenskej kotline zmeny fenologických prejavov v závislosti od meniacich sa podmienok prostredia. Dôkazom sú nasledovné výsledky:

- štatisticky významné trendy posunov jesenných fenologických fáz do neskoršieho časového obdobia — žltnutie listov o 5—20 dní a opad o 6—36 dní,
- predlžovanie vegetačného obdobia posunom niektorých jarných vegetatívnych fenofáz do skoršieho obdobia a neskorším začiatkom žltnutia listov pri všetkých drevinách,
- trendové analýzy dĺžky trvania jarných fenologických fáz ukázali, že dochádza k ich skráteniu približne o 1—5 dní vplyvom prudkého nárastu teplôt vzduchu v jarnom období,
- pri dĺžke trvania jesenných vegetatívnych fenofáz sme vo väčšine prípadov zaznamenali skrátenie doby žltnutia listov o 1—8 dní spôsobené extrémne suchými a teplými periódami počas leta. Trend skrátenia doby opadu listov o 6—30 dní ovplyvňujú na jeseň aj prudké zrážky a silný vietor (ŠKVARENINOVÁ 2011).

Všetky uvedené fakty môžu v budúcnosti výrazne ovplyvniť vitalitu drevín a prispieť k zmene ich pôvodných areálov. Dôsledky zmeny klímy na ekosystémy sa však neprejavujú rovnomerne. Reakcia organizmov na tieto zmeny má výrazný heterogénny charakter a je pre ňu typická regionálnosť. Z výsledkov analýzy LINDERHOLMA (2006) vyplýva, že vegetačné obdobie vykazuje silnú medziročnú variabilitu, pričom najvýraznejšie zmeny sa prejavili v posledných 30. rokoch 20. storočia. Ako príčinu tejto variability sa označuje štatisticky významné urýchlenie nástupu jari spôsobené celkovými vyššími teplotami v zimnom období, ako aj posun neskorých jarných mrazov na skoršie obdobie. Okrem teploty však treba brať do úvahy aj iné faktory podmieňujúce variabilitu v nástupe, ukončení a dĺžke trvania vegetačného obdobia ako napr. globálna cirkulácia atmo-

Obr. 38: Žltnutie listov proveniencií buka lesného v Európe v závislosti od zemepisnej šírky podľa Gömöröho et al. (2008) (svetlá farba — skorý termín, tmavá farba — neskorý termín)

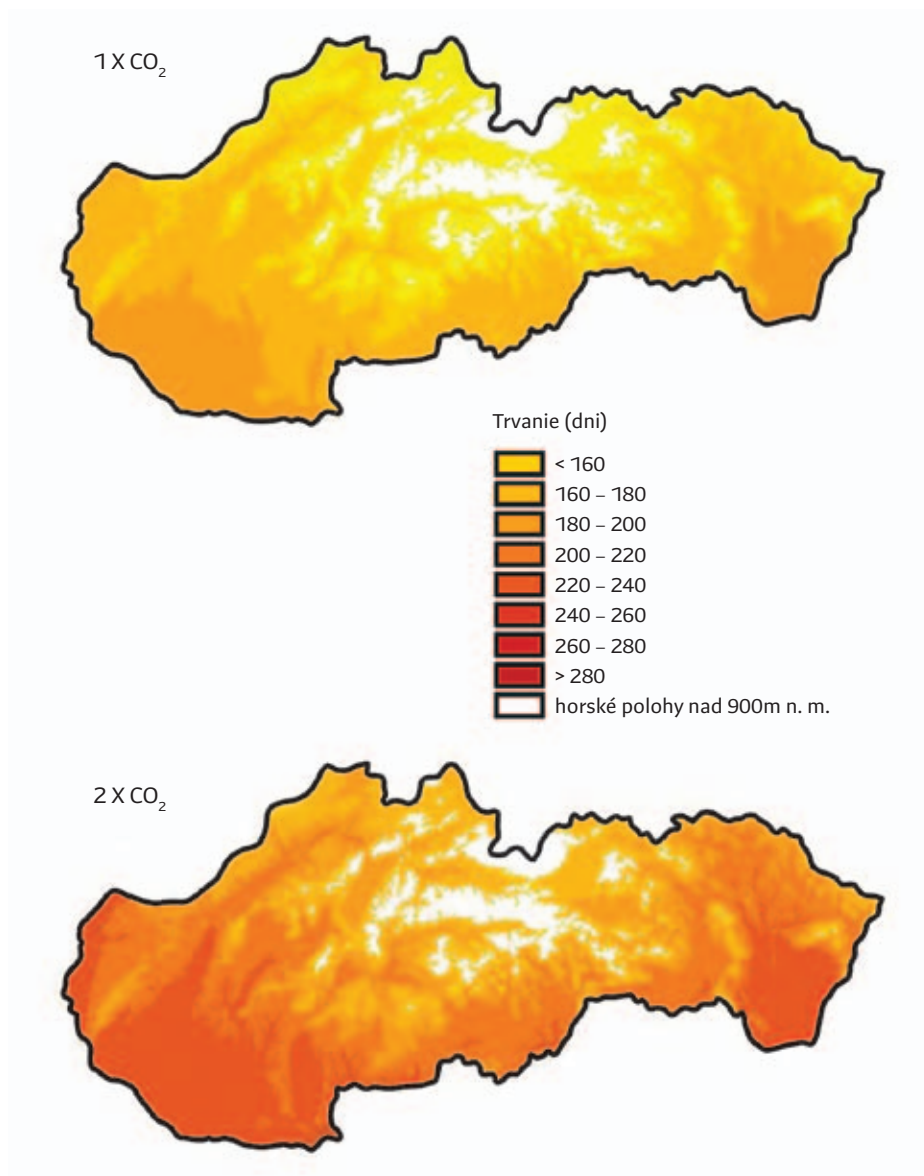
sféry, alebo aj zmeny využívania krajiny. Prevažná časť hodnotených časových radov vykazovala posun v nástupe vegetačného obdobia a oneskorenie v jeho ukončení. Variabilitu fenologických fáz a teploty v Európe hodnotila aj práca CHMIELEWSKEHO-RÖTZERA (2001). Podľa nej sa za obdobie 30 rokov predĺžila vegetačná perióda v Európe v priemere o 10,5 dňa s trendom 3,5 dňa za desaťročie. Celkovo bolo zaznamenané predĺženie vegetačného obdobia v siedmych z jedenástich regiónov Európy a to najmä vďaka výraznému posunu v jarnom období od konca 80-tych rokov. V našich zemepisných podmienkach v súčasnom období dosahuje priemerná dĺžka vegetačnej doby 132 – 146 dní a predlžuje sa v priemere o 6 – 26 dní podľa druhu dreveniny (ŠKVARENINOVÁ 2011). Nástup vegetačnej doby významne koreluje najmä s priemernými marcovými teplotami. Taktiež teplotný režim vo februári a čiastočne v marci významne ovplyvňuje začiatok zalisťovania. Práca Šišku-Takáča (2008) potvrdila aj vzájomnú závislosť medzi pozorovanými trendmi a indexami NAO (cirkulačný index severoatlantickej oscilácie). Aký je súčasný stav vývoja vegetačného obdobia na Slovensku a čo nás čaká pri zmene klímy v budúcnosti, je možné porovnať na Obr. 39.

Teplotné hranice začiatku fenologickej aktivity hodnotíme teplotnými sumami. Princípom tejto metódy je súčet priemerných denných teplôt od určitej vopred stanovenej priemernej teploty tzv. prahovej hodnoty až po nástup vyhodnocovanej fenologickej fázy. Je viazaná k tým prahovým teplotám, pri ktorých začínajú určité fyziologické aktivity rastlín. Najčastejšie sú to teploty 0 °C, 5 °C, 8 °C, 10 °C. Závislosť nástupu fenofázy od teplotných súm spoľahlivo funguje pri jarných fenologických fázach, kedy je ich priebeh ovplyvňovaný len teplotným režimom, pretože v pôde je dostatok vlhkosti zo zimného obdobia. Výsledky zistených hodnôt teplotných súm niektorých jarných vegetatívnych fenologických fáz pozorovaných listnatých drevín v rokoch 1987 – 2011 v Zvolenskej kotline ukazujú, že ich začiatok výrazne podmieňuje teplotná hranica 0 °C. Jarné generatívne fázy nastupujú vtedy, keď sa priemerné denné teploty vzduchu pohybujú v intervale 0 – 5 °C (ŠKVARENINOVÁ 2011). V budúcnosti sa tieto hraničné teploty môžu znižovať, hlavne v oblastiach prirodzeného areálu drevín vo vyšších nadmorských výškach, čo bude dôkazom klimatickej zmeny.

Podľa KRAMERA (1996) fenologické databázy majú v súčasnosti uplatnenie aj pri tvorbe fenologických modelov rastlinných druhov a spoločenstiev. Z nich môžeme získať predstavu o budúcom vývoji ekosystémov a ich zložiek, stanoviť reakciu rastlín na klimatické zmeny, ich konkurenčnú schopnosť vo vnútrodrohových a medzidrohových vzťahoch a hustotu populácií. Vzhľadom k tomu, že využívajú rôzne veľké časové rady, limitovaný geografický región, obmedzené pôvody rastlín, je zložité aplikovať ich pre rozsiahlejšie oblasti s väčšou druhovou variabilitou.

Klimatická zmena ovplyvní aj poľnohospodársku výrobu. Nárast priemernej teploty vzduchu, hlavne v jarnom období už v súčasnosti prináša predlžovanie vegetačného obdobia. Na celom poľnohospodársky využiteľnom území Slovenska bude potrebné analyzovať produkciu plodín s stanoviť vlhkovú zabezpečenosť. Tá je ohraničená biologickým teplotným minimom (denným priemerom teploty vzduchu nad 5 °C), kedy končí obdobie vegetačného pokoja. Nazýva sa aj veľké vegetačné obdobie. Je to obdobie celoročnej produkcie biomasy i hospodárskej úrody. Stotožňuje sa s produkčným obdobím trvalých trávnych porastov, viacročných krmovín na ornej pôde, na teplotu menej náročných ovocných stromov a ostatných trvalých kultúr. Na základe analýz vplyvu klimatickej zmeny na fenologické pomery poľnohospodárskych plodín sa zistilo, že v zmenených podmienkach bude v oblasti Podunajskej nížiny pretrvávať veľké vegetačné obdobie aj počas celej zimy. Táto skutočnosť môže nepriaznivo ovplyvniť prezimovanie niektorých ovocných drevín. Predpokladané otepľovanie ovplyvní aj súčasnú regionalizáciu poľnohospodárskej výroby a pásmovitost rozmiestnenia poľných a záhradných plodín. Posunie sa pestovanie teplotne náročnejších plodín z dnešných podmienok Podunajskej a Východoslovenskej nížiny až do polôh kotlin Liptova a Turca (650 m n. m.) (ŠKVARENINA et al. (eds.) 2010). Je isté, že na juhu Slovenska bude evapotranspirácia (výpar) prevažovať nad zrážkami a len efektívnym hospodárením s vodnými zdrojmi môžeme dosiahnuť v tejto oblasti tvorbu úrody.

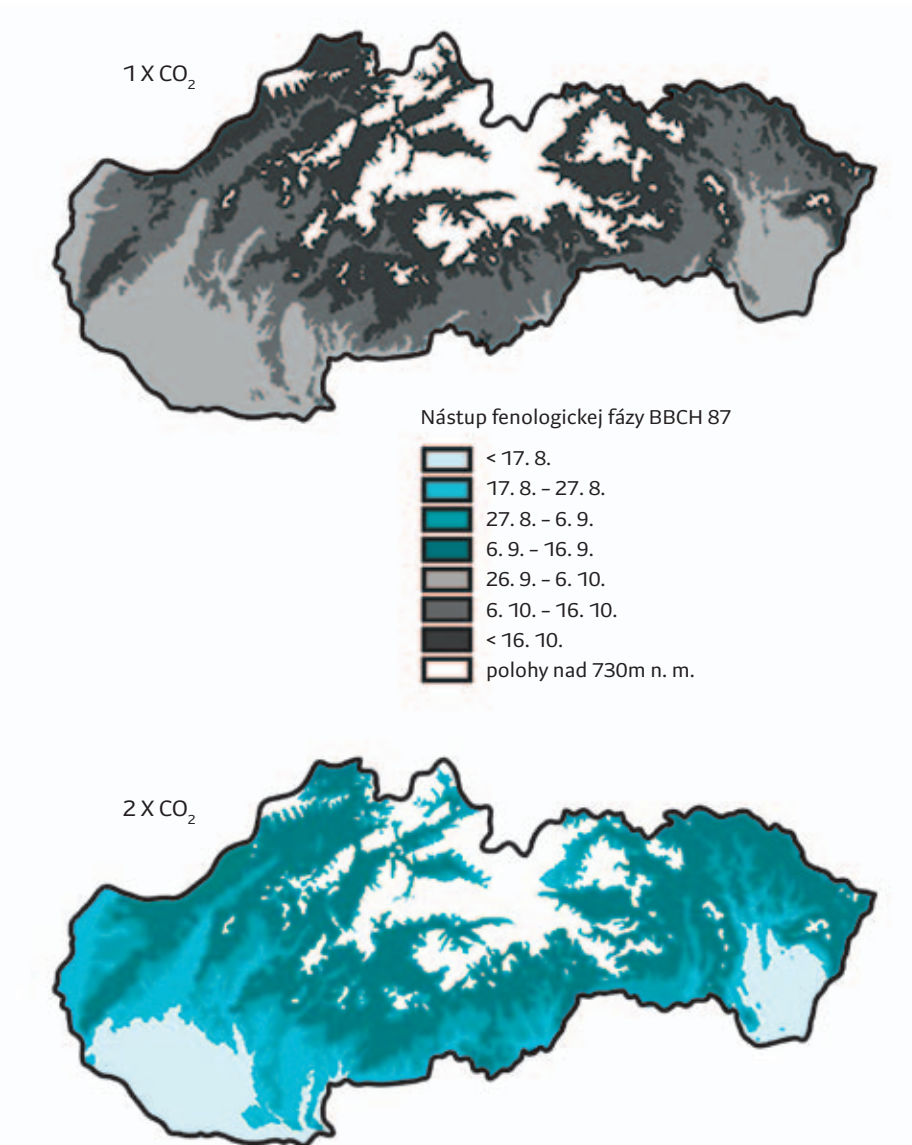
Na základe fenologického zhodnotenia zberovej zrelosti odrôd jablone domácej podľa MEZEYOVEJ (2007) bola štatistickými metódami dokázaná výrazná závislosť nástupu fenologických fáz na nadmorskej výške a v podmienkach klimatickej zmeny posun dátumu nástupu smerom ku skorším termínom o viac ako 20 dní. V prípade troch odrôd jablone domácej bol priemerný nástup fenologickej fázy zberová zrelosť na území SR v skorších termínoch situovaný do oblasti nížin (90—300 m. n. m), s plynulým presunom do vyššie položených oblastí (nízke vysočiny 301—750 m. n. m.) ako napr. územie Malých Karpát, Bielych Karpát, Turzovskej vrchoviny, Kysuckej vrchoviny, Štiavnických vrchov, Lubovnianskej vrchoviny či Vihorlatských vrchov s oblasťami do 730 m n. m., pre ktoré boli charakteristické najneskoršie termíny nástupu sledovaných fenologických fáz.

Obr. 39: Trvanie hlavného vegetačného obdobia v dňoch pre súčasné klimatické podmienky (1xCO₂) a pre podmienky klimatickej zmeny (2xCO₂) na Slovensku (Šiška-Takáč 2008)

Závislosť nástupu fenologických fáz na nadmorskej výške bude pravdepodobná aj v podmienkach klimatickej zmeny. Najvýraznejší posun termínu nástupu zberovej zrelosti smerom k skorším termínom bol zistený v prípade zimných odrôd jablone domácej (Obr. 40). Podľa súčasnej rajonizácie je pre oblasti nížin charakteristický nástup sledovanej fenologickej fázy v intervale od 26. 9. do 6. 10. V podmienkach klimatickej zmeny bude pre tieto nadmorské výšky charakteristické obdobie zberu pred už 17. 8. – 27. 8., čo by znamenalo v nížinách do 200 m. n. m posun o 5 týždňov. V súčasných podmienkach sa v lokalitách v najvyšších nadmorských výškach vykonáva zber jabĺk v druhej polovici októbra. Predpokladaný termín pre toto územie bude v podmienkach klimatickej zmeny podľa použitých scenárov končiť v intervale od 6. 9. do 16. 9. na celom území Slovenska (MEZEYOVÁ 2007). V dôsledku výrazne skoršieho nástupu fenologických fáz sa dá predpokladať, že pestovanie odrôd, ktoré boli doteraz rajonizované do najteplejších oblastí, bude možné pestovať aj vo vyšších polohách Slovenska, čo prispeje k rozšíreniu výsadbových plôch.

Obr. 40: Priemerný nástup fenologickej fázy — zberová zrelosť — v dátumoch, v súčasných (1x CO₂) a zmenených podmienkach atmosféry (2x CO₂) pre zimné odrody jabloní na území SR (Mezeyová 2007)

Fenologické pozorovania pôvodných spoločenstiev môžu nájsť uplatnenie v špeciálnych lesníckych disciplínach akými sú škólkarstvo, šlachtenie drevín (skoro a neskoro pučiace fenologické formy) a ich ochrana proti škodcom, ale aj pri charakteristike druhového zloženia ekosystémov danej oblasti. Fenologické odchýlky jednotlivých drevín a bylín sú významné z hľadiska genofondu a svoje miesto majú pri sledovaní zmien ich areálov výskytu.

Poznatky fenológie je možné ďalej využiť aj pri liečbe alergických ochorení. V súčasnosti s narastajúcim počtom alergických reakcií na peľové alergény je možné fenologické pozorovania špeciálne zamerať na takéto druhy rastlín a drevín a skúmať nástup fenologickej fázy butonizácie (kvetný púčik pred rozkvitnutím) a kvitnutia. Hoci peľové alergie závisia vo veľkej miere od charakteru počasie a koncentrácie alergénnych druhov na určitom území, včasným upozornením na začiatok kvitnutia je možné v danom regióne predísť vážnym alergickým reakciám a tlmieť ich prejavy včasným nastavením preventívnej liečby a úpravou denného režimu pacientov. Hlavným dôvodom je poznanie vzájomných vzťahov medzi vývojom poveternostných situácií a kvitnutím drevín s cieľom stanovenia plošnej prognózy nástupu kvitnutia. Tiež je dôležité sledovanie vzťahov medzi vývojom klímy a posunom nástupov tejto fenologickej fázy v jednotlivých regiónoch Slovenska. Fenológia sa tak môže uplatniť ako biotický indikátor zmien klimatických podmienok danej oblasti.

Otázky pre študentov:

Čo je klimatická zmena a aké sú jej prejavy na území Slovenska?

Ako zasiahne klimatická zmena ekosystémy?

Ako je možné pomocou fenológie indikovať klimatickú zmenu?

Bibliografia:

- AMANO, T., SMITHERS, R., SPARKS, T., SUTHERLAND, W., 2010: A 250-year index of first flowering dates and its response to temperature changes. *Phenology 2010 — climate change impacts and adaptations*. Dublin, Ireland, 14. — 18. June 2010, p. 42.
- BARTOŠOVÁ, L., TRNKA, M., BAUER, Z., ŠTEPÁNEK, P., ŽALUŤ, Z., 2010: Changing climate and the phenological response of three bird populations in flood plain forest ecosystems in the Czech republic. *Phenology 2010 — climate change impacts and adaptations*. Dublin, Ireland, 14. — 18. June 2010, p. 27.
- BAUER, Z., 2006: Fenologické tendence složek jihomoravského lesa na příkladu habrojilmové jaseniny (*Ulm-Fraxineta Carpinii*) za období 1961—2000. Část II. Fenologie bylin a ptáků. *Meteorologické zprávy*, 59: 113—117
- BEAUBIEN, E., HAMANN, A., 2010: Spring flowering response to climate change over 70 years in central Alberta, Canada. *Phenology 2010 — climate change impacts and adaptations*. Dublin, Ireland, 14. — 18. June 2010, p. 47.
- BEDNÁŘOVÁ, E., MERKLOVÁ, L., TRUPAROVÁ, S., 2010: Výsledky fenologické studie mladého smrku ztepilého (*Picea abies* (L.) Karst.). *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 58(5): 35—41.
- BORIN, M., BIGON, E., CAPRERA, P., 2003: Atlante fenologico: il mutevole aspetto di alcune specie agrarie durante il loro ciclo biologico. Ed. Agricole, Italy, 148 p. alcune specie agrarie durante il loro ciclo biologico. Ed. Agricole, Italy, 148 p.
- BRANDÝSOVÁ, V., BUCHA, T., 2011: Využitie vegetačného indexu NDVI odvodeného z Modisu pri modelovaní ukončenia vegetačného obdobia. In: Středová, H., Rožnovský, J., Litschmann, T. (eds.) *Mikroklima a mezoklima krajinných struktur a antropogenních prostředí*. Skalní mlýn 2. — 4. 2. 2011, 12 s.
- CLELAND, E. E., CHUINE, I., MENZEL, A., MOONEY H. A., SCHWARTZ, M. D., 2007: Shifting plant phenology in response to global change. *Trends in Ecology and Evolution*, 22: 357—365.
- COUFAL, L., HOUŠKA, V., REITSCHLÄGER, J. D., VALTER, J., VRÁBLÍK, T., 2004: Fenologický atlas. Vydavatelství ČHMÚ, Praha, 264 s.
- FEDOR, P. J., MAJZLAN, O., 2001: Rovnokřídly hmyz (*Ensifera et Caelifera*) ako indikátor aridizačných trendov v Podunajskej. *Národný klimatický program SR*, 10, s. 42—53.
- GÖMÖRY, D., LONGAUER, L., PAULE, L., KRAMEROVÁ, D., PACALAJ, M., 2008: Je lokálny reprodukčný materiál vždy najvhodnejší? In: Hlásny, T. (ed.), *Lesy a lesníctvo — riziká, výzvy, riešenia*. NLC, Zvolen, s. 73—78.
- HALGOŠ, J., BULÁNKOVÁ, E., 2001: Vplyv klimatických zmien na štruktúru zoocenóz. *Národný klimatický program SR*, 11, s. 83—87.

- HANSEN, E. M., BENTZ, B., J., 2003: Comparison of reproductive capacity among univoltine, semivoltine, and re-emerged parent spruce beetles (Coleoptera: Scolytidae), *The Canadian Entomologist*, 135: 697—712.
- HRÁBIK, M., 2008: Modelovanie zmien hydrofyzikálnych vlastností snehovej pokrývky ako zdroja imisnej záťaže vo vybraných vyšších pohoríach Slovenska v podmienkach rastúcich koncentrácií oxidu uhličitého. Dizertačná práca, Technická univerzita vo Zvolene, 155 s.
- CHMIELEWSKI, F. M., MÜLLER, A., BRUNS, E., 2004: Climate changes and trends in phenology of fruit trees and field crop in Germany, 1961—2000. *Agricultural and Forest Meteorology*, 121: 69—78.
- CHMIELEWSKI, F. M., RÖTZER, T., 2001: Response of tree phenology to climate change across Europe. *Agric Forest Meteorol* 108: 101—112.
- KARISEN, S. R., HOGDA, K. A., RAMFJORD, H., 2010: Use of satellite data in near real-time monitoring of the birch flowering in Norway. *Phenology 2010 — climate change impacts a adaptations*. Dublin, Ireland, 14. —18. June 2010, p. 12.
- KONÓPKA, J., KONÓPKA, B., RAŠI, R., NIKOLOV, CH., 2008: Nebezpečné smery vetra na Slovensku. *Lesnícke štúdie* č. 60, NLC-LVÚ Zvolen, 81 s.
- KRAMER, K., 1996: Phenology and growth of European trees in relation to climate change. *Institut for Forestry and Nature Research, Wageningen*, 210 s.
- LAPIN, M., 2004: Zmeny a zmena klímy, scenáre klimatickej zmeny. <http://www.dmc.fmph.uniba.sk/public-html/climate/climate.html>
- LAPIN, M., FAŠKO, P., MELO, M., ŠTASTNÝ, P., TOMLAIN, J., 2002: Klimatické oblasti 1:1000 000 In: *Atlas krajiny Slovenskej republiky*. Ministerstvo životného prostredia SR, Bratislava, 344 s.
- LAPIN, M., MELO, M., 2005: Priestorová interpretácia výstupov klimatických scenárov v povodí Hrona a Váhu geoštatistickými metódami. In: Pekárová, P., Szolgay, J. (eds.) (2005): *Scenáre zmien vybraných zložiek hydrosféry a biosféry v povodí Hrona a Váhu v dôsledku klimatickej zmeny*. Veda, 496 s.
- LEE, R., YU, F., PRICE, K. P., ELLIS, J., SHI, P., 2002: Evaluating vegetation phenological patterns in Inner Mongolia using NDVI time-series analysis. *International Journal of Remote Sensing* 23 (12): 2505—2512.
- LINDERHOLM, H., 2006: Growing season changes in the last century. *Agricultural and Forest Meteorology* 137: 1—14.
- LINHART, P., SUK, M., VÁLEK, V., 2008: Vinařský atlas území České republiky. *Vydavatelství Dolin*, 220 pp.
- MEIER, U., 1997: BBCH-Monograph. Growth stages of plants — Entwicklungsstadien von Pflanzen — Estadios de las plants — Development des Plantes. *Blackwell Wissenschaftsverlag, Berlin und Wien*, 622 pp.
- MELO, M., 2009: Zmeny klimatických pomerov na Slovensku. In: Škvareninová, J. (ed.) *Fenológia rastlín v meniacich sa podmienkach prostredia*. Vydavateľstvo Technickej univerzity, Zvolen, 103 pp.
- MELO, M., LAPIN, M., DAMBORSKÁ, I., 2009: Methods for the design of climate change scenario in Slovaca for the 21st century. *Bulletin of Geography — physical geography series*, 1: 77—90.
- MENZEL, A., 2000: Trends in phenological phases in Europe between 1951 and 1996. *Int J. Biometeorol*, 44: 76—81.
- MEZEYOVÁ, I., 2007: Návrh agroklimatickej rajonizácie vybraných odrôd jablone domácej (*Malus domestica* Borkh.) v podmienkach klimatickej zmeny na Slovensku. Dizertačná práca. SPU Nitra, 132 s.
- MINĎÁŠ, J., ŠKVARENINA, J., 2003: Lesy Slovenska a globálne klimatické zmeny. LVÚ Zvolen, Efra Zvolen, 129 s.
- MOŽNÝ, M., BAREŠ, D., 2006: Trendy vegetačného obdobia. In: Rožnovský, J., Litschmann, T., Vyskot, I. (eds.) *Fenologická odezva proměnlivosti podnebí*. ČHMU Brno, 5 s.
- PIAO, S. L., FANG, J. Y., ZHOU, L. M., CIAIS, P., ZHU, B., 2006: Variations in satellite-derived phenology in China's temperate vegetation. *Global Change Biology* 12 (4): 672—685.
- PRIWITZER, T., BUCHA, T., KOREŇ, M., 2009: Využitie vegetačného indexu NDVI odvodeného z modisu pri fenologických pozorovaniach lesných porastov. In: Bucha, T., Pavlendová, H. (eds.): *Dialkový prieskum zeme — lesy v meniacich sa prírodných podmienkach*. NLC-LVÚ Zvolen, s. 51—64.
- SCHLEIP, C. G., SPARKS, T. H., ESTRELLA, N., MENZEL, A., 2009: Spatial variation in onset dates and trends in phenology Gross Europe. *Clim. Res*, 39: 249—260.
- STÖCKLI, R., VIDALE, P. L., 2004: European plant phenology and climate as seen in a 20-year AVHRR land-surface parameter dataset. *International Journal of Remote Sensing* 25 (17): 3303—3330.
- ŠKVARENINOVÁ, J. (ed.), 2009: *Fenológia rastlín v meniacich sa podmienkach prostredia*. Vydavateľstvo Technickej univerzity vo Zvolene, 103 s.
- ŠKVARENINOVÁ, J., 2011: *Fenologické prejavy rastlín v závislosti od vybraných ekologických faktorov*. Habilitačná práca. Prešov, Fakulta humanitných a prírodných vied, Prešovská univerzita v Prešove, 280 s.
- ŠKVARENINA, J., SZOLGAY, J., ŠIŠKA, B., LAPIN, M. (eds.), 2010: *Klimatická zmena a krajina*. Štúdiá. Vydavateľstvo Technickej univerzity vo Zvolene, Zvolen, 114 s.
- ŠIŠKA, B., TAKÁČ, J., 2008: *Klimatická zmena a poľnohospodárstvo Slovenskej republiky*. Dôsledky, adaptačné opatrenia a možné riešenia. Štúdiá Slovenskej bioklimatologickej spoločnosti SAV 21 (24), Zvolen, 67 s.
- ŠPÁNIK, F., ŠIŠKA, B., 2004: *Predpokladaná zmena klímy v 21. storočí a poľnohospodárstvo*. *Agrochémia* 44 (1): 22—26.
- ZHANG, X., FRIEDL, A., SCHAAF, C., STRAHLER, A., HODGES, J., GAO, F., REED, B., HUETE, A., 2003: Monitoring vegetation phenology using MODIS. *Remote Sensing of Environment* 84: 471—475.
- ZHOU, L., TUCKER, C. J., KAUFMANN, R., SLAYBACK, D., SHABANOV, N. V., MYNENI, R. B., 2001: Variations in northern vegetation activity inferred from satellite data of vegetation index during 1981—1999. *Journal of geophysical Research* 106 (17): 20 069—20 083.

Každý z nás má nejaké miesto v spoločnosti. Každý z nás si hľadá miesto na Zemi. V krajine, kde žijeme, hľadáme miesto pre bývanie, prácu, oddych aj zábavu. Krajinu potrebujeme pre svoj život využívať. Dnes už poznáme postupy, ako krajinu využívať na rôzne účely v rámci jej únosnosti. Ale kde je miesto pre divokú prírodu? Časti krajiny, kde necháme prebiehať prirodzené prírodné procesy bez zasahovania? Máme ešte takéto miesta v Európe či na Slovensku? Potrebujeme ich vôbec? A prečo?

Erik BALÁŽ

Európska divoká príroda

„Mojim životným poslaním je preniesť medzi ľudí nadšenie z divokej prírody a motivovať ich, aby boli aktívni a pomáhali ju chrániť.“

Erik BALÁŽ

ochranár, filmár / Slovenská republika

Vyštudoval Lesnícku fakultu na Technickej univerzite vo Zvolene, odbor Ekológia lesa. Štúdium ukončil diplomovou prácou o medveďoch. Pracuje „na voľnej nohe“ ako filmár a tiež pre Lesoochranárske zoskupenie VLK, v rámci ktorého sa zasadzuje za ochranu divokej prírody.

Viedol kampaň za ochranu Tichej a Kôprovej doliny v Tatrách, ktoré dnes predstavujú najväčšie prísne chránené územie na Slovensku. Za ostatných pätnásť rokov strávil stovky dní pozorovaním medveďov v ich prirodzenom prostredí. Napísal úspešnú knihu „Posledná pevnosť: pätnásť rokov s medveďmi“. Spolu s Róbertom Rajchlom natočil film „Strážca divočiny“.

Európska divoká príroda

„Absence of evidence is not evidence of absence“⁽⁶⁸⁾

Bertrand Russel

Európa je kontinentom, v ktorom sa nezachovali žiadne naozaj rozsiahle divoké územia, kde by sme mohli sledovať prirodzené procesy odohrávajúce sa na veľkom priestore, na ploche niekoľko stotisíc alebo niekoľko miliónov hektárov. Nemôžeme tu preto vidieť neznečistené a slobodne tečúce veľké rieky, veľké byľinožravce migrujúce stovky kilometrov, či vývoj lesa podliehajúci neobmedzeným rozsiahlym disturbanciam (*disturbancie sú rozsiahle narušenia lesa spôsobené napríklad vetrom, podkôrnym hmyzom alebo požiarom*). A predsa, práve takéto procesy odohrávajúce sa na veľkých priestorových mierkach významne formovali európsku prírodu v minulosti.

Dostatočne rozsiahle územia so zachovanými prírodnými procesmi sa v Európe nenachádzajú už niekoľko storočí až tisícročí. Preto je veľmi ťažké predstaviť si fungovanie skutočnej divokej prírody v podmienkach Európy. Pochopenie týchto procesov je ale kľúčové pre riešenie krízy biologickej rozmanitosti (MYERS, 1996), aj pre pochopenie fungovania zložitých prírodných cyklov ako je napr. cyklus uhlíka či zadržiavanie vody v krajine.

Ochrana prírody v Európe je dnes zameraná prevažne na ochranu špecifických druhov a biotopov. Za týmto účelom vznikla sieť chránených území, ktoré sú príliš malé, nedostatočne chránené alebo nevhodne navrhnuté na to, aby umožnili fungovanie dôležitých ekologických procesov. Aj to je dôvod, prečo ochrana druhov v mnohých prípadoch zlyháva. Ekologické procesy totiž vedú k vytváraniu špecifických štruktúr a biotopov, ktoré sú nevyhnutné aj pre ochranu druhov. Vytvorenie veľkých, dobre chránených území je preto novou výzvou ochrany prírody v Európe.

Tetrov hlucháň je typickým príkladom druhu, ktorý si vyžaduje ochranu biotopu na veľkých plochách. Štúdie ukazujú, že tetrov hlucháň potrebuje pre svoj život riedke, rozvoľnené, ihličnaté a zmiešané lesy (SANIGA, 2003). Takáto štruktúra je typická pre prirodzené lesy, nie však pre lesy hospodárske. Tetrov hlucháň je navyše náročný na priestor a fragmentáciu biotopov. Minimálna rozloha vhodného biotopu pre zachovanie lokálnej populácie nesmie klesnúť pod 50 hektárov (GRIMM a STORCH, 2000). Súčasne ale musia byť vhodné lokality dostatočne blízko pri sebe, aby sa zachovala prepojenosť miestnych populácií. V prípade, že je medzi dvomi lokalitami vzdialenosť väčšia ako 10 kilometrov, je schopnosť migrácie jedincov značne limitovaná (SEGELBACHER et al., 2003). Zmenšovanie rozlohy biotopov tetra hlucháňa a ich fragmentácia je na Slovensku pravdepodobne hlavnou príčinou poklesu ich populácie za ostatných 40 rokov. Zatiaľ čo ešte v roku 1972 poľovnícka štatistika udávala na území Slovenska 3 700 kohútov tetra hlucháňa, na začiatku tohto storočia uvádzajú reálne odhady, opierajúce sa o dlhodobý výskum v pohoriach stredného Slovenska, už len 500 až 600 kohútov a rovnaký počet sliepok (SANIGA, 2011).

VÝLET DO HISTÓRIE

Rekonštrukcia stavu európskej divokej prírody nie je jednoduchá. Ak by sme sa chceli vrátiť napríklad do obdobia pred neolitickou revolúciou (pred príchodom poľnohospodárstva a vznikom prvých štátov), nemali by sme možnosť čerpať zo žiadnych písomných údajov. Niečo nám môžeme napovedať nálezy kostier živočíchov, pelové analýzy vegetácie z rašelinísk, schránky slimákov, z ktorých dokážeme čiastočne rekonštruovať klímu, vegetáciu a podobne.

⁽⁶⁸⁾ Približne: Ak o niečom nemáme dôkazy, nie je to ešte dôkazom, že to neexistuje. (pozn. ed.)

Obr. 41: V staroveku sa medvede živilí prevažne mäsitou potravou, pravdepodobne najmä zdochlinami veľkých zvierat. Vďaka tomu dosahovali podstatne väčšie rozmery ako dnešné medvede, ktorých potrava je takmer výlučne vegetariánska (PASTOUREAU 2011). (zdroj: B. D'Amicis)

Skutočnú minulosť ale pravdepodobne nikdy nespoznáme. Vždy budeme odkázaní len na obmedzené informácie, z ktorých si musíme vyskladať náš vlastný príbeh, a snažiť sa, aby sa čo najviac podobal realite. Neexistencia všetkých údajov či dôkazov ale neznamená dôkaz o neexistencii určitých javov, ktoré sa v pravekej Európe vyskytovali s vysokou pravdepodobnosťou. Keď útržkovité údaje, ktoré máme k dispozícii, spojíme so súčasnými skúsenosťami a poznatkami z ekológie a ďalších odborov, začnú sa nám objavovať nejasné obrisy prehistorickej prírody.

S ohľadom na obmedzený rozsah tohto textu sa pokúsime prehistorickú divokú prírodu predstaviť len na niekoľkých príkladoch, ktoré poukážu na najväčšie rozdiely medzi minulosťou a súčasnou stredoeurópskou prírodou.

VELKÉ ZVIERATÁ

Prví Európania, ktorí prišli do Severnej Ameriky, tu ešte pred niekoľkými stáročiami videli na vlastné oči krajinu lovcov plnú divokých zvierat. Žili tu miliónové čriedy bizónov, vidlorohov, či sobov prenasledované veľkým počtom vlkov a obrovských medvedov grizly. Mohli byť aj európske stepi z čias lovcov a zberačov plné veľkých zvierat tak, ako ešte „nedávno“ americké prérie či v súčasnosti africké savany?

Malby vo francúzskej jaskyni Lascaux zobrazujúce divé kone, zubry, pratury a jelene spoločne s levmi a hyenami ukazujú, že Európa bola počas poslednej doby ľadovej domovom týchto veľkých zvierat. Málokto ale vie, že mnohé z nich prežili v Európe omnoho dlhšie.

Posledné európske levy a leopardy vyhynuli až na začiatku nášho letopočtu (SOMMER a BENECKE, 2006), a ich kosti sa našli aj na území dnešného Maďarska a Ukrajiny. Kaspický tiger, ktorý sa vyskytoval aj na pobreží Čierneho mora, vyhynul až v sedemdesiatych rokoch 20. storočia. V období pred našim letopočtom vyhynuli pravdepodobne posledné vodné byvoly a európske slony. Pratury prežili až do roku 1627, posledné divé kone vyhynuli v Európe v 19. storočí a zubry, ktoré sa dnes pomaly vracajú späť, vymizli z divokej prírody začiatkom 20. storočia. Príčinou vyhynutia týchto zvierat bol najmä nadmerný lov.

V prípade divých koní, ktoré neslúžili ako trofej a v kresťanskej kultúre obyčajne ani ako potrava, boli dôvodom ich lovu aj konflikty s domácimi koňmi a škody na poľnohospodárskych kultúrach (DVOŘÁKOVÁ, 2007).

Z pohľadu ľudského života je vyhynutie týchto druhov dávnou minulosťou. Z hľadiska evolúcie druhov a spoločenských je to len krátky časový okamih. Tieto veľké zvieratá, spolu s ďalšími druhmi vyhynutými na sklonku doby ľadovej, tu žili milióny rokov. Celé spoločnosti organizmov sa adaptovali na ich prítomnosť, tisíce druhov boli závislé od spásania vegetácie veľkými bylinožravcami, ďalšie na nich záviseli ako predátori či zdochlinožravce.

Tieto vzťahy medzi bylinožravcami, vegetáciou a ďalšími skupinami organizmov môžu efektívne fungovať len v prípade, že počty bylinožravcov dosiahnu určitú výšku a tie dokážu efektívne ovplyvňovať vývoj vegetácie. To nám tiež napovedá, že počet veľkých zvierat bol v minulosti omnoho vyšší ako dnes.

Zaujímavý pokus, ktorého účelom je zistiť vzťahy medzi bylinožravcami a vegetáciou v európskych podmienkach, vznikol v Holandsku v lokalite Oostvarderplassen. Toto chránené územie s rozlohou 56 km² je ohradené a bolo tu vypustených niekoľko druhov veľkých bylinožravcov ako sú jelene a primitívne plemená koní a dobytky. V Oostvarderplassen sa ukazuje, že aj malá plocha dokáže užiť viac ako 4 000 jedincov veľkých bylinožravcov, a že bylinožravce môžu dramaticky ovplyvňovať vývoj vegetácie a vplývať aj na ďalšie druhy organizmov. Tento pokus má samozrejme obmedzenú platnosť, pretože zvieratá tu žijú bez prirodzených predátorov a nemôžu migrovať. Skúsenosti z iných kontinentov ale ukazujú, že predátori len málokedy dramaticky znižujú početnosť svojej koristi a aj to, že počet divo žijúcich zvierat na určitom území môže byť omnoho vyšší ako počet domácich zvierat žijúcich v porovnateľných podmienkach. To znamená, že počet bylinožravcov v Oostvarderplassen nemusí byť až tak vzdialený od toho, ako by to vyzeralo bez zásahov človeka na skutočne veľkých plochách (<http://en.wikipedia.org/wiki/Oostvaardersplassen>).

Európa bola teda domovom mnohých, dnes už vyhynutých veľkých zvierat, ktoré tu žili vo veľkých počtoch a svojou činnosťou významne ovplyvňovali celé ekosystémy. Je to časť európskej prírody, ktorú sme z veľkej časti stratili a spolu s týmito zvieratami sa stratili aj väzby medzi nimi a ďalšími druhmi organizmov.

STARÉ LESY

Stredoeurópska krajina bola neuveriteľne rozmanitá. Staré lesy sa v nej striedali s riekami, jazerami, mokraďami, stepami, slaniskami a dokonca aj s púšťami. Prvé písomné zmienky o stredoeurópskej prírode už zachytávajú len nepatrné zvyšky toho, čím kedysi bola.

Plínius Starší napríklad popisuje Hercýnsky les, ktorý sa nachádzal aj na území dnešného Slovenska, takto: „Na tomto severnom území sa rozprestiera Hercýnsky les, nedotknutá pustina, plná prastarých, takmer nesmrteľných dubov. Jedny padajú spráchnivené na zem, iné sa dvíhajú dovysoka, podpierajúc sa navzájom, alebo vytvárajú prepletajúcimi sa zakrivenými konármi oblúky, akoby otvárajúcu sa bránu, popod ktorú môžu prechádzať jazdecké oddiely. Všetky stromy sú obsypané žaluďmi a Rímania si ich veľmi vážia.“ (PLINIUS in: SCHAMA, 2007).

Ešte sugestívnejšie sa o Hercýnskom lese zmieňuje na inom mieste keď napísal: „Ten les bol starý ako svet sám. Svojím takmer nesmrteľným osudom stál nad všetky zázraky sveta“ (PLINIUS in: SCHAMA 2007).

V tých časoch neznamenal slovo „les“ len územie porastené stromami, tak ako ho vnímame dnes. Les bol chápaný v širšom kontexte, tiež ako pustatina, miesto neobhospodarované človekom, v ktorom sa okrem stromov nachádzali aj lúky, mokrade, jazerá a ďalšie biotopy. Napriek tomu tu museli rásť ohromné stromy. Pohanské národy tých čias uctievali staré stromy a vykonávali pri nich rôzne náboženské rituály. Stretávali sa pri nich celé generácie ľudí, niekedy aj mnoho storočí za sebou pod tými istými stromami. Tieto stromy sa stali prvými obeťami nástupu kresťanstva, ktoré sa snažilo vykoreniť pohanských bohov. Niektorí cirkevní predstavitelia ničili posvätné stromy, či dokonca celé svätoháje a hubili uctievané zvieratá, ako boli medvede. Napríklad Karol Veľký podnikol v rokoch 772—779 niekoľko výprav do Germánie, počas ktorých bolo vyrúbaných tisíce veľkých stromov a usmrtených niekoľko tisíc medvedov (PASTOUREAU, 2011).

Len nepatrnému počtu týchto posvätných stromov sa podarilo prežiť stredovek. O jednom takomto starom dube písal poľský básnik Adam Bernard Mickiewicz (1798—1855):

*„Zdaj žije veliký Baublis, v jehož dutine,
staletí hlodané, kol stolu k hostině,
najednou dvanáct ich usedlo jako v sále?“*

Bol to akýsi dub pamäti národa, v ktorého dutine robili zástupcovia litvianskeho národa dôležité rozhodnutia a v jeho vnútri sa na stenách nachádzali dôležité dokumenty.

Na Slovensku rástol podobný starý dub pri obci Želiezovce ešte v roku 1932, kedy podľahol víchrici. Ten dub bol taký veľký, že sa do jeho kmeňa zместil veľký stôl a okolo neho lavice, neskôr stoličky. Pohodne sa vraj do neho vošlo až 18 ľudí. Na poľovníckych stretnutiach a menších oslavách sa v ňom stretávala aj rodina Eszterházyovcov. (<http://zeliezovcemuzeum.webnode.sk/expozicia/dreveny-kastiel-a-fakastely-/>).

Obr. 42: Starý dub pri obci Želiezovce, rok 1930, Zdroj: archív rodiny Balážovej

Z pohľadu ochrany prírody je podstatné, že takéto ohromné stromy, či dokonca rozsiahle lesy tvorené starými stromami, boli dôležité pre obrovské množstvo organizmov, od medvedov brložiach v dutinách stromov, vtáky hniezdiace v ich dutinách až po dnes vzácne drobné bezstavovce žijúce v dutých či odumretých starých stromoch.

RIEKY PLNÉ RÝB

„V rukopisných záznamech k r. 1432 je zmienka, že se v Hradce Králové náhle objevila tak velká záplava lososů, že se Labe málem vylilo z břehů, jak se zdálo, jedni se nemohli zachránit před druhými a vzájemně si překáželi, jak se děje v tlačenicích. A tak se obyvatelé města a každý, kdo bydlel u řeky, sbíhali o závod k lovu se sekerou a usmrčené ryby vyulékali na břeh“ (výpis z dobovej listiny, In: ANDRESKA, 2010).

Ťah lososov v riekach patriacich k povodiu Baltického mora sa ešte v stredoveku ničím nelíšil od ťahu lososov na Aljaške. Tatranské medvede určite lovili lososy rovnako ako ich americkí príbuzní. Trvalo to dovtedy, kým neboli rieky prehradené alebo otrávené pesticídmi či priemyselným odpadom. Posledné lososy a morské pstruhy tiahli slovenskými riekami v 50-tych rokoch 20. storočia (ZONTÁG a KOT, 2010). Neboli to ale len lososy, ktoré zmizli z našich riek.

Ešte v stredoveku tiahli Dunajom najväčšie sladkovodné ryby na svete — vyzy. Ako uvádza Pavel DVOŘÁK (2007): „Vyzy plávali vo veľkých húfch a ponúkali pritom veľkolepý pohľad, ktorý ľudí na brehu od nepamäti privádzal do vytrženia. V toku Dunaja sa odrazu objavili stovky obrovských rýb, z ktorých niektoré vraj dosahovali dĺžku až 10 metrov.“

Dunaj tých čias bol nielen plný rýb a ďalších živočíchov, ale bol aj poriadne divoký. Keď sa na jar v Alpách topil sneh, Dunaj sa vylieval do šírky 20 — 30 kilometrov na obidve strany. Stredoveký Dunaj pripomínal skôr dnešnú Dunajskú deltu v ústí do Čierneho mora ako riek, ktorá preteká Slovenskom dnes. Opakované vylievanie sa veľkých nížinných riek bolo dôležité pre ryby, ktoré sa počas povodní treli na vegetácii, pre obojživelníky, ktoré využívali malé jazierka po ustupujúcej vode aj pre vtáky, ktoré sa živili rybami, obojživelníkmi a vodným hmyzom. Bolo to územie plné života. Pre ľudí bolo ale takmer nedostupné. Zaplavované územia okolo veľkých riek patrili medzi najmenej osídlené územia až do obdobia prvých veľkých regulácií v 18. a 19. storočí.

Prehradenie a zregulovanie veľkých riek znamenalo ohromnú deštrukciu vodných ekosystémov, ktorá sa neprejavila len na miestach regulácií, ale niekedy aj tisíce kilometrov ďaleko. Ak je rieka prehradená priehradou, obmedzí sa nevyhnutné migrovanie rýb. Ak sa rieka nemôže vylievať do svojej nivy, bráni sa tak aj treniu rýb či rozmnožovaniu hmyzu, ovplyvňuje sa vodný režim lužných lesov a spôsobí tak reťaz ďalších zmien. Pre zlepšenie stavu riečnych a riekami ovplyvňovaných ekosystémov je teda nevyhnutné vrátiť riekam ich slobodu, možnosť meniť svoje korytá a vytvárať rozmanité prostredia dôležité pre mnohé druhy organizmov. Dnes je komplexná náprava rozsiahlych riečnych a riekami ovplyvňovaných ekosystémov ťažko predstaviteľná. Je ale dosiahnuteľné dobre ochrániť aspoň menšie podhorské rieky, snažiť sa o zachovanie možností migrácie rýb na väčších vodných tokoch alebo ochrániť časti záplavových území, akými sú napríklad nivy riek Morava a Latorica.

PROCESY, PROCESY, PROCESY...

Kľúčové druhy

Kľúčové druhy sú druhy s mimoriadne silným vplyvom na celý ekosystém, ovplyvňujúce množstvo ekologických procesov, štruktúru, funkcie aj biologickú rozmanitosť ekosystémov. Ich prítomnosť alebo neprítomnosť môže spôsobiť reťaz zmien v celých ekosystémoch. Ich vplyv je preto dôležitý pre ochranu biologickej rozmanitosti. V nasledujúcej časti si ukážeme niekoľko príkladov takýchto druhov.

BOBOR

Bobor je príkladom kľúčového druhu s významným vplyvom na ekosystémy vodných tokov, mokradné a svetlomilné druhy organizmov. Bobry sú schopné usmrcovať dospelé stromy a svojou „stavebnou“ činnosťou významne pretvárať vodné toky. Ich vplyv sa prejavuje najmä na menších vodných tokoch, kde spôsobujú naozaj dramatické zmeny.

Aby bobry dokázali prežiť aj v menších tokoch s nižšou hladinou vody, budujú hrádze. To im umožňuje ukrývať sa pod vodnou hladinou pred predátormi. Vznikajú tak väčšinou menšie jazierka či zdrče, ktoré môžu za vhodných podmienok dosiahnuť plochu až niekoľko desiatok hektárov.

Takáto vodná plocha dokáže prilákať veľké množstvo vodných organizmov: od bezstavovcov až po rôzne druhy rýb a vodných vtákov, ktoré by tu bez bobrov nenašli vhodné podmienky pre život. Hlboká a takmer stojatá voda s množstvom úkrytov vo forme potopených stromov a konárov priláka také druhy rýb a ďalších organizmov, ktoré by inak v malom vodnom toku nenašli podmienky pre život, prípadne by tam žili v omnoho menšom počte.

Z lokalít predtým porastených stromami, a teda zatienenými, sa postupne stávajú otvorené plochy. Časť stromov zahynie vplyvom zvýšenia vodnej hladiny, ďalšie stromy usmrtili bobry priamo, pretože sa živili ich kôrou. Oslnené plochy následne osídľujú svetlomilné druhy rastlín a hmyzu, ktoré tu za iných okolností nenachádzajú vhodné podmienky pre život. Okolie samotnej vodnej plochy býva tiež zamokrené, čo vytvára podmienky pre vlhkomilné druhy.

Keď sa bobrom vyčerpá dostupná potrava vo forme stromov, lokalitu opustia. Biotop sa však vyvíja aj naďalej. Vodná plocha sa postupne zanáša a vznikajú menšie, navzájom oddelené plochy, ktoré sú mimoriadne vhodné pre obojživelníky. Tie sú potravou pre veľké množstvo druhov, vrátane bocianov, vydier, či dnes už na Slovensku vyhynutých norkov európskych. Ďalší vývoj jazierka smeruje k zamokrenej lúke, na ktorej postupne vyrastú stromy. Tie opäť prilákajú bobry a cyklus sa zopakuje.

Výsledkom pôsobenia bobrov je tak pestrá mozaika rôznych, prevažne otvorených biotopov, ktoré sa v čase dynamicky menia, a na ktorú sú viazané rôzne spoločenstvá organizmov. Potok bez bobrov býva omnoho monotónnejší a nevytvára toľko rozmanitých biotopov ako potok s bobrami. Bobrie hrádze dokážu navyše zadržiavať veľké množstvo vody, ktoré môže v niektorých povodiach dosiahnuť až 30 % z celkového množstva vody v povodí (VALACHOVIČ a GÍMEŠ, 2003).

Obr. 43: Opustené bobrie jazierko. Na mieste, kde sa pôvodne vyskytoval les, je dnes mokraď (zdroj: K. Kaliský)

Vodné toky a mokrade dnes patria k najohrozenejším ekosystémom. Staré mokrade postupne zarastajú prirodzeným vývojom alebo sú priamo ničené ľuďmi. Ochránárske skupiny sa snažia spomalit ich zánik, napríklad tak, že bránia vývoju stromovej vegetácie výrubom stromov. Príkladom môže byť unikátna rezervácia Belianske lúky, ktorá je najväčšou mokradou slatinného typu na území Slovenska. Narušenie vodného režimu tejto mokrade počas kolektívizácie poľnohospodárstva tu vedie k postupným zmenám vo vývoji unikátnych rastlinných spoločenstiev. Návrat prirodzenej dynamiky vzniku a zániku mokradí (nielen vplyvom bobrov), je ale omnoho komplexnejším a trvalejším riešením.

VEĽKÉ BYLINOŽRAVCE

Veľká časť našej biologickej rozmanitosti je viazaná na otvorené, nezalesnené plochy alebo na svetlé lesy. Otvorené zmiešané listnaté lesy s dubom boli dlho dominantným biotopom v strednej a južnej Európe. Svetlé dubové lesy vznikajú len za určitých špecifických podmienok, keď duby nie sú vytlačené konkurenčne silnejšími, tieň znášajúcimi druhmi. To znamená, že duby môžu rásť len na extrémnych stanovištiach, kde im iné druhy nedokážu konkurovať, alebo za podmienok, kedy je kompaktný lesný porast dlhodobo narúšaný rôznymi faktormi.

V dnešnej dobe sa hromadí stále viac dôkazov o tom, že týmto faktorom boli najmä veľké bylinožravce. Veľké počty bylinožravcov, ako sú divé kone, pratury, zubry, jelene a podobne, sú schopné intenzívnou pastvou udržiavať trávnaté porasty a brániť tak vývoju zapojeného lesa. Trnité kry ako sú trnky, šípky a hlohy, vznikli ako adaptácia na tento tlak bylinožravcov. Kry dokázali osídliť trávnaté plochy a pod ich ochranou mohli následne prežiť aj jednotlivé stromy. Medzi stepou a súvislým lesom tak existovala pestrá mozaika polootevorených biotopov, kde raz víťazili kry a stromy, inokedy veľké bylinožravce a trávy. S podrobným popisom týchto vzťahov a množstvom dôkazov prišiel v európskych podmienkach ako prvý Frans Vera vo svojej publikácii *Grazing Ecology and Forest History* (VERA, 2000).

„Boj“ medzi lesom a stepou ovplyvňovalo okrem klímy množstvo faktorov. Počty bylinožravcov sa prirodzene vyvíjali v určitých cykloch, čo znamenalo raz väčší, inokedy menší tlak na vegetáciu. Bylinožravce tiež využívali určité migračné trasy, kde pôsobili intenzívnejšie. Počas tvrdých zím sa mohli migrujúce zvieratá dočasne zastaviť a spôsobiť tak väčší tlak na stromy (ohryzom kôry) ako počas miernych zím, keď mali prístup k bylinám. Takáto lesostep s krovinami, starými stromami, stepnými aj zamokrenými otvorenými plochami musela byť mimoriadne rozmanitá a plná života.

Po neolitickej revolúcii nasledovalo pravdepodobne dramatické zníženie počtu voľne žijúcich veľkých zvierat. Napriek tomu sa tento typ polootevorenej krajiny zachoval takmer do súčasnosti. Nasledujúce tisícročia sa totiž v európskych lesoch bežne pásol domáci dobytok, ktorý čiastočne napodobňoval vplyv veľkých bylinožravcov. V stredoeurópskych lesoch bola pastva zakázaná najskôr v okolí banským miest (cisár Ferdinand v roku 1558). Aj keď sa tento zákaz rozšíril na všetky lesy lesným poriadkom (Mária Terézia, 1769), v praxi sa celkom nedodržiaval a v niektorých lesoch sa páslo ešte aj začiatkom 20. storočia.

Dôvodom pre obmedzenie pastvy boli škody spôsobené domácimi zvieratami na lesných porastoch určených stále viac na produkciu dreva kvalitných stavebných sortimentov (ich pestovanie nebolo zlučiteľné s tradičným využívaním vo forme nízkych a stredných lesov). Štruktúra aj druhové zloženie lesov sa odvtedy dramaticky zmenili, čo spôsobilo aj pokles biodiverzity. Ohrozeným druhom viazaným na riedke nížinné lesy je na Slovensku napríklad krakľa belasá — nádherne vták hniezdiaci v dutinách stromov a živiaci sa hmyzom. Podobne je na tom vzácna sova výrik lesný, ktorá hniezdi v dutinách starých stromov nachádzajúcich sa v otvorenej krajine so starými stromami či plch záhradný a mnohé ďalšie druhy.

Obr. 44: Takéto staré duby so širokými korunami a s podrastom krov môžu vznikáť len v podmienkach bez konkurencie iných, tieň znášajúcich druhov stromov. Lokalita Gavúrky (zdroj: K. Kaliský)

Prirodzené stepi a lesostepi boli takmer v celej Európe rozorané či zastavané. Riedke lesy, v ktorých sa v minulosti páslo a slúžili ako refúgiá mnohých druhov, pomaly zanikajú. Intenzívne plánované hospodárstvo, ktorého začiatky sa u nás spájajú so spomínaným lesným poriadkom, a je zamerané na optimalizáciu produkcie dreva, nepodporuje vznik riedkych, málo produktívnych lesov. Práve naopak, pestovanie lesa smeruje k vytvoreniu takmer kompaktného zápoja korún stromov, cez ktorý preniká do podrastu len málo svetla. Znamenalo to dramatickú zmenu biologických spoločenských vzťahov viazaných na svetlé lesy. Počas celého holocénu (obdobie po poslednej dobe ľadovej) sa vo väčšine lesov nachádzal dostatok otvorených biotopov a svetlých porastov, ktoré dokázali zabezpečiť prežitie svetlomilných druhov. Svedčia o tom napríklad údaje z rašelinísk, z ktorých vyplýva, že svetlomilné druhy ako sú trávy, kry, či duby tu v minulosti nachádzali dostatok životného priestoru (POKORNÝ, 2011). Hustý zatienený les nie je v našich podmienkach zďaleka taký prirodzený ako sa kedysi predpokladalo. Premenou týchto polootvorených biotopov na kultúrnu poľnohospodársku step či intenzívne obhospodarované lesy sa stráca obrovská biologická rozmanitosť.

Ochrana prírody v Európe si stále viac uvedomuje význam veľkých byľinožravcov pre biologickú rozmanitosť. V mnohých chránených územiach sa preto opäť pasie dobytok, ktorý je niektorými ochranármi vnímaný kontroverzne.

Kontroverzné vnímanie dobytky v „divokej prírode“ má niekoľko príčin. Jednou z nich je predstava, že domáci dobytok jednoducho nie je súčasťou prirodzených procesov. Tento argument je do určitej miery oprávnený, pretože domáce zvieratá sa naozaj správajú čiastočne inak ako ich vyhynutí divokí príbuzní. Navyše je ich voľný chov ťažko realizovateľný. Vo väčšine lokalít sú tieto zvieratá stále oplotené, čo bráni ich migrácii, prípadne sú prikrmované v zimných podmienkach, čo zase narušuje prirodzený vzťah medzi byľinožravcami a vegetáciou. Problematické je tiež dosiahnutie prirodzených vzťahov medzi predátormi a byľinožravcami, pretože v mnohých lokalitách veľké predátory buď nežijú vôbec, alebo v omnoho menších množstvách ako by zodpovedalo prirodzenej úživnosti prostredia. Kontroverzne je tiež vnímaná predstava, že voľne chované domáce zvieratá zomierajú bez pomoci človeka na choroby, prípadne od hladu.

V Európe nemáme žiadne miesto, kde by sa vzťah medzi vegetáciou a veľkými bylinožravcami vyvíjal úplne prirodzene. Žiadne prísne chránené územie nie je dost veľké na to, aby v ňom mohli populácie divo žijúcich zvierat dosiahnuť prirodzené počty. Keď zvieratá vychádzajú za hranice chránených území, sú tu lovené. Veľkou výzvou ochrany prírody je preto vytvoriť také územia, v ktorých budú zabezpečené podmienky prirodzeného vývoja vzťahov predátormi, veľkými bylinožravcami a vegetáciou.

VLK

Veľké mäsožravce majú v prírode často omnoho väčšiu úlohu, ako by vyplývalo z ich relatívne nízkej početnosti. Tým, že sa títo predátori nachádzajú na vrchole potravného reťazca, je ich zákonite omnoho menej ako potravu, ktorou sa živia. V prípade vlkov sa napríklad jedna svorka žijúca na Slovensku obyčajne pohybuje na ploche najmenej 10 000 hektárov. Vďaka ich nízkemu počtu a plachosti, je takmer nemožné ich vidieť. Vplyv vlkov na celý ekosystém však môže byť dramatický.

V slovenských podmienkach sa skúmal vplyv vlkov na výskyt závažného ochorenia klasického moru ošípaných (STRNADOVÁ, 2000). Táto choroba sa prenáša z divých sviň na ich domáce príbuzné. V prípade epidémie domácich ošípaných sa pritom musia zlikvidovať celé chovy a vznikajú tak závažné škody.

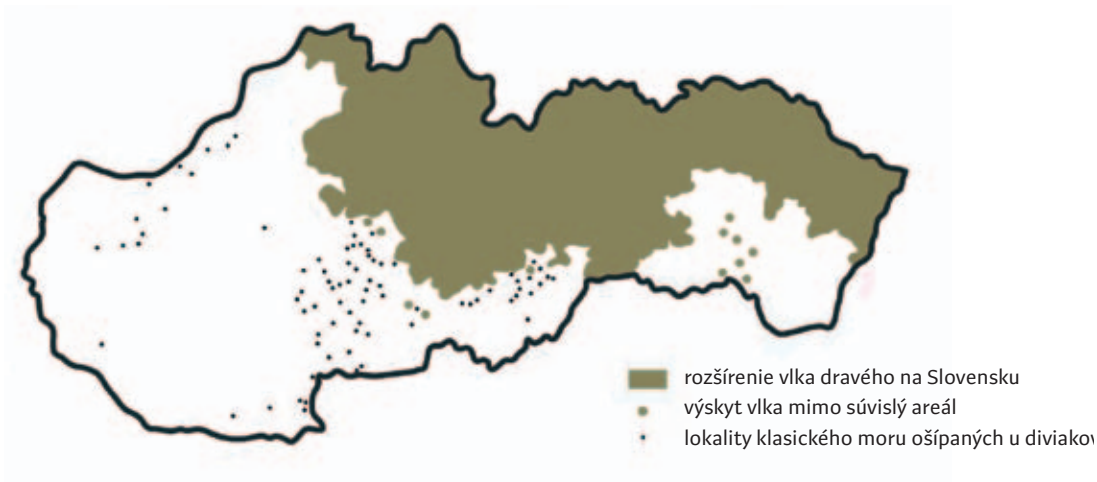
Výskum preukázal, že klasický mor ošípaných sa medzi diviakmi vyskytuje omnoho častejšie na území mimo areálu výskytu vlkov ako tam, kde sa vlky pravidelne vyskytujú. V prípade, že sa v území s výskytom vlkov takáto choroba objaví, v ďalšom roku sa tu už nevyskytuje. Mimo areálu výskytu vlka sú naopak bežné lokálne epidémie, pri ktorých sa choroba značne rozšíri. Tento pozitívny vplyv vlkov sa vysvetľuje ich selektívnym lovom koristi.

Vlky dokážu omnoho jednoduchšie uloviť choré zviera ako zdravé, čím môžu zastaviť šírenie choroby. Vlky tiež častejšie lovia mladé diviaky, ktoré podliehajú tejto nákaze najčastejšie. Zmeny v sociálnej štruktúre populácie v prospech zastúpenia starších jedincov môžu teda tiež prispieť k zníženiu rizika vypuknutia epidémie.

Obr. 45: Vo východných Karpatoch, v okolí Poľsko-slovensko-ukrajinskej hranice, dnes žije voľne spolu asi 300 zubrov (zdroj: K. Kaliský)

Obr. 46: Rozšírenie vlka dravého (*Canis lupus*) na Slovensku a lokality výskytu klasického moru ošípaných u diviakov v roku 1997. (Zdroj: STRNADOVÁ 2000)

Selektívny lov vlkov tiež poukazuje na zložité nelineárne vzťahy v prírode. Vlčia svorka uloví každoročne niekoľko desiatok diviakov či jeleňov. Neznamená to však, že sa tým zníži ich počet presne o toľko, koľko jedincov ulovili vlky. Tým, že vlky zastavia šírenie choroby, môžu naopak prispieť k zvýšeniu počtu svojej koristi. Do hry vstupuje mnoho faktorov a tak nie je jednoduché vytvárať modely vzťahu medzi predátorom a jeho korisťou.

Výstižný príklad vplyvu vlkov na celý ekosystém pochádza z Yellowstoneho národného parku (WILLIAM et al., 2004), kde boli v roku 1995 do prírody navrátené vlky. Tie dokázali v krátkom čase znížiť počet niektorých druhov zvierat (napríklad jeleňov a kojotov). Početnosť ďalších druhov naopak rástla (napríklad bizóny). Vlky tiež zapríčinili zmeny v správaní niektorých druhov. Preháňaním bylinožravcov spôsobili, že nemohli tráviť veľa času na tom istom mieste. Tým sa rozptýlil aj ich vplyv na vegetáciu. Prejavilo sa to najmä pri vodných tokoch, kde sa vďaka nižšiemu tlaku bylinožravcov začala vyvíjať stromová vegetácia. Vďaka stromom tu začali hniezdiť druhy vtákov viazané na brehovú vegetáciu a predpokladá sa, že sa do Yellowstone čoskoro nasťahujú aj bobry živiace sa pobrežnou vegetáciou.

Pozorovať prirodzené vzťahy medzi veľkými predátormi a bylinožravcami v európskych podmienkach naráža na rovnaký problém ako pozorovanie vzťahov medzi bylinožravcami a vegetáciou. Žiadne chránené územie jednoducho nie je dostatočne veľké a adekvátne chránené na to, aby sa mohli migrujúce zvieratá pohybovať na rozsiahlom priestore bez toho, aby tu boli lovené.

PRÍRODNÉ NARUŠENIA

Prírodné disturbancie (narušenia) ako sú záplavy, požiare či vetrové polomy, sú neoddeliteľnou súčasťou prírodného prostredia. Za ten čas sa na ne organizmy dokázali adaptovať. Disturbancie navyše pôsobia podobne ako kľúčové druhy. Svojou činnosťou rozrôzňujú prostredie a umožňujú vznik špecifickým biotopom, ktoré bez narušenia prakticky nevznikajú. Zohrávajú preto dôležitú úlohu pri ochrane biologickej rozmanitosti, zadržiavaní vody v krajine či uchovávaní zásob uhlíka v ekosystémoch. Vplyv narušení na ekosystémy si ukážeme na príklade dynamiky vývoja nížinných riek a vetrových a podkôrníkových kalamít v lesoch.

DYNAMIKA NÍŽINNÝCH RIEK

Ako sa v nížinách postupne spomaľuje rýchlosť prúdenia vody, materiál unášaný riekami sa postupne usadzuje. Rieky akoby si pod seba ukladali plavený materiál a postupne sa dvíhajú nad úroveň okolitého terénu. Keďže sa väčšia časť transportovaného materiálu ukladá na brehoch vodných tokov, rieky si súčasne vytvárajú vyzdvihnutý breh — ochranu proti pretečeniu vody. Týmto procesom vzniká takzvaný agradačný val. Rieka tak môže tiecť až niekoľko metrov nad úrovňou okolitého terénu.

Keď hladina vody stúpne, rieka sa vyleje a nížina sa ocitne pod vodou. V suchých obdobiach sa časť vody vyparí. Časť vody zostáva v podobe jazierok, mŕtvych ramien či mokradí.

Drobné potoky tečúce do údolí, ktoré by sa mali vlievať do nížinných riek, sa do nich niekedy nemôžu dostať, pretože veľké toky tečú vďaka agradačnému valu nad nimi. Vznikajú tak rôzne veľké jazerá a mokrade s pohyblivou hladinou vody závislou od množstva zrážok a výparu vody.

Takto boli v minulosti zaplavované veľké časti Západoslovenskej aj Východoslovenskej nížiny, až dovtedy, kým neboli vodné toky takmer úplne zregulované. Z týchto ekosystémov ovplyvňovaných dynamikou nížinných riek zostali len nepatrné zvyšky ako je rezervácia Jurský Šúr pri Bratislave alebo rezervácia Senné — Iňačovce pri Michalovciach (dnes chránené aj v rámci Ramsarského dohovoru, <http://www.minzp.sk/postupy-ziadosti/ochrana-prirody-krajiny/medzinarodne-dohovory/ramsarsky-dohovor>)

Z času na čas, keď došlo k väčším povodniam, nížinné rieky jednoducho zmenili svoje koryto a posunuli sa niekedy až desiatky kilometrov ďaleko od svojho pôvodného toku. Zostal po nich systém vodných ramien, aký môžeme dnes vidieť napríklad pri rieke Latorica.

Veľké záplavy riek, o ktorých máme záznamy už od ranného stredoveku, mali pravdepodobne v dávnejšej minulosti iný priebeh. Rieky sa síce pravidelne vylievali a menili korytá, povodne však bývali menšie a rozliata voda so sebou niesla omnoho menej splaveného erodovaného materiálu. Nasvedčuje tomu skutočnosť, že väčšina súčasných nívnych pôd, ktoré sú charakteristické nánosom erodovaných pôd z vyšších častí povodí, vznikla len za posledných tisíc rokov a prakticky žiadne nívne pôdy takéhoto typu nepochádzajú z obdobia pred príchodom poľnohospodárstva na naše územie. Odlesňovanie povodí a rozorávanie pôd zvýšilo povrchový odtok vody pri zrážkach a následnú eróziu pôdy. Nálezy starovekých osád na územiach, ktoré bývajú dnes pravidelne zaplavované tiež naznačujú, že výška povodňových vln bola v minulosti podstatne nižšia ako je to v súčasnosti a ako to bolo v stredoveku (POKORNÝ, 2011).

Veľkú časť nížin predstavovali v minulosti ťažko priechodné územia plné žiab, rýb, vodných aj lesných vtákov, hadov, korytnáčiek a komárov. Miliardy organizmov závislých od dynamiky riek stratili vďaka reguláciám vodných tokov svoj prirodzený biotop.

VETROVÉ POLOMY A PODKÔRNY HMYZ

Tak ako všetky živé organizmy, aj stromy podliehajú prirodzenému životnému cyklu, ktorý sa končí smrťou. Náhle odumretie veľkého počtu stromov, ktoré sa u nás týka najmä smrekov, vyvoláva v ľuďoch silné emócie. V prípade dospelých smrekov je pri ich smrti takmer vždy prítomný podkôrny hmyz, a to aj v prípade, keď stromy najskôr vyvráti vietor a podkôrny hmyz napadne stromy až následne. Spoločenstvá stromov a podkôrneho hmyzu sa spoločne vyvíjajú už od druhohôr (HULCR, 2003).

V prípade smrekov stromy neodumierajú rovnomerne, ale striedajú sa obdobia s rýchlejšim a pomalším odumieraním a tieto obdobia sa cyklicky opakujú obyčajne niekoľkokrát za 100 rokov.

V časoch rýchlejšieho odumierania smrekov vyvolávajú tzv. podkôrníkové kalamity medzi ľuďmi silné vášne. Odumreté stromy majú ale nenahraditeľný význam v mnohých procesoch odohrávajúcich sa v lesnom ekosystéme.

Spustenie gradácie populácie podkôrneho hmyzu je obyčajne spôsobené vetrovou kalamitou alebo extrémne suchým a teplým počasím. Je k tomu nevyhnutný aj dostatok vhodnej potravy pre podkôrny hmyz. Tú predstavujú oslabené stromy vyššieho veku. Čím väčšiu plochu zaberajú takéto porasty, tým je riziko vzniku veľkého narušenia väčšie. Najnáchylnejšie sú pritom umelo vysadené a prehustené lesné porasty, ktoré majú vďaka zlej štruktúre a narušenému cyklu živín zníženú schopnosť brániť sa podkôrnemu hmyzu (GRODZKI, et al. 2006).

Po napadnutí podkôrnym hmyzom dochádza v lese k dramatickým zmenám. Vyčerpaná pôda so zníženým pH a narušeným cyklom živín regeneruje. Do pôdy sa uvoľňujú živiny, ktoré boli dovtedy viazané v dreve. Vo forme trusu bezstavovcov žijúcich v mŕtvom dreve a produktov metabolizmu drevokazných húb predstavujú uvoľnené živiny významný zdroj živín pre novú generáciu stromov. Zvýšená teplota pôdy spôsobuje zrýchlený rozklad surového humusu, čo tiež zlepšuje jej vlastnosti. Pôdu osídľujú tzv. pionierske druhy drevín ako je jarabina, breza, jelša či vŕba. Tieto stromy chránia pôdu pred eróziou a stratou živín. Dokážu tiež zvyšovať pH pôdy a tým znížiť koncentrácie ťažkých kovov v pôde (HRUŠKA a CIENCHALA, 2001). Pôda sa tak stane vhodnejšou pre rast novej generácie stromov.

Na kalamitných plochách vzniká rýchlo nový les. Niektoré staršie stromy kalamitu prežijú. Najviac stromov ale pochádza z prirodzeného zmladenia vzniknutého v roku, keď odumrela horná generácia stromov. Tieto mladé stromy by bez odumretia hornej generácie čakala kvôli nedostatku svetla smrť. Po kalamite však dostávajú šancu na život. Už pár rokov po odumretí stromov sa v lese nachádzajú na každom hektári desaťtisíce mladých stromov. Pionierske druhy drevín rýchlo rastú a zatienia kmene stromov ležiace na zemi. Tie vďaka tieňu a zvýšenej vlhkosti postupne zarastajú machom a na machu začína rásť ďalšia generácia stromov. V horských podmienkach predstavujú mŕtve stromy porastené machom ideálne miesto pre rast mladých smrekov. Nový les bude preto druhovo aj vekovo rozmanitejší ako bol jeho, často umelo vytvorený, predchodca a bude aj biologicky rozmanitejší.

Odumreté stromy sú v súčasných európskych lesoch vďaka vplyvu človeka najviac chýbajúcim prvkom. Na odumreté drevo je viazaná minimálne $\frac{1}{4}$ biologickej rozmanitosti lesa, od mikroorganizmov a húb rozkladajúcich odumreté drevo až po vtáky a cicavce (GUTOWSKI et al., 2004). Vtáky sú ideálnou skupinou, na ktorej sa dá demonštrovať význam odumretých stromov a starých stromov s dutinami. Viaceré druhy sú potravne alebo hniezdne viazané práve na staré a odumreté stromy, ktoré v hospodárskych lesoch prakticky chýbajú.

Napríklad ďatle si často budujú hniezda práve v odumretých stromoch, kde aj zbierajú potravu. V ich dutinách následne hniezdia sovy ako je kuvičok vrabčí alebo pôtik kapcavý, holuby plúžiky, sýkorky, brhlíky, mucháriky a ďalšie druhy. Pod odlupujúcou sa kôrou si budujú hniezda kôrovníky, veľké dutiny zase využívajú väčšie sovy ako je napríklad sova dlhochvostá. V koreňových koláčoch vetrom vyvrátených stromov hniezdia drobné oriešky.

Veľmi podobne by sa dala popísať väzba húb či bezstavovcov na odumreté drevo. V stredoeurópskych podmienkach sa pritom jedná o tisíce druhov. Dôležité je, že tieto druhy potrebujú špecifické vlastnosti odumretých stromov. Rôzne druhy organizmov sú obyčajne viazané na rôzne druhy odumretých stromov. Rozdielne podmienky tiež ponúkajú vyschnuté stojace stromy a vlhké kmene ležiace na pôde. Navyše, na odumretých kmeňoch prebieha špecifická sukcesia (vývoj) spoločenstiev žijúcich na odumretých stromoch.

Obr. 47: Vetrový polom v Tichej doline z roku 2004 (zdroj: K. Kaliský)

Vývoj sa začína prvými organizmami, ktoré narušia predtým kompaktné drevo. Niektoré druhy hmyzu, ako napríklad drevokaz čiarkovaný, žijú často v symbióze s hubami. Chrobáky na svojich telách prenášajú spóry húb, ktoré sa uchytávajú na chodbičkách vybudovanými chrobákmi. V týchto priestoroch sa nachádzajú optimálne podmienky pre rast húb, ktoré súčasne slúžia ako potrava pre drevokazy. Začína sa tak postupný rozklad dreva. Po niekoľkých rokoch sa drevo dostane do stupňa rozkladu, ktorý prestáva vyhovovať pôvodným druhom, ktoré ako prvé osídlili odumreté stromy, no začína byť vhodné pre ďalšie druhy organizmov. Hrubšie odumreté drevo sa v našich podmienkach rozkladá v závislosti od druhu stromu, z ktorého pochádza, a klimatických podmienok rádovo niekoľko desaťročí, niekedy aj viac ako 100 rokov. Za ten čas slúži ako biotop rôznym spoločenstvám organizmov od podkôrneho hmyzu až po salamandry, ktoré sa ukrývajú vo vlhkých kmeňoch vo vyššom štádiu rozkladu.

Zaujímavé je, že proces rozkladu odumretého stromu sprevádza jeho postupné obohacovanie sa o dôležité živiny. Baktérie a lišajníky žijúce v odumretom strome dokážu viazať vzdušný dusík a tak obohacujú predtým na tieto živiny chudobné drevo. Huby sú zase schopné z pôdy získať ťažko dostupný fosfor, ktorý sa dostáva aj do odumretých kmeňov. Odumreté drevo sa tak nakoniec premieňa na humus (MASSER, 2000). Odumreté stromy a pôdny humus pritom slúži aj ako dôležitý zásobník uhlíka v ekosystéme lesa. V prirodzených lesoch s množstvom rozkladajúcich sa stromov a veľkou zásobou pôdneho humusu sa preto uchováva podstatne viac uhlíka ako v hospodárskych lesoch (SCHULZE et al., 2000).

Na príklade prirodzeného procesu ako je gradácia populácie podkôrneho hmyzu je vidieť, že prirodzené procesy vedú k zmenám v štruktúre ekosystémov a k vytváraniu jedinečných prvkov ako je odumreté drevo. Prirodzené procesy teda významne ovplyvňujú aj biologickú rozmanitosť lesov. Rozkladajúce sa odumreté stromy spolu s pionierskymi druhmi drevín tiež prispievajú k zlepšeniu fyzikálnych a chemických vlastností pôd, viažu uhlík a zlepšujú aj vododržnú schopnosť pôd.

Informácie o pozitívnych vplyvoch disturbancií na mnohé ekologické procesy a biologickú rozmanitosť by mali viesť k akceptácii prirodzeného vývoja lesov v chránených územiach, ktoré sú určené práve na ochranu biologickej rozmanitosti či prirodzených procesov. Naopak, v hospodárskych lesoch, ktorých poslaním je produkcia dreva, je spracovanie odumretých stromov súčasťou bežného hospodárenia.

Veľké vetrové a podkôrníkové kalamity nás tiež poučujú o vývoji lesa na veľkých plochách. Vetrový polom v Tatrách v roku 2004 vyvrátil stromy na ploche viac ako 12 000 hektárov. V niektorých menších rezerváciách boli vyvrátené, prípadne vplyvom následnej podkôrníkovkej kalamity vyschnuté, takmer všetky dospelé stromy. Vývoj lesa sa tak na veľkej ploche dostal do jedného vývojového štádia. Po kalamite sa tam nachádzalo veľa čerstvo odumretých stromov. Bol to teda ideálny biotop pre niektoré druhy viazané na takéto drevo. O tridsať rokov tu bude mladý les, v ktorom bude úplne chýbať čerstvo odumreté hrubé drevo a druhy, ktoré sú viazané na takýto druh prostredia stratia svoj biotop. O šesťdesiat rokov bude na tej istej ploche chýbať hrubé mŕtve drevo vo vyššom štádiu rozkladu.

Malé rezervácie nedokážu zabezpečiť rovnomerné zastúpenie všetkých vývojových štádií lesa. Preto ani nedokážu účinne chrániť celú biologickú rozmanitosť. Podľa **teórie „minimálnej dynamickkej plochy“** (PICKETT a THOMPSON, 1978) by mali chránené územia dosahovať rozlohu, ktorá je mnohonásobne väčšia ako maximálna predvídateľná disturbančná plocha (napríklad plocha narušená kalamitou). Znamená to, že väčšina našich rezervácií nie je dost veľká na to, aby dlhodobo ochránila celú biologickú rozmanitosť aj v prípade veľkých narušení.

Z celkovej plochy vetrovej kalamity z roku 2004 bolo na území Tatranského národného parku vyťažené drevo až na 93 % zasiahnutého územia. Zvyšných 7 % bolo ponechaných na prirodzený vývoj. Našťastie sú niektoré bezzásahové územia dost veľké na to, aby bola ochránená celá dynamika vývoja lesa. V Tichej a Kôprovej doline, ktoré predstavujú najrozsiahlejšie prísne chránené územie na Slovensku, je dnes možné nájsť nespracované vetrové polomy, časti lesa po gradácii podkôrneho hmyzu, ako aj rôzne vývojové štádiá „zelených“ lesov. Dá sa teda predpokladať, že v týchto dolinách nájdú vhodné životné podmienky najrozmanitejšie spoločenstvá organizmov.

V krátkej exkurzii do histórie európskej divokej prírody sme si na príklade veľkých zvierat, starých lesov a divokých riek ukázali, že Európa minulosti vyzerala úplne inak ako Európa súčasnosti. Tieto zmeny sú natoľko dramatické, že sa im veľká časť druhov nedokázala prispôsobiť a z väčšiny svojich pôvodných území jednoducho vymizli. Dnes prežívajú len v malých refúgiách, ktoré predstavujú prevažne chránené územia. Ich budúcnosť bude závisieť od ochrany ekologických procesov schopných vytvárať a udržiavať vhodné biotopy. Súčasťou týchto procesov sú aj tzv. kľúčové druhy a prirodzené narušenia, ktorých ochrana je zásadná pre lepšiu ochranu biologickej rozmanitosti a ekosystémových služieb ako je zadržiavanie vody a viazanie uhlíka. Mnohé z týchto procesov sú závislé od veľkosti chránených území a kvality ich ochrany. Malé chránené územia, ktoré dnes v Európe prevládajú, plnia túto úlohu len čiastočne.

V Európe dnes existuje množstvo iniciatív, ktoré si uvedomujú dôležitosť veľkých chránených území. Medzi prvé územia, v ktorých boli rozsiahle plochy lesov po disturbanciách ponechané na prirodzený vývoj patrí Národný park Bavorský les. Tento príklad inšpiroval ďalšie národné parky a tak je dnes ponechanie „kalamít“ na prirodzený vývoj už bežnou praxou vo väčšine národných parkoch v Európe. Len málo z nich ale chráni prirodzené procesy na súvislých plochách presahujúcich 10 000 hektárov. Organizácia PAN PARKS (www.panparks.org) sa preto rozhodla zmapovať najlepšie chránené národné parky v Európe, pričom rozloha jadrovej zóny je jedným z ich hlavných kritérií. Tým najlepšie chráneným územiam vydáva certifikát kvality, ktorý by mal prilákať turistov túžiacich po zážitkoch v divokej prírode. Ďalšou ambicióznou iniciatívou je Rewilding Europe (www.rewildingeurope.com), ktorá si dala za cieľ vytvoriť najmenej milión hektárov divokých území, pričom každé z nich by malo mať rozlohu najmenej 100 000 hektárov. Ak by sa to podarilo, mali by sme možnosť znova sledovať ekologické procesy, ktoré z európskej krajiny vymizli už pred stáročiami.

Obr. 48: Prírodné zmladenie na odumretom kmeni stromu (zdroj: K. Kaliský)

Spoločnou črtou týchto iniciatív je, že nepresadzujú divokú prírodu „proti ľuďom“ ale snažia sa o zmenu smerovania ekonomického vývoja. Lesníctvo, poľnohospodárstvo či priemysel sú v týchto vybraných územiach nahradené prírodným turizmom, ktorého výnosy často prevyšujú príjmy z predchádzajúcich činností. Takto orientovaná ochrana prírody je schopná získať si podporu verejnosti a vlastníkov pozemkov a v konečnom dôsledku lepšie ochrániť biologickú rozmanitosť aj ekologické procesy.

História vyhlasovania chránených území na Slovensku bola sprevádzaná nedostatkom diskusie s miestnymi obyvateľmi a bez komplexných plánov rozvoja týchto regiónov. Výsledkom je nesúhlas obyvateľov s veľkým množstvom chránených území a často zbytočnými obmedzeniami činností v nich. Reálna ochrana ekosystémov v týchto územiach je často úplne nedostatočná a nijako sa nelíši od okolitých nechránených území. Východiskom z tejto komplikovanej situácie bude zrejme určité prehodnotenie sústavy chránených území, ktorého výsledkom by mala byť menšia výmera chránených území, lepšia ochrana tých zostávajúcich a ich akceptácia miestnymi obyvateľmi.

Zadanie pre študentov:

Zistite podrobnejšie, aké aktivity realizuje Organizácia PAN PARKS a iniciatíva Rewilding Europe.

Bibliografia:

- ANDRESKA, J., 2010: Losos labský v historických záznamech a v súčasnosti, In: Živa 4/2010, p. 178 — 182.
- BEISSINGER S. R. A MCCULLOUGH D. R. 2002: Population Viability Analysis. University of Chicago Press, Chicago, 577 pp.
- DVOŘÁK, P., 2007: Druhá kniha o Bratislave. Vydavateľstvo RAK, Bratislava. 232 pp.
- DVOŘÁKOVÁ, D. 2007: Kôň a človek v stredoveku. Vydavateľstvo RAK, Bratislava. 293 pp.
- GUTOWSKI, J. M., 2001. Ocena przyrodniczych skutkow gradacji kornika drukaza w puszczy Bialowieskiej, Ministerstwo Środowiska PL. 9 pp.
- GUTOWSKI J. M., et al., 2004: Drugie zycie drzewa, WWF Polska, Warszawa. 245 pp.
- GRODZKI, W., JAKUS, R., LAJZOVA, E., SITKOVA, Z., MACZKA, T., ŠKVARENINA, J., 2006: Effects of Intensive Versus on Management, Strategies During the Outbreak of Bark Beetle *Ips typographus* (L) in Tatra Mts in Poland and Slovakia. In: Annals of Forest Science 63/2006, p. 55 — 61
- HULCR, J. 2003: Kůrovci — miláči evoluce. In: Vesmír 82. p. 692
- HRUŠKA, J., CIENCHALA, E. 2001: Dlouhodobá acidifikace a nutriční degradace lesních půd — limitující faktor českého lesnictví, Ministerstvo Životního prostředí ČR, 160 pp.
- MASER, Ch., 2000: Premenený les, Abies, Tulčík, 366 pp.
- PASTOUREAU, M., 2011: Medvěd, Dějiny padlého krále. Argo, Praha. 320 pp.
- MYERS, N., 1996: The biodiversity crisis and the future of evolution. In: The Environmentalist 16, Oxford, p. 37 — 47.
- POKORNÝ, P., 2011: Neklidné časy, Kapitoly ze spoločných dejín prírody a ľudí, Dokořán. Praha, 370 pp.
- SANIGA M. 2003: Ecology of the capercaillie (*Tetrao urogallus*) and forest management in relation to its protection in the West Carpathians. In: Journal of Forest Science, 49, 2003 (5): p. 229 — 239.
- SANIGA, M., 2011: Tetrov hlucháň (*Tetrao urogallus*) na úsvite tretieho milénia na Slovensku. In: Tetrovovité vtáky na Slovensku na úsvite tretieho milénia. Zborník referátov a príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, 27. apríl, Staré Hory, 2011, p. 27 — 32.
- SCHAMA S., 2007: Krajina a paměť. Agro, Praha. 702 s.
- SCHULZE, E. D., WIRTH, Ch., HEIMAN, M., 2000: Managing Forests after Kyoto, In: Science, vol. 289: p. 2058 — 2059.
- SOMMER, R., S., BENECKE, N., 2006: Late Pleistocene and Holocene development of the felid fauna (Felidae) of Europe. In: Journal of Zoology, Volume 267, p. 7 — 19.
- STRNADOVÁ, J., 2000: Predačný tlak vlka dravého (*Canis lupus* L.) na populáciu diviacej zveri a jeho význam v dynamike výskytu klasického moru ošípaných u diviakov na Slovensku. Diplomová práca, 55 pp.
- ŠÍBL J. et al., 1999: Revitalizácia vodných tokov, učebný text, Nitra, 162 pp.
- PICKETT, S. T. A., THOMPSON, J. N., 1978: Patch dynamics and the design of nature reserves. In: Biological Conservation 13, p. 27 — 37.
- SEGELBACHER G., HÖGLUND, J., STORCH, I., 2003: From connectivity to isolation: genetic consequences of population fragmentation in Capercaillie across Europe, In: Molecular Ecology 12/2003, p. 1773 — 1780
- VALACHOVIČ D., GÍMEŠ R., 2003: Manuál pre starostlivosť o populáciu bobra vodného, ŠOP SR, Malacky. 61 pp.
- VERA, F. 2000: Grazing Ecology and Forest History. CABI International, Wallingford. 507 pp.
- GRIMM, V., a STORCH, I., 2000: Minimum viable population size of capercaillie *Tetrao urogallus*: results from a stochastic model. In: Wildlife Biology 6:4 (2000), p. 219 — 22. RIPPLE, W. J. a BESCHTA R. L., 2004: Wolves and the Ecology of Fear: Can Predation Risk Structure Ecosystems?, In: BioScience, Vol. 54 No. 8, p. 755 — 766
- ZONTÁG, M., KOT, M., 2010: Kapitola „Ryby“ In: Tatry, Príroda. Baset, Bratislava. p. 503 — 518, 648 pp.

Internetové zdroje:

- <http://en.wikipedia.org/wiki/Oostvaardersplassen>
- <http://zeliezovcemuzeum.webnode.sk/expozicia/dreveny-kastiel-a-fakastely/>
- www.panparks.org
- www.rewildingeurope.com

Záver: od pozlátka k nádeji

Bájny Odysseus musel so svojou flotilou na ceste domov, na Ithaku, prekonať nebezpečnú úžinu medzi Skyllou a Charybdou, morským vírom a ostrými útesmi. Nie všetkým jeho lodiam sa podarilo preplávať. Niektoré skončili v hĺbke mora, iné sa roztrieskali o skaly. Preplávali len tie, ktorým sa podarilo udržať kurz bezpečným stredom úžiny.

Aj my často stojíme medzi dvomi extrémnymi postojmi, keď ide o riešenie problémov našej spoločnosti. Na jednej strane sa môžeme tváriť, že všetko je v poriadku, že problém buď nejestvuje, alebo nie je vážny. Na strane druhej sa môžeme problému natoľko zľaknúť, až uveríme, že naše sily naň nestačia, že konštruktívne riešenie nejestvuje.

Prvá cesta vedie k nepravdivému pozlátku, k fatamorgáne. Tá druhá vedie k nihilizmu a zatrpknutosti.

Editori tejto knihy veria, že jestvuje ešte i tretia, stredná cesta. Veríme, že je možné dívať sa na svet a spoločnosť kriticky a bez pozlátka, a zároveň veriť, že pozitívna zmena je možná. Tento typ nádeje vystihla Hannah Arendtová vo svojej eseji *O násilí*, keď napísala: „*Budúcnosť je našťastie vždy omnoho bohatšia než predstavivosť štátnikov.*“ Veríme, že táva občas prejde uchoň ihly a že more sa občas môže rozostúpiť.

Kapitoly v našich učebných textoch opisujú ten istý pohyb: Pohyb od nepravdivého, lákavého pozlátka k pravdivému stavu, často znepokojujúcemu. Len tento stav však v sebe skrýva hlbokú, realistickú nádej. Je to pohyb dole a opäť nahor. Pohyb zo svetla do temnoty a opäť z temnoty na svetlo.

Bolo by únavné dokladovať tento pohyb na všetkých jedenástich kapitolách. Vybrali sme preto na ukážku po jednej z každej časti učebných textov, dôverujúc čitateľovi, že v ostatných kapitolách ho objaví sám.

Václav Cílek (časť *Kríza a Kolaps*) nám ukazuje, že naša spoločnosť sa pravdepodobne nevyhne hlbokému kolapsu. Nenecháva nás však napospas tomuto najtemnejšiemu bodu vývoja spoločnosti; vedie nás ďalej, od kolapsu k regenerácii spoločenstva, a v prípadovej štúdii od lokálneho kolapsu k možnostiam medzinárodnej pomoci.

Psychológ Ivan Verný (časť *Komunikácia a Konflikt*) nás varuje pred obchádzaním temných miest v nás samých. Práve miesta, ktoré sme už dlho neotvorili, trináste komnaty a Pandorine skrinky, v sebe skrývajú nečakanú vitalitu, dlho tajenú vnútornú silu, ktorú je možné kultivovať a konštruktívne využiť.

Erik Baláž (časť *Prirodzené a Potrebné*) nezakrýva, že prakticky všetka divoká príroda v Európe bola zničená alebo premenená v hospodársku krajinu. Upozorňuje ale na samoliečivú silu, ktorú dokáže prírodné spoločenstvo v sebe nájsť, ak k tomu dostane dostatok pokoja a času. Rany na našich lesoch, lúkach a mokradiach nie sú trvalé; akurát ich hojenie trvá dlhšie, ako sme obvykle ochotní čakať.

Sokratov inštitút vznikol preto, aby pomáhal mladým ľuďom odhaľovať stav nášho sveta. Stav, pred ktorým by si často i oni sami najradšej zakryli oči. Tam ale jeho úloha nekončí.

Sokratov inštitút chce tiež mladým ľuďom pomáhať hľadať nové riešenia, znovuobjavovať staré, osvedčené cesty a nestrácať nádej. To všetko v diskusii so skúsenými odborníkmi, ktorí vedia, čo to znamená stáť pred ťažkým problémom a prekonať ho.

Nie je v našich silách ponúknuť celistvú víziu ďalšieho vývoja slovenskej či stredoeurópskej spoločnosti. Na to nemáme znalosti ani prostriedky. A napokon, budúcnosť je vždy omnoho bohatšia ako predstavivosť prognostikov.

Chceli sme skôr čitateľovi ponúknuť inšpiráciu a ukázať mu, že i na Slovensku je mnoho ľudí, ktorí k problémom pristupujú konštruktívne a sú úspešní. Na príkladoch dobrej praxe opakovane dokladujeme, že aj keď je cesta stredom úžiny často ťažká a dlhá, vyplatí sa nastúpiť ju. Riešenia, ktoré ponúkajú naše lektorky a naši lektori, sú často len čiastkové, a nedajú sa aplikovať do každej situácie či použiť ako všeliek. Nová generácia bude musieť nájsť svoje jedinečné riešenia.

Ak Vás naše učebné texty informovali a povzbudili podobným spôsobom, naplnili svoje poslanie. Želáme Vám, aby ste aj s ich pomocou nestroskotali vo víre beznádeje, vyhli sa útesom idealizmu a ako Odysseus bezpečne doplávali do cieľa svojej cesty.

Ján Markoš
Senior expert, Sokratov inštitút

*the shape
of the
future*

Budúcnosť je v твоjich rukách

Každá doba má svojich hrdinov.
Vydaj sa aj ty po stopách Nikolu Teslu.
Ty máš energiu, my zase kapacitu.

Overený dodávateľ elektriny a plynu
www.skupinazse.sk

 ZSE

Ohľaduplné nakupovanie

Na e-shope aj na Vysokej ulici v Bratislave.

www.zivica.sk/ekoobchod

ekoobchod

REALIZUJE ŽIVICA

Ponúkame čapovanie eko čistiacich prostriedkov, recyklovaný a biodegradabilný tovar, Fair Trade produkty a mnoho iného.

Presveďte sa sami na našom e-shope, alebo nás navštívte osobne na Vysokej ulici v Bratislave.

Otváracie hodiny:
Pondelok – Piatok, 12.00 – 18.00

Náš zisk je venovaný na rozvoj environmentálnej výchovy a projekty Centra ŽIVICA

Ekoobchod Živica, Vysoká 18, Bratislava
e-mail: ekoobchod@zivica.sk | tel.: 02/529 629 30

www.zivica.sk/ekoobchod

Teambuilding* v prírode?

Prírodné prostredie + pekné ubytovanie + kvalitná strava + domáca atmosféra

*seminár, porada, tábor

vzdelávacie centrum zaježová

REALIZUJE ŽIVICA

Ste vítaní v gazdovskej usadlosti na zaježovských lazoch (blízko Zvolena), zrekonštruovanej s využitím prírodných materiálov a alternatívnych technológií.

Ponúkame vám príjemné ubytovanie v trinástich 1-4 lôžkových izbách, priestrannú seminárnu miestnosť, jedáleň, študovňu s knižnicou, chutnú vegetariánsku kuchyňu, štýlovú čajovňu a krásy okolitej prírody.

Okolie centra tvorí permakultúrna záhrada, detské ihrisko, lanové dráhy či interaktívna výstava a zrubová sauna. A to všetko za skvelé ceny.

Radi pripravíme (budeme spoluorganizovať) aj akciu podľa vašich požiadaviek. Naše pobytové programy sa vyznačujú holistickým prístupom, učením (sa) zážitkom, pestrosťou a profesionálnym vedením.

Vzdelávacie centrum Zaježová, Polomy 20, 962 63 Pliešovce — Zaježová
e-mail: zajezova@zivica.sk | mobil: 00421 917 517 267

www.zivica.sk/zajezova

TECHNICKÁ UNIVERZITA VO ZVOLENE

Technická univerzita vo Zvolene (TUZVO) je verejná vysoká škola s osobitým postavením v systéme vysokoškolského vzdelávania Slovenskej republiky. Ako jediná sa orientuje na komplex: les – drevo – ekológia – environmentálne vedy – obnoviteľné prírodné zdroje s rozšírením do príbuzných prírodných vied i spoločenských, ekonomických a umeleckých vedeckých disciplín. Vo Zvolene TUZVO sídli od roku 1952 a svoju históriu spája s Baníckou akadémiou v Banskej Štiavnici, založenou v roku 1762, ktorá je považovaná za najstaršiu technicky orientovanú vysokú školu v Európe.

V súčasnosti TUZVO uskutočňuje vysokoškolské vzdelávanie vo všetkých stupňoch a formách univerzitného štúdia. Akreditované študijné programy sa zameriavajú na oblasti lesníctva, lesného hospodárstva, zoológie, poľovníctva, drevárstva, drevárskych vied a technológií, ekológie, environmentálnych vied, ochrany prírody, tvorby krajiny, obnoviteľných prírodných zdrojov, ekotechnológií, ako aj na oblasti výrobných techník a zariadení, informatiky, dizajnu interiéru a dizajnu nábytku, protipožiarnej ochrany, ekonomiky, financovania a manažmentu ako aj do ďalších súvisiacich oblastí. Štúdium je organizované vo všetkých troch stupňoch (Bc., Ing., Mgr., PhD.) na báze kreditového systému štúdia kompatibilného so systémom ECTS.

Fakulty Technickej univerzity vo Zvolene:

Lesnícka fakulta

Drevárska fakulta

Fakulta ekológie a environmentalistiky

Fakulta environmentálnej
a výrobných techník

Kontakt:

Technická univerzita vo Zvolene
Ul. T. G. Masaryka 24
960 53 Zvolen

Tel.: 045/5206 111, 045/5206 102

E-mail: info@tuzvo.sk

www.tuzvo.sk

*Mohol si prečítať tisíce kníh a tisíce článkov,
ale bez vlastných skúseností nevieš nič.*

Tomáš Erlich

Ponúkame študijné odbory s prepojením na prax

Ekológia a ochrana biodiverzity
Ekológia a využívanie krajiny
Environmentálny manažment
Environmentálne inžinierstvo

Vytvárame podmienky pre získanie skúseností

Zahraničné študijné pobyty
Bakalárske a diplomové práce pre prax

Podporujeme študentov v aktivitách

Ekocentrum

časopis eFFEkt

Deň Zeme pre školy

súťaž Študentský fotoobjektív

projekt Vymeň BAR za BARiny

sad krajových odrôd ovocných drevín

konzultantstvo v programe Zelená škola

Viac <http://www.tuzvo.sk/fee>

Sokrates sa každý deň objavoval vo veľkom nákupnom centre. Prechádzal sa, zastavoval pri výkladoch a vošiel aj do najdrahších predajní, lež nikdy si nič nekúpil. Niektorí si mysleli, že sa tam chodí len ohriať — veď vyzeral ako bezdomovec, a ešte k tomu zabalený v nejakej bielej plachte. Raz sa ho jedna z predavačiek predsa len spýtala, prečo tam chodí každý deň, keď si nič nekúpi. „Chodím sa sem pozerieť, bez koľkých vecí som úplne šťastný,“ odpovedal jej s úsmevom Sokrates.

Ochrana životného prostredia je v prvom rade stavom našej mysle a vedomia. Je o skúmaní seba samého, hľadaním zmyslu bytia a pokorným odhaľovaním tajomstiev života. Sokrates nevedel veľa o ekosystémoch. Vedel však veľa o povahe ľudskej mysle. Je mnoho ciest ako sa učiť, poznávať svet aj seba samého. Sokratov inštitút ponúka vysokoškôľakom náročné štúdium so skvelými lektormi. Od svojich študentov očakáva nielen schopnosť mať jasnú víziu, ale ju aj vedieť naplniť. Nečakáme „večných študentov“, ale ľudí, ktorí sú ochotní ponúknuť svoje schopnosti pre dobro tejto krajiny. A raz budú túto krajinu viesť skutočne múdri ľudia. Sokratov inštitút chce k tomu tiež prispieť.

Juraj Hipš, riaditeľ Centra etickej a environmentálnej výchovy Živica

Viac o Sokratovom inštitúte nájdete na stránke: **www.sokratovinstitut.sk**

Navštívte aj náš on-line e-learning zadarmo, ktorý pokrýva niektoré témy

z týchto učebných textov. <http://www.sokratovinstitut.sk/e-learning>

Chcete nám pomôcť nápadom, radou alebo pripomienkou?

Napíšte nám prosím na: sokratovinstitut@zivica.sk

PROGRAM ŠVAJČIARSKO-SLOVENSKEJ SPOLUPRÁCE
SWISS-SLOVAK COOPERATION PROGRAMME

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Slovenská
republika

Na projekte sa finančne spolupodieľajú
Švajčiarska konfederácia a Slovenská republika.

BLOKOVÝ GRANT PRE MVO A PODPORU PARTNERSTIEV ŠVAJČIARSKO-SLOVENSKEJ SPOLUPRÁCE
REALIZUJE NADÁCIA EKOPOLIS
V SPOLUPRÁCI S PARTNERMI NADÁCIOU SOCIA A KARPATSKOU NADÁCIOU

 nadácia
ekopolis

soc'a

Karpatská nadácia

WWW.BG5FM.SK